

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА:

ВИТОКИ ТА ШЛЯХИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

МАТЕРІАЛИ ВОСЬМИХ ВСЕУКРАЇНСЬКИХ
ІСТОРИЧНИХ ЧИТАНЬ

ЧЕРКАСИ - 2001

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ВСЕУКРАЇНСЬКА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
ЦЕНТР ПО ДОСЛІДЖЕННЮ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОГО
ПОДІПРОВ'Я

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА:

*ВИТОКИ ТА ШЛЯХИ
ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ*

МАТЕРІАЛИ ВОСЬМИХ ВСЕУКРАЇНСЬКИХ
ІСТОРИЧНИХ ЧИТАНЬ

Черкаси, 2001

Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Восьмих Всеукраїнських історичних читань.: 36. наук. статей / під ред. А.Ю.Чабана, В.М.Мельниченка. — Черкаси: РВВ ЧДУ, 2001. — 144 с.

Матеріали, пропонованого увазі читачів збірника наукових праць, охоплюють традиційне коло проблем даних історичних читань. Значна увага приділяється проблемам історіографії Визвольної війни середини XVII ст., соціально-економічним аспектам політики Української козацької держави тощо.

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, студентів та пошукачів.

Збірник рекомендовано до друку вченою радою Черкаського держуніверситету (протокол № 4 від 17 грудня 2001 р.)

Редколегія видання:

д.і.н. А.Ю.Чабан (відповідальний редактор), д.і.н. О.І.Гуржій, д.і.н. В.М.Ричка, к.і.н.В.М.Мельниченко (відповідальний секретар), д.і.н. А.Г.Морозов, к.і.н.Т.В.Чухліб, д.і.н.В.О.Щербак

Наукові редактори: О.І.Гуржій, В.М.Мельниченко

Набір та оригінал-макет – Івангородський К.В.

ISBN 966–02–0148–6

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81, Черкаський державний університет ім. Б.Хмельницького, історичний факультет,
кімн. 519. Тел. (0472) 35–55–57.

А.Ю.Чабан, С.Ю.Обрусна (Черкаси)

ІСТОРИЧНА ПРАВДА ТА ХУДОЖНІЙ ДОМИСЕЛ ПРО ВИЗВОЛЬНУ ВІЙНУ СЕРЕДИНИ XVII СТ. У ТВОРЧОСТІ М. СТАРИЦЬКОГО

В історії вітчизняної культури серед постатей, які викликають подив і шану розмаїттям таланту, як на неосяжному художньому полі, так і в інших сферах діяльності, неминуче згадується М.Старицький - поет і драматург, прозаїк і перекладач, організатор театральної справи і громадський діяч [1, 5].

Не применшуючи значення поетичної і драматичної спадщини М.Старицького в історії української літератури, необхідно підкреслити важливу роль письменника у розвитку художньої прози, що налічує близько 70 творів. Основна прозова тема письменника – це історія України від початку Визвольної війни середини XVII ст. до антикріпосницьких рухів на Поділлі у 30-х роках XIX ст. [2, 38].

Щоб краще зрозуміти значення такої уваги автора до української історичної тематики, потрібно врахувати ті конкретні умови, в яких ці твори писалися. Друга половина XIX ст., що почалася з арешту Т.Шевченка, відзначається як смуга жорстоких репресій царського уряду, який, проводячи політику соціального і національного гноблення народів Росії, придушував будь-які прояви прогресивної української культури. Особливо жорстоко царська цензура переслідувала твори української літератури, в яких правдиво зображувалося героїчне минуле українського народу, зокрема період Визвольної війни середини XVII ст.

Роль українського козацтва, Богдана Хмельницького і його соратників в історії України, інші події козацької доба по-різному висвітлювалися як літераторами, так і істориками.

М.Старицький, при написанні історичних творів, прагнув достовірно змалювати героїчні сторінки історії нашого народу, розвінчати реакційні твердження, направлені на викривлення минулого. Першим прозовим твором М.Старицького на історичну тему була повість – "Осада Буші" (1891) (український варіант "Облога Буші" (1892), одноіменна драма - 1898 р.). В основу повісті взято справжні історичні події – оборону в листопаді 1654 р. на Поділлі містечка – фортеці Буші з метою затримати просування на схід польської армії і дати змогу війську Б.Хмельницького дочекатися підмоги. В повісті діють як літературні герої, так і історичні особи (вінницький полковник І.Богун, московський цар Олексій Михайлович, бушанський сотник І.Завісний, польський коронний гетьман Станіслав Лянцкоронський та інші). Відчувається вплив фольклору

(легенда про подвиг останніх захисниць фортеці на чолі із донькою сотника) [3, 45].

У невеликій за обсягом повісті порушено майже всі найважливіші питання, на які націлена історична проза М.Старицького: джерела народної моралі і етики, пробудження і виховання громадянської національної свідомості, масовий героїзм часів Визвольної війни, роль народу в історії та ін.

Повість "Облога Буші" та історичну драму "Богдан Хмельницький" можна вважати підготовчим етапом до написання монументального полотна про Визвольну війну середини XVII ст. — роману-трилогії "Богдан Хмельницький". Перша частина трилогії — роман "Буря" був розпочатий у 1894 р. В наступному році він друкується в газеті "Московский листок", потім у переробленому вигляді у журналі "Киевская старина" (1897). В 1899 р. вийшов у Києві окремим виданням. Наступне київське видання (1903 р.) мало назву "Сотник Богдан Хмельницький". Вже після смерті письменника роман передруковувався на українську мову і видавався у Львові (1907, 1930). Романи "Буря", "Біля пристані" були надруковані в "Московском листке" (1896-1897). Окремими виданнями вони вийшли лише в 1962 р.

Роман — трилогія "Богдан Хмельницький" є найдовершенішим у всій історичній прозі М.Старицького. В ньому письменник досяг тих "артистичних цілей", про які писав І.Франко: "Історикові ходить передо всім о вислізнення правди, о сконстатування фактів, натомість повістяр користується тільки історичними фактами для досягнення окремих артистичних цілей, для воплочення певної ідеї в певних живих типових особах" [4,7].

Думка І.Франка підводить нас до ще однієї важливої для творів на історичну тематику проблеми, яка М.Старицьким розв'язана в цілому успішно — співвідношення історичної правди і художнього домыслу. Трилогія М.Старицького "Богдан Хмельницький" охоплює досить тривалий відрізок часу — 1638-1654 рр., який насичений багатьма явищами в соціально-економічному і суспільно-політичному житті України. В першій частині трилогії, романі "Перед бурею", письменник взяв на себе важливе завдання: розвінчати твердження польських істориків про так званий "золотий спокій" в Україні і художніми засобами утвердити історичну істину, показати, що насправді відбувалося під час цього "спокою".

До середини XVII ст. більша частина українських земель перебувала під владою шляхетської Речі Посполитої, що являла собою феодальну державу, в якій панувала так звана дворянська демократія. Фактично влада була зосереджена в руках верхівки феодалів-магнатів, що групували навколо себе шляхту. Особливо жорстокі форми вона мала в Україні [5, 15].

В 30-х роках XVII ст. в Україні широкою хвилею прокотився козацько-селянський визвольний рух під проводом талановитих

полководців: Бута, Острянина. Ці повстання М.Старицький відтворює за спогадами їх учасників. Згадує криваву січу Морозенка. Ще яскравіше постає ця битва у тяжких роздумах Б.Хмельницького, що допомагав козакам. Досить детально розповідає про героїзм запорожців і поразку повстання І.Богун. Ціною значних зусиль Польщі вдалося його придушити і вона перейшла в рішучий наступ, прагнучи назавжди знищити надію українського народу на звільнення. В 1638 році польський сейм затвердив "Ординацію Війська Запорозького", за якою значно обмежувалися його права. М.Старицький, відтворюючи цю подію в романі, представив її глибокою за змістом, повною драматизму художньою картиною. На льоду Маслового ставу, перед зарядженими картечню гарматами і озброєними до зубів польськими гусарами козаки змушені були її вислухати.

В красномовному мовчанні і спокійній витримці козаків відчувається стримана сила і протест. І про це знають самі поляки: "...вони хитрі, як стари лиси, тут будуть мов кам'яні стоять, тихо розійдуться, а через 2-3 місяці вибухне нове повстання" [6, 65].

Для влучної характеристики становища в Україні середини XVII ст. письменник використовує слова із народної пісні: "Земле Польська, Україно Подольська... та вже тому не год і не два минає, як у християнській землі добра немає... Ой настануть презлії страшні години, не пізнає брат брата, а мати дитини. Нехрещені діти будуть вмирати, невінчані пари будуть, як звірі хожати... ой застогне Україна на многії літа..." Та з його посиленням шляхта так і не досягла "золотого спокою" в українських землях. М.Старицький підкреслює, що не затихала боротьба народу, вона лише видозмінювалася, збагачувалася новими формами. Ми бачимо ці форми в їх сюжетно-образному виявленні. В дніпровських плавнях діє загін Кривоноса, жителі Золотарева знищують загін жовнірів, роз'їжджаючи по Україні, "збирає ватаги" І.Богун. Під час жорсткої розправи над полоненими в Кодаці, молодий козак говорить перед смертю Вишневецькому: "... кипит мятезом вся Украина! И ты княже, прими мой последний совет: не ездй темным лесом, за каждым деревом таится вооруженный козак... они отыщут тебя и всюду мечь обрушится на твою голову..." [7, 216].

М. Старицький, відтворюючи історичну обстановку напередодні війни, показав, що до середини XVII ст. склалися всі необхідні як внутрішні, так і зовнішні передумови для вибуху всенародного повстання в Україні, він вдало змалював період передбур'я та образ бурі, що наближалася.

Друга частина трилогії роман "Буря" розповідає про події в Україні в 1648р. М.Старицький, у хронологічній послідовності змальовує підготовку до повстання, напад Данила Чаплинського на хутір Суботів, викрадення універсалів у Барабаша, втечу Б.Хмельницького на Січ, початок повстання. Підготовка до повстання в Україні почалася в кінці 1645 – початку 1646 років під керівництвом групи старшин і козаків на чолі з Богданом Хмельницьким – видатним державним діячем,

талановитим полководцем і дипломатом. Зіновій – Богдан Хмельницький походив із дрібної української шляхти. Батько Богдана, Михайло Хмельницький, служив підстаростою у Чигирині і дістав від старости Даниловича маєток – хутір Суботів біля Чигирина [8, 35]. Богдан навчався в єзуїтській колегії у Львові та Галичі. Разом з батьком брав участь у поході Жовкецького на турків 1620 року. Під Цецорою старий Хмельницький загинув, а Богдан потрапив у турецький полон. Визволившись з полону, Хмельницький служив у козацькому реєстровому війську. В 1637 році займав посаду військового писаря. Брав участь у козацьких повстаннях 1637–1638 рр. В 1638 році був призначений чигиринським сотником і залишався на цій посаді 10 років [9, 11]. Іван Крип'якевич характеризував його так: "Назверх він був стриманий, простий, ввічливий і приступний для всіх...умів приєднувати в собі масу, мав її довір'я і любов. Умів згуртувати коло себе найкращі, найталановитіші одиниці. Свої плани проводив залізною рукою, володарським жестом. У своїй особі скупчив усі прагнення своєї епохи, свого народу" [10, 184]. В числі організаторів повстання були сотники Федір Вишняк і Кіндрат Бурляй, полковники Яцько Лютаренко і Яцько Книша, в минулому військовий суддя Іван Гиря. Значну роль відіграли Іван Ганжа, Максим Кривоніс та інші. Приводом до початку повстання був наїзд чигиринського підстарости Данила Чаплинського на хутір Суботів.

Негласним ініціатором нападу був коронний хорунжий Речі Посполитої О.Конецпольський, який вбачав в особі Хмельницького авторитетну людину серед невдоволеного козацтва. Не обходить увагою цю подію і М.Старицький у романі "Буря". Конкретні історичні факти наповнюються новим змістом у художньому творі. Перед читачем постає жорстока картина розбою, що відбувся в Суботові майже всі захисники загинули, хутір був пограбований і знищений. Переконавшись у неможливості досягти справедливості мирним юридичним шляхом, Б.Хмельницький розпочав підготовку до збройного повстання, яке планувалося на жовтень 1647 року. Не маючи можливості легально вести пропаганду та агітацію за повстання, Хмельницький зробив усе від нього залежне, щоб роздобути королівські універсали, якими Владислав IV доручив козацькій старшині готуватися до морського походу проти Туреччини в 1646 році. Напівлегенда про викрадення Хмельницьким королівських документів у черкаського осаули І.Барабаша знайшла своє відображення у народній пам'яті, зокрема в думі "Богдан Хмельницький і Барабаш". М.Старицький, будучи добре знайомим із фольклорним матеріалом, досить широко змальовує цю подію у другій частині трилогії.

Письменник знову підкреслює вміння Хмельницького вийти із складної ситуації, його розсудливість, розум, талант. Відразу відчувається, що симпатії автора на стороні Богдана і справа, задумана ним, повинна закінчитися успішно. Восени 1647 року у місті Лебедині козаки спробували підняти повстання, але через зраду воно не відбулося. В кінці 1647 року після звільнення з – під арешту, Б.Хмельницький із сином Тимошем та

15 козаками тікає на Запорозжя [11, 70]. Здобуття Січі та звільнення Запорозжя від польсько-шляхетських залог були першими перемогами Богдана, які ознаменували початок визвольної війни середини XVII ст. Дуже важливою подією в цей час стало обрання Б.Хмельницького гетьманом Війська Запорозького. Письменник, говорячи про початок повстання, підкреслює, що хвилі народного гніву, які підіймалися протягом століть, врешті вилилися в могутні ріки, що розлилися бурхливими потоками по всій Україні, захоплюючи все нові і нові верстви населення і зупинити їх було неможливо: "Почали обійматися козаки із запорожцями і голотою, але це були не п'яні дешеві обійми, це було братання на життя і на смерть, це було злиття душ в єдиний великий дух, окрилений на врятування "батьківщини, на захист віри, на безсмертну славу..."

Особлива увага в романі приділена змалюванню перших переможних битв козацького війська — битви на Жовтих Водах та в урочищі Горіхова Діброва. М.Старицький, використовуючи сухі історичні факти, наповнив їх новим звучанням. Із сторінок роману заговорила сама історія. В описах бойових дій, відразу ж відчувається і драматизм, і жорстокість, і героїзм подій, що відбувалися. Письменник знову і знову звертає увагу на великий військовий талант гетьмана, вміння передбачити хід битви. Так же майстерно зображує автор і соратників Б.Хмельницького: І.Богуна, Д.Нечая, М.Кривоноса та інших козаків.

Закінчується друга частина трилогії змалюванням тріумфального в'їзду Б.Хмельницького 23 грудня 1648 року у місто Київ. Автор підкреслює, що після цього Хмельницький починає усвідомлювати себе не стихійним бунтарем, а державним діячем, починає думати про утворення самостійної держави. Ці думки відбилися в романі в численних монологах гетьмана.

Отже, М.Старицький в романі "Буря" досить майстерно і вірно зобразив історичні події першого успішного етапу Визвольної війни. Художній вимисел, що присутній у творі, не применшує його значення. Важливо підкреслити, що у художньому зображенні подій як соціальної бурі, автор подає їх переважно у взаємодії з тими бурями, що їх переживають численні історичні і неісторичні персонажі роману як з табору Богдана Хмельницького, так і з польського табору.

Особливо яскраво змалюваний могутній образ бурі, тобто Визвольної війни середини XVII ст., у третій частині трилогії М.Старицького романі "Біла пристані", що розповідає про героїчні і трагічні події 1648-1654рр. Після розгрому польсько-шляхетської армії, в лютому 1648 року в Переяславі розпочалися переговори. Перемир'я вирішено було продовжити до весни при умові, що польські війська не мали права переходити річку Горинь [12, 97]. Письменник, аналізуючи ці події, правильно виділяє 4 основних завдання, що постали перед гетьманом: шукати виправдання своїх вчинків у сусідніх державах, шукати союзників, бути готовим до дальших військових дій, повернути на свою сторону нового короля.

Як і в попередніх частинах трилогії, у романі "Біля пристані", значна увага відведена змалюванню головних битв 1648–1653рр.: Збаражської і Зборівської (1649), битви під Берестечком (1651), Батозької та Монастирищенської (1653). Ці події змальовано в основному історично правильно. Хоча є і певний відхід від історичної правди. Зокрема, це стосується опису битви під Збаржем. Змальовуючи події та персонажі твору, письменник прагне проникнути в духовний світ героїв, показати в їх житті і діяльності поєднання суспільного і особистого, політичного і інтимного. Для цього М.Старицький використовує прийом поглибленого психологізму, але інколи ним непомірно захоплюється [13, 659].

Письменник дещо перебільшує роль особистого в діяльності деяких своїх героїв, що приводить до порушення історичної правди. Особливо це стосується зображення Богдана Хмельницького. Автор перебільшує вплив Марильки на діяльність гетьмана. Як пише Старицький, "Богдан через Марильку зупинив наступ на Збараш ..." В історичній літературі немає відомостей про згубний вплив листа Марильки на закінчення збаражівської битви. Це ж стосується і зображення діяльності Морозенка та Кривоноса. Створюється враження, що герої постійно перебувають у стані афекту, засліпленні пристрастю, коли драма серця притуплює голос розуму.

Далі події в трилогії змальовані в їх хронологічній послідовності. Настав 1653 р. – "найбільш жадливий для розореної і вимученої країни". Міжнародні відносини склалися не на користь України. Відбувалися постійні набіги шляхетських загонів на Україну. Особливою жорстокістю відзначався шляхтич Чернецький, який, як пише М.Старицький, ввірвавшись на Поділля, з величезною жорстокістю віддав все огню і мечу, однак Богун безсмертним героїзмом під Монастирищем зумів не тільки захистити його, але і повернути в бігство багаточисельного ворога. Цей епізод знову підтверджує блискуче знання письменником історичного матеріалу. Бо перемога під Монастирищем була здобута внаслідок умілої організації ходу битви саме І.Богуну. Походи українського війська 1652–1653 рр. виявили, що військові сили України були значно ослаблені багаторічними боями, постійними набігами, різними епідеміями, які особливо поширилися в 1652 р., економіка країни в результаті безперервної війни руйнувалася. Як пише автор, "запалала залита кров'ю рідна земля, забилась в агонії смертній, кутаючись в поділ чорного диму, неначе в траурний саван..."

Богдан Хмельницький вже з початку Визвольної війни передбачав труднощі цієї боротьби і прагнув найти для України надійного союзника. Протягом наступних років він у цьому ще більше переконався і активно працював у цьому напрямку. Дипломатичним відносинам гетьмана з іншими державами в трилогії приділена значна увага. Вони представлені окремою сюжетною лінією, що починається 1647 роком і закінчується Переяславською Радою 1654 року. Правдиве відтворення цих складних і суперечливих відносин забезпечило використання документів (листи

Богдана Хмельницького, універсали і ін.). Саме ця сюжетна лінія відображає творчу лабораторію письменника в художньому освоєнні історичного матеріалу. Документами в тексті автор користується рідко, не наводить їх повністю, а переказує, розкриває найбільш важливі місця. Хоча інколи ці ілюстрації не зовсім точні.

Протягом усього роману М.Старицький аналізує зовнішню політику Хмельницького і приходиться до висновків, які в основному співпадають з поглядами істориків, особливо це стосується оцінки Переяславської угоди 1654 року. Незважаючи на деяку непослідовність і суперечливість у діях, певні тактичні прорахунки, Хмельницький першим із політичних діячів не лише висунув завдання створення незалежної держави до складу якої мали ввійти всі етнічні українські землі, а й зробив усе можливе для їх розв'язання. І лише вкрай несприятливий для України стан міжнародних відносин не дозволив йому досягти мети. Проте, в конкретно-історичних обставинах середини XVII ст., гетьман, пішовши на Переяславську угоду, обрав найоптимальніший варіант із усіх можливих [14, 485].

Ці думки істориків в певній мірі ніби перегукуються із поглядами автора трилогії, який показує думки і переживання гетьмана напередодні Переяславської Ради. Хмельницький роздумує над тим, що чекає Україну: бажаний спокій і пристанище, тихе від бур і негод, чи нове горе? А у промові на Переяславській Раді гетьман досить чітко і аргументовано обгрунтовує своє рішення.

Ще попереду буде робота над пунктами договору 1654 року, ще нові випробування випадають на долю українського народу. А поки що, як пише Старицький, завершуючи трилогію, "загули знову дзвони і злились з криками в якийсь новий гуркіт... а кобзарі вже дзвонили по струнам бандур, складаючи свої безсмертні пісні..." Цим і завершується зображення подій Визвольної війни середини XVII ст. в трилогії Старицького "Богдан Хмельницький" Поставивши нелегке завдання: історично правильно відтворити важливі для України події, що відбувалися в середині XVII ст., письменник успішно виконує його.

М.Старицький, використовуючи історичні і фольклорні джерела, та досвід попередніх митців, надзвичайно майстерно зумів поєднати грані історичної правди і художнього вимислу. Роман-трилогія "Богдан Хмельницький" наскрізно пронизаний головною ідеєю: з виникненням козацтва і Запорозької Січі народ України дістав справжнього провідника у боротьбі проти польсько-шляхетського поневолення і турецько-татарських нападів. В кінці XVI – в першій половині XVII ст. саме козацтво виступає як нова суспільна сила і бере на себе процес державотворення в українських землях, наслідком якого стало функціонування української козацької держави в роки Визвольної війни середини XVII століття. Головні етапи Визвольної війни зображені ним в основному історично правильно. Романтичний характер, що присутній

при їх зображенні, не применшує значення твору, а навпаки посилює його високий моральний підтекст.

Історична проза М.Старицького піднесла на якісно новий рівень цей літературний жанр, стала продовженням традицій реалістичного висвітлення подій української історії, започаткованих ще Т.Шевченком і по праву ввійшла в скарбницю української літератури.

-
1. *Зубков С. Михайло Старицький // Михайло Старицький, Поетичні і драматичні твори.* - К., 1987. - С. 5-28.
 2. *Левчик Н. Історична проза М.Старицького // Слово і час.* – 1990. - № 12. - С. 38 – 44.
 3. *Подоліна І. Повість “Облога Буші” М.Старицького // Дивослово.* - № 3. - С. 45- 46.
 4. *Франко І. Зібрання творів у 50-ти т.* - К., 1978. - Т. 16.
 5. *Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.* - Л.: Світ, 1990. - 408 с.
 6. *М.Старицький. Богдан Хмельницький: роман-трилогія в 3-х т.* - М: Компанія Гріф ЛТД, 1994. - Т.1. - 650 с.
 7. *Там само.* - С. 216.
 8. *Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький.* - К.: Либідь, 1993. - 540 с.
 9. *Дорошенко Д. Нарис Історії України в 2-х т.* - К., 1991. - Т.2.
 10. *Крип'якевич І. Історія України.* - Л., 1992. - 360 с.
 11. *Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький.* - К.: Либідь, 1993. - 540 с.
 12. *Там само.* - С. 97.
 13. *Сиротюк М. Трилогія М.Старицького “Богдан Хмельницький” // Старицький М. Біля пристані.* - К., 1961. - 606 с.
 14. *Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький.* - К.: Либідь, 1993. - 540 с.

В.В.Гоцуляк (Черкаси)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

В історіографії Визвольної війни українського народу середини XVII ст., завершення певного етапу розвитку не означає автоматичного початку нового періоду. Однак, докорінна зміна соціокультурного середовища, як правило, стає важливим чинником, що спонукає дослідників до підбиття підсумків, аналізу здобутків і досягнень та загалом до критичної переоцінки всієї наукової спадщини.

Її історія може розглядатися як вихідний пункт еволюції усталених підходів, поглядів, концепцій та гіпотез, що становлять стрижень і основу історії українського козацтва в її кульмінаційній фазі – визвольних змаганнях України середини XVII ст. В історії української історіографії один з таких якісних перехідних періодів припадає на початок 1990-х рр. Тому досить важливою є постановка питання про розвиток саме історіографічних досліджень української революції середини XVII ст., починаючи з 1991 р. і до наших днів. Важливість розгляду цього періоду в українській історичній науці, як якісно нового, визначається, перш за все, підвищенням ідейно-теоретичного рівня досліджень з даної проблематики представниками історико-політичних шкіл (народництво, марксизм, національно-державна течія) [1, 205]. До того ж зазначене дозволяє простежити велику групу питань, поставлених в історіографічному ракурсі до вивчення, виявити еволюцію деяких методологічних принципів в працях сучасних дослідників. Ми не погоджуємося з думками деяких сучасних науковців щодо передчасного вивчення історії історіографії цієї проблеми [2, 96].

Перш ніж розпочати аналіз історіографічних праць, присвячених національно-визвольній війні середини XVII ст. в Україні, потрібно звернути увагу на наукові дослідження С.Леп'явка, в яких знайшла своє вивчення військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561-1595) [3] та "Козацькі війни" кінця XVI ст. в Україні [4]. В них окремими розділами представлена історіографія цих питань [3; 6-13; 4; 5-26]. Вченим проаналізовані праці українських, польських істориків, звернена увага на термінологію соціальних конфліктів, характер воєн та ін. Окрему увагу автор звертає на історіографію Великого кордону в XVI ст., розглядаючи літературу присвячену Хорватії, Угорщині, Московській ділянці кордону, праці Й.Швікера, Ф.Р. Венічека, Л.Березіна, Г. Рутерберка, В.Шушаріна, Б.Варги, перший том "Історії Угорщини", дослідників таких як І.Беляєв, Г.Білоцерковський, Д.Багалій, А.Яковлев, С.Марголін, В.Карлагов, А.Новосельський, Н.Миненков, В.Сухоруков.

В сучасній історичній літературі вчені звертають увагу на окреслення і визначення наукової історичної термінології. Звертає увагу публікація В.Романцева [5], де йдеться про історіографічну характеристику національно-визвольної боротьби та процесу державотворення в середині XVII ст. Зокрема, звертаючись до термінології автор, пояснює вживання висловів "повстання Хмельницького", "війна Хмельницького", "Хмельниччина", "козацьке повстання", "революція" та інше тим, що історики цим визначенням окреслювали багатогранність явища, а також різні підходи до його вивчення. В наш час така розмаїтість термінів при оцінці національно-визвольної війни, на думку автора, є свідченням недостатньо високого теоретичного рівня деяких сучасних досліджень [5, 27]. Автор також аналізує погляди Д.Бантиш-Каменського, М.Маркевича, М.Максимовича, М.Костомарова, О.Левицького (який першим в

українській історіографії вжив поняття "національно-визвольна революція"). У лютому 1917 р. Д.Левицький назвав національний рух очолюваний Б.Хмельницьким "українська революція". М.Грушевський підходить до визначення цих понять діалектично. Називає війну "великою національною війною 1648 р.". Він розглядає її з одного боку як визвольну, з іншого боку, як процес революційних перетворень та вживає поняття "найвеличніший народний рух в Україні, який здійснив перетворення в її житті і в політичних відносинах всієї Східної Європи". На думку Грушевського ця боротьба велася за утвердження "соборної незалежної України". Учень М.Грушевського В.Герасимчук характеризує події середини XVII ст. в Україні як революцію за національне і соціальне визволення українського народу, війну релігійну, за волю і самостійність та право народу на життя. І. Лисяк-Рудницький вважає що ця боротьба не була лише "антифеодальним" і "селянським бунтом", скоріше війною за національне визволення і називав "Революцію Хмельницького" переворотом.

В сучасній історіографії серед великого понятійного різноманіття на увагу заслуговують підходи В.Смоля і В.Степанкова [6] у висвітленні визвольної боротьби під проводом Б.Хмельницького як Української національної революції. В українській історіографії протягом XIX – XX ст. поступово утверджуються оцінки, згідно з якими події визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. характеризувалися, з одного боку, як війна за національне визволення України, з іншого, як революція, спрямована на утвердження незалежності держави, на здійснення соціальних перетворень. Така рухлива характеристика відображала дискусійність вказаного явища, оскільки в тих подіях вчені спостерігали й великомасштабні військові дії під національно-визвольними, релігійними, і соціальними гаслами та глибокі суспільно-політичні перетворення, які відбулися в Україні в ході національно-визвольної війни. Ці поняття потрібно розглядати як вираз цілком відмінних одне від одного явищ, але в той же час, показуючи їх в діалектичній єдності і взаємодії. В.Борисенко, вказуючи, що більшість з вітчизняних і зарубіжних вчених трактують боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського панування в Україні середини XVII ст. як визвольну війну, наводить низку аргументів на користь ідентифікації її (вслід за М.Костомаровим та М.Покровським), як козацької революції невизначеного характеру [7, 47] і приходиться до висновку про те, що в Україні у 1648 р. відбулася національно-визвольна революція з сильними елементами революції буржуазної [7, 50].

Із середовища істориків України, які фахово займаються козакознавством, неминуче мали з'явитися ті, хто звернеться до історіографічного осягнення національно-визвольної війни середини XVII ст. Серед них своїми публікаціями виділяється Ю.Мицик [8, 9]. В одній із них автор оглядає здобутки сучасної української історіографії історії національно-визвольної війни і визначає деякі тенденції, характерні для

літератури 1991 – 1998 рр. [9, 263 - 268]. За переконаннями Ю. Мицика сучасна історична історіографія багато в чому продовжує традицію, яка була в центрі уваги класиків української історичної думки (В.Антонович, М.Костомаров, М.Грушевський, В.Липинський, І.Крип'якевич, Д.Дорошенко).

Ю.Мицик виділяє й групу сучасних дослідників в Україні, які активно вивчають історію національно-визвольної боротьби: О.Апанович, Є.Брехуненко, Я.Дашкевич, Я.Дзира, С.Плохій, В.Сергійчук, В.Смолій, В.Степанков, І.Стороженко, Я.Федорук. Зокрема, на увагу заслуговують статті [10;11] та розділ дисертації [12] Я.Федорука, присвячені Хмельницькому, Туреччині та її васалам у відносинах до українського гетьмана у 1654 р.. Цінні історіографічні спостереження містяться також в його працях: "Монархізм Б.Хмельницького в оцінці В.Липинського: критична інтерпретація, "Національна ідея Б.Хмельницького в українській історіографії ХІХ – ХХ ст".

Щодо радянської історіографії, то Ю.Мицик, констатує запущеність у дослідженні з зазначеної проблематики, вважає, що вона є разючою з огляду на те, що нині доводиться вести дискусії навіть навколо елементарних питань. Він вважає, що канонізація "Тезами ЦК КПРС" дати (1954 р.) не є правильно визначеною і недостатньо аргументованою її різні варіанти (1657, 1658, 1659, 1676 рр.). Сам же дослідник не пов'язує завершення національно-визвольної війни з Гадяцьким договором 1658 р. На думку вченого розв'язаними є такі питання, як мета і характер національно-визвольної війни, визначені ще І.Франком і підтверджені сучасними вченими серед яких виділяються В.Смолій і В.Степанков. Вони вслід за Великим каменярем трактують її як переплетіння трьох тенденцій (національно-визвольна, релігійна та антифеодальна війна). До речі, названі дослідники на перший план ставили боротьбу за національне визволення та відродження незалежної Української держави.

Щодо дискусій навколо назв: "козацьке повстання", "селянська війна", "Велике повстання", "Визвольна війна", "Хмельниччина", дослідник схиляється до двох назв: "Національно-визвольна війна" та "Українська національна революція" [9, 264]. З історіографічного огляду можна довідатися про спроби переглянути питання про причини, характер і наслідки національно-визвольної війни (І.Журко), оцінки Люблінської унії (Н.Яковенко), що, як зазначив вчений, викликало справедливі критичні зауваження В.Смолія і В.Степанкова [9, 265]. В такому ж дусі Ю.Мицик аналізує погляди вчених (Я.Кочмарчика (Польща), С.Плохія, В.Смолія, В.Степанкова та ін.) на зміст політичної програми та низки важливих аспектів Українського державотворення в часи національно-визвольної війни, розвитку української національної ідеї та історичної ролі Б.Хмельницького.

До здобутків у вивченні зовнішньої політики української держави, окрім наукового аналізу російсько-українських відносин, автор відносить комплексний підхід, який намітився до проблематики українсько-

польських (Я.Кочмарчик, З.Вуйцик, Ф.Сисин), українсько-османських (О.Підак, В.Остапчук, Я.Федорук та ін.) і українсько-кримських (Г.Санін) дипломатичних відносин [9, 266].

Цільним блоком представлені оцінки Ю.Мициком досліджень, присвячених військовим аспектам національно-визвольної війни. Особливу увагу автор публікації приділяє монографіям І.Свешнікова, В.Сергійчука, І.Стороженка, польських вчених В.Віммера, А.Карстенца, В.Маєвського, Є.Нагельського та ін. [9, 266].

Як великий успіх, вчений сприймає розгортання історико-краєзнавчих досліджень історичних подій національно-визвольної війни на сучасній території Черкаської області, меншою мірою – Сіверщини, Галичини, Волині, Поділля, земель колишньої Запорозької Січі. Зокрема, характерно, що початок історико-краєзнавчих досліджень на Черкащині (до того поодинокі краєзнавці займалися вивченням історії козаччини на цій землі), пов'язаний з активною підтримкою їх Інститутом історії України НАН України. Про це свідчить проведення, починаючи з 1992 р., історичних читань і випуск їх матеріалів у збірниках "Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку", у Корсунь-Шевченківському – "Корсунського часопису". Таким же чином науковці об'єдналися навколо журналів та щорічників у Чернігові "Сіверянський літопис", Запоріжжі – "Південна Україна" та ін. Зазначене, зокрема, сприяло підготовці і захисту черкаськими дослідниками докторських і кандидатських дисертацій (А.Морозов, А.Чабан, В.Гоцуляк, В.Мельниченко, В.Боєчко). Особливо цінними в історіографічному аспекті є дві книги А.Чабана, присвячені Середньому Подніпров'ю (1999) [27].

Особливо слід відмітити плідну роботу, яку провів О.Ярошинський по підготовці науково-популярних праць, низки статей та дисертації, присвячених дослідженню історії Волині в період національно-визвольної та антифеодальної боротьби її жителів – складової частини національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. Дослідником з'ясований зв'язок активної участі волинян у визвольних процесах з соціальними, політичними, економічними, національно-релігійними передумовами та загальнонаціональним рухом [10, 18]. Автор розширив наші знання про регіональні особливості визвольної боротьби українського населення, етапи, зміст, характерні особливості, розмах, організаційні форми, озброєння та наслідки визвольних змагань у 1648–1652 рр. у Волинському воеводстві та їх перебіг на Волині у 1653–1657 рр. В.Ярошинський вперше дав історіографічний нарис, висвітливши питання про те, як в літературі знайшли свій відбиток проблеми загострення соціальних суперечностей на Волині напередодні війни, хід походів українського війська на Волинь, перебіг битв та проявів антифеодальної боротьби на початковому етапі війни, деяких організаційних особливостей визвольного руху на Волині, вплив на його розгортання сформованих у воеводствах Звягельського, Любарського, Миропільського, Остропільського полків, участі волинського міщанства

в українських національно-визвольних змаганнях середини XVII ст. та ін. [10, 6-8].

Знання історіографії проблеми, широке залучення 350 документальних актових матеріалів, 210 листів, численних історичних відомостей та фактів, почерпнутих з наративних пам'яток — літописів, хронік, щоденників, мемуарів, історичних творів другої половини XVII ст., архівних матеріалів, дало змогу автору з'ясувати низку суперечностей, породжених процесами, пов'язаними з перебуванням Волині у складі Речі Посполитої й кризою феодално-шляхетської системи. За переконаннями дослідника, комплексна криза тодішнього суспільства, підсилена нездатністю владних структур реалізувати навіть обмежені поступки 1632—1633 рр. у національно-релігійній сфері, відцентровими тенденціями серед шляхти, невпорядкованістю взаємовідносин між державними і місцевими органами, різним устроєм вийтівсько-старостинськими конфліктами у містах, ліквідацією решток сільського самоуправління заклала передумови неминучого політичного конфлікту [10, 10].

В такому ж дусі В.Ярошинський висвітлює суть національних і релігійних проблем та основних факторів, що вплинули на розвиток національно-визвольної війни у цьому регіоні України. Зазначена праця може бути моделлю для подібних досліджень областей та регіонів України, охоплених національно-визвольним рухом українського населення. До того ж сприйнятною є періодизація висвітлення подій національно-визвольної війни на Волині у 1648—1657рр. (автором виділено вісім етапів та дослідницьких хронологічних меж національно-визвольного руху (червень 1648—березень 1652 рр.), що довготривалий час поєднувався із селянською війною (червень 1648—травень 1651 рр. та 1653—1657 рр.).

Варті уваги майбутніх дослідників національно-визвольної війни на Полтавщині, Київщині, Стародубщині, Холмщині, Підляшші та Перемищині спостереження особливостей та наслідків визвольного процесу на Волині. Ним доведено, що основними його чинниками були українські військові формування і більшість повстанських акцій. Останні були стихійними, одноактовими і недовготривалими. Повстанські формування склалися з селян, селян-міщан, селян-міщан-козаків, міщан, міщан-козаків. Вони поповнювали військові формування і мали тісний зв'язок з національно-визвольними і соціальними вимогами українського суспільства. Автор прийшов і до інших важливих висновків. Подібні регіональні дослідження національно-визвольної війни мають накладатися на всю територію України нею охоплену, підсумок яких міг би бути зафіксований у декількатомній історії цієї війни, з великим розділом, присвяченим історіографії, джерелознавству та археографії проблеми. В галузі спеціальних історичних дисциплін спостерігаються певні напрацювання, особливо пов'язані з відродженням традицій археологічних досліджень на місцях національно-визвольної війни (І.Свешніков на полі Берестейської битви), вихід у світ кілька десятків томів документів з

Ватиканського архіву, підготовлених греко-католицькими археографами (А.Великий, П.Підручний, С.Феник).

Джерелам до історії України 1559 – 1648 рр. присвячені монографії М.Ковальського та Ю.Мицика. Плідно працюють у галузі геральдики і прапорознавства такі вчені як Я.Ісаєвич, І.Сварник, Б.Якімовна, А.Гречило, Г.Ярова. Повертаючись до статті Ю.Мицика, зазначимо, що автор не оминає своєю увагою також і продукцію далеку від об'єктивності (Праці Б.Сушинського, Ю.Канигіна та "Карма України" (К., 1997), які за його висловом: "Нічого спільного не мають з наукою, відверто її дискредитують" [9, 267].

Перспективи майбутніх повномасштабних досліджень історії національно-визвольної війни вчений вбачає у підготовці комплексних синтетичних праць, присвячених доробці вітчизняної та зарубіжної історіографії другої половини ХІХ – ХХ ст. і цілим блоком таких проблем як "Гетьманщина" і "Православна церква" [9, 267]. Певні кроки в цьому напрямку вже зроблені [13; 14].

Цінні історіографічні спостереження над публікаціями із зазначеної проблематики зроблені Л.Капітан [15]. Вона чітко визначила і дала оцінку праць з козакознавства, виділила три етапи у висвітленні на сторінках часопису історії Визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст., ґрунтовно проаналізувала дослідження 1990 – 2000 рр., окресливши їх проблематику, характерні риси та особливості публікацій. Висновок Л.Капітан з аналізу зазначеної проблематики полягає у тому, що "Український історичний журнал" від часу свого заснування приділяв увагу публікації матеріалів з історії Визвольної війни українського народу 1648 – 1676 рр.; редакційна колегія "УІЖ" ініціювала дискусії з різних проблем, які сприяли дослідженню революційних подій середини ХVІІ ст. в Україні [15, 16].

Щодо підсумкового висновку історіографії проблеми, яку взяв до вивчення Ю.Мицик, то він є оптимістичним: "... останнє десятиріччя принесло вагомі здобутки у дослідженні такої кардинальної проблеми історії України, котрою є національно-визвольна війна ..." [9, 268].

Вітчизняна історична наука нарешті дочекалася появи статей [16; 17] і комплексного дослідження присвяченого російській історіографії ХVІІІ – початку ХХ ст. національно-визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. [17]. Його автор – В.Маслак послідовно у чотирьох розділах, починаючи від 30-х рр. ХІХ ст., з'ясував місце цієї проблематики в російській історіографії, еволюцію тематики, глибину досліджень та їхню концептуальну спрямованість. Ним встановлено великодержавний підхід, який свідомо звужував можливості досліджень, а в ряді випадків вів до свідомої упередженості.

Водночас, російській історіографії належала першість та тривале домінування в дослідженні актового джерелознавства історіографії джерелознавства, історіографії археографії та комплексу питань пов'язаних з березневими статтями [18, 19]. В результаті проведеного

дослідження автором зроблені інші, вагомі для історичної науки висновки [18, 17 - 18]. Викликає інтерес публікація В.Павленка та С.Півовара про висвітлення історії середньовічної державності в радянській історіографії [19]. Дослідники спростовують існуючий стереотип щодо ігнорування проблеми української державності, зазначаючи, що "на певних етапах свого розвитку радянська історіографія неодноразово зверталася до історії української державності". З публікації видно що з середини 30-х рр. в Україні утвердилась догматична марксистська історіографія, яка обмежувала хронологічні рамки історії української державності. До середини 40-х рр. радянська історіографія так чи інакше визнавала факт існування української державності в XII – XVIII ст.

Так, наприклад, К.Гуслистый, М.Петровський писали про "республіку козаків". Наприкінці другої світової війни М.Супруненко, визнав той факт, що до 1945 р. в Інституті історії України АН УРСР "питання боротьби українського народу за свою державну незалежність" були актуальною проблемою, яка вирішувалася в теоретичних суперечках, водночас він констатував певну тенденцію змазати питання боротьби українського народу і здатність його до створення самостійної держави". В серпні 1946 р. М.Хрущов підписав постанову ЦК ЦП(б)У "Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР" 1947 р. і постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР "Про 300-річчя возз'єднання України з Росією" (1953), які визначали основні тенденції і оцінки у висвітленні історії України в наступні роки. Якщо у першій постанові термін "Українська державність" використовувався виключно для радянського соціалістичного періоду, то друга – визнавала й процес складання української державності в ході визвольної війни 1648 – 1654 рр., наголошуючи на його незавершеності" [19, 35].

У 60-х рр., на думку авторів, з'явилися можливості звернення до історії середньовічної державності, звільнення їх на деякий час від офіційної "загальноприйнятої" концепції. Так, у 1965 р. О.Косименко в "Історії УРСР" стверджував, що "процес формування української державності охоплював тривалий період і спирався на славні подвиги запорозького козацтва і українського народу, а завершився в ході визвольної війни створенням української держави" [19, 36].

В цьому ж році О.Апанович надрукувала в "Українському історичному журналі" статтю "Національно-визвольна війна в епоху феодалізму", доводячи, що українському народові, як і всім народам на певному історичному етапі, властиве було прагнення до політичної самостійності та національної незалежності, а козацтво взяло на себе одну з функцій державності. Вона у 1969 році у монографії "Збройні сили України першої половини XVIII ст." акцентувала увагу на тому факті, що українська державність існувала впродовж XIII – XV століть. Суспільно-політичний устрій Запорозької Січі другої половини XVI ст.

розвинувся у козацьку республіку — своєрідний вияв української державності.

В такому ж дусі науковці аналізують праці М.Брайчевського, який сміливо виступив із запереченням основних положень тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією" на підставі розробленої ним концепції українського історичного процесу. Автори також акцентують увагу на 1972 році, з якого починається новий наступ проти вітчизняної історичної науки. На їх думку "нова реабілітація" зазначеної проблематики відбулася наприкінці 80-х рр. і пов'язана з горбачовською перебудовою, коли почався процес переосмислення історичного минулого. У вересні 1989 р. М.Брайчевський виступив на Установчому з'їзді Народного Руху України де висунув історичну концепцію української державності, зазначивши, що Запорозька Січ була козацькою республікою з демократичним устроєм,

У жовтні 1990 р. В.Смолій та О.Гуржій опублікували в "Українському історичному журналі" статтю "Становлення української феодальної державності", а в грудні на його сторінках були надруковані матеріали "круглого столу" на тему: "Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми", які теж проаналізовані авторами. Вони також відзначають, що після "двох десятиліть замовчування політичної історії Запорозької Січі істориками знову була продекларована теза про те, що Січ — це один із важливих етапів у процесі формування української державності" [19, 37]. Один із висновків їх полягає у тому, що радянські вчені 80-х років не запропонували чогось нового, невідомого науці раніше. Вони, констатуєючи загалом відомі факти акцентували увагу передусім на необхідності ґрунтовного дослідження цієї майже невивченої радянською історіографією проблематики. Зрозуміло, що цей процес відбувався в основному в рамках традицій марксистсько-ленінської методології, яка мала обмежений характер.

Проведений історіографічний аналіз привів авторів до усвідомлення того, що в радянський період історична наука перебувала під сильним впливом партійно-державної ідеології. Зазначене обумовлювало необ'єктивність оцінок історичних подій, звуження наукових поглядів, наявність заборонених тем, серед яких була й історія української державності. Разом з тим, твердження про повне замовчування радянською історіографією цієї проблематики, на думку авторів, є свідченням, по перше, однобічного й спрощеного підходу до оцінки наукової спадщини вітчизняних істориків 30-х — 80-х років, по-друге, відсутності ґрунтовного аналізу внутрішніх закономірностей її розвитку [19, 37].

Зазначимо, що Д.Дорошенко, Б.Крупницький, Н.Полонська-Василенко, О.Оглоблін, Л.Винар та ін. зарубіжні українські історики внесли помітний вклад в історіографію національно-визвольної війни середини XVII ст. В Україні аналізом внеску "Українського історика по вивченню історії козацтва" займалися В.Цибульський та В.Гром. В цьому

плані певний інтерес мають дослідження присвячені зарубіжній історіографії українського козацтва.

Осібю слід відзначити публікацію В.Грома "Доба Б.Хмельницького у дослідженнях українських вчених в еміграції у 20-50-х роках ХХ ст." [20]. В полі зору автора опинились праці В.Липинського, М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, О.Терлецького, І.Борщака, В.Герасимчука, М.Кордуби, Р.Ляценка, Д.Оляччина, П.Федоренка, А.Яковлева, військових фахівців М.Капустянського, В.Петріва, М.Вигоренка, М.Заклинського, Ю.Тис-Крохмалюка, а також В.Гришка, О.Оглоблина, Л.Окиншевича, Н.Полонської-Василенко, Б.Крупницького, Я.Падоха, О.Пріцака, М.Стахіва та ін. На думку автора, проведений аналіз дозволяє констатувати, що "українські учені в еміграції в основному здійснили свою важливу місію. Їх науковий доробок, разом із науковими працями, виданими в Україні... наближає нас до пізнання історичної істини на основі наукових, а не політичних підходів" [20, 310].

Історіографічні аспекти історії українського козацтва, національно-визвольної війни середини XVII ст. містяться в численних матеріалах Всеукраїнських, регіональних, обласних наукових, науково-практичних конференцій та читань, тезах. Наприклад, проблеми історіографії та джерелознавства історії українського козацтва стали предметом Наукових читань, присвячених Д.І.Яворницькому (Запоріжжя, 1993) [21], де увагу викликають статті Є.Івоніна "Про вплив німецької і австрійської історіографії на "Історію запорізьких козаків" Д.І.Яворницького" [21, 17-21], А.Давлетова "До питання висвітлення історії запорозького козацтва в періодиці "Третього рейху" [21, 21-27], В.Мірошніченка "Ще одна концепція походження і ролі запорізького козацтва у світовій історії" [21, 42-48], Є.Матвеевої "Англо-американська історіографія про місце запорозького козацтва у відносинах між Річчю Посполитою і Османською імперією" [21, 48-56]. Особливо цінними є роздуми М.Ковальського про історіографічні аспекти у науковій спадщині Д.І.Яворницького [21, 101-110] і його місце у вітчизняному історіографічному процесі [22, 3-10]. Автор, зокрема, зазначає, що певна упередженість до праць Д.Яворницького про запорозьких козаків в окремих випадках мала своїм корінням принципове розходження між ним і його опонентами в оцінці запорозького козацтва в історії України та ліквідації Запорозької Січі царським урядом. Вчений також наголошує на значенні подвижницької діяльності Д.Яворницького саме на теренах колишніх запорозьких земель [22, 107-109].

Викликають певний інтерес праці В.Газіна та В.Маслійчука, присвячені гетьманству П.Тетері та козацькій старшині Слобідських полків другої половини XVII – першої половини XVIII ст. [23; 24]. Варті уваги перші розділи дисертацій, де подані огляди історіографії та джерел. В центрі уваги В.Газіна "Історія Русів", праці Д.Бантиш-Каменського, М.Маркевича, В.Антоновича, М.Костомарова, М.Грушевського, В.Липинського, Л.Окиншевича, М.Петровського, І.Крип'якевича, В.Гера-

симчука, М.Марченка, Е.Юркова, О.Апанович, Я.Дашкевича, Н.Яковенко, В.Брехуненко, В.Смолія, В.Степанкова, Н.Герасименка, Ю.Мицика, В.Горобця, Т.Чухліба, О.Крижанівського та С.Плохія, а також представників російської, польської історіографії, якими досліджувалися напрями польсько-російсько-кримських стосунків у вирішенні українського питання, хід військово-політичних подій в козацькій Україні в 1653-1655 рр., розгортання селянської боротьби спрямованої проти уряду П.Тетері у травні 1661 і 1664-1665 рр. [23, 9]. Сам же автор здійснив комплексне дослідження розвитку суспільно-політичної кризи в українській державі у першій половині 60-х років XVIII ст. та політики гетьмана Павла Тетері, спрямованої на її подолання. Ним проаналізовані головні напрями політичної програми українського уряду, геополітичні аспекти життя держави, намагання П.Тетері відновити єдність козацької України, стабілізувати внутрішньополітичне життя і створити сприятливі умови для реалізації цих завдань та визначенні основних причин краху політичної програми гетьмана.

В.Маслійчук, розглядаючи науковий стан розробки проблеми формування слобідсько-українського шляхетства, аналізує праці перших істориків Слобідської України кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. (І.Квітка, І.Стрезневський, В.Каразін) а також П.Головинського, Л.Шиманова, О.Твердохлібова, Д.Багалія та його колег і учнів, І.Міклашевського, Є.Алабовського, В.Данилевича, М.Грушевського, істориків 20-80-х рр. (Г.Хоткевича, С.Таранущенко, В.Юркевича, К.Стецюка, Ф.Шевченка, О.Гуржія та А.Слюсарського). Автор не залишає поза увагою праці російських вчених З.Звездіна, В.Загаровського, В.Важинського та С.Черкасової. Зазначений аналіз дозволив виявити брак генеалогічних і просопографічних досліджень, праць про перехід місцевої козацької старшини у загальноросійське дворянство, студій над історією груп козацької еліти, історії козацької старшини. Цим невирішеним питанням в українській історіографії В.Маслійчук й присвятив своє дослідження. Ним розглянуті процес формування козацької еліти Слобідської України, генези місцевої еліти, вплив на її формування російського уряду, заняття нею верхніх щаблів соціальної драбини, нагромадження козацькими старшинами матеріальних благ. Автором вивчені причини поступового обмеження владних прерогативів козацької старшини російським урядом, політичної пасивності козацької еліти, доведення козацькими старшинами своєї соціальної винятковості, показано перетворення місцевих козацьких старшин на прошарок землеволодільців-поміщиків – "нову шляхту", вплив цих процесів на суспільний розвиток всього регіону [24, 17].

У 1999 р. О.Гуржієм підготовлено дослідження, присвячене гетьманській владі в Українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. на прикладі діяльності І.Скоропадського [25]. Увагу дослідників привертає розгляд вченим стану наукової розробки проблеми, пов'язаної з аналізом праць О.Лазаревського, "Історії Русів", "Історії Малої Росії" Д.Бангиш-Каменського, Д.Яворницького, Д.Багалія, О.Єфименко, Д.Бар-

винського, М.Грушевського, Т.Коструби, І.Крип'якевича, Д.Дорошенка, а також В.Дядиченко, й сучасних істориків таких як В.Панашенко, В.Горобець, В.Кривошея та інших [25, 8].

В докторській дисертації О.Гуржій проаналізував функції гетьманської влади на території українських земель, що входили до складу Російської держави до царювання Петра I, питання про формування державницької ідеї І.Скоропадського, його методи щодо збереження автономії, внутрішньо-зовнішньої політики гетьмана, його участь у війнах і походах на чолі козацьких полків проти можновладців Польщі, Туреччини, Кримського ханства та Швеції. В цілому автором дана зважена оцінка постаті І.Скоропадського як державного і військового діяча в історії України [25, 31].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що окреслена нами побіжно історія історіографії визвольної війни середини XVII ст. закарбована в цілій низці публікацій Я.Дашкевича та у збірниках праць, виданих Інститутом історії України достатньо високого наукового рівня. Сучасні дослідники, подолавши стереотипи марксистсько-ленінської методології створили сциєнтистський образ історіографії зазначеної проблеми. В їх полі зору знаходилися витоки українського козацтва, проблема термінології, розширення хронологічних меж національно-визвольної війни середини XVII ст., її соціальні, політичні, економічні, військові та інші аспекти. Широкого висвітлення знайшла постать Б.Хмельницького. Наскрізною темою досліджень стала Українська козацька держава, її витоки та шляхи історичного розвитку. В історіографічному ракурсі помітне "модерно-позитивістичне" осягнення історії України цієї доби.

В науково-популярних публікаціях, які ще підлягають вивченню, українська історіографія Визвольної війни середини XVII ст. є двоїстою: з одного боку це патріотична ідеалізація козацької верстви, освячена неоромантизмом з початку 90-х років ХХ ст., який продовжується і сьогодні (прославлення військового героїзму козаків, створення справжнього наукового культу Б.Хмельницького, державності ним відтвореної, ототожнення козацтва з усім народом та ін.) Негативно варто оцінювати продукцію далекої від історичної правди, яка не має нічого спільного з дійсним минулим козацтва, та кидає тінь на науковий зміст глибоких історичних досліджень національно-визвольної війни середини XVII ст.

З рештою потрібно виконати науковий заповіт М.Грушевського (нам про це вже доводилося писати) [26, 62-79], пам'ятаючи, що він мав на меті підготувати монографічне дослідження, де б розглянув погляди вчених на "Хмельниччину".

1 Томенко М.В. Проблема співвідношення національного і соціального в народних рухах доби козацької держави // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Тре-

- тіх Всеукраїнських історичних читань. - Київ-Черкаси. - 1993. - С. 205-207.
2. Маслак В.І. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в російській історіографії XVIII - початку XX ст. - Автореф. дис... канд. іст. наук. - К., 2001. - 21 с.
 3. Леп'яко С.А. Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1551-1595). - Автореф. дис... доктора іст. наук. - К., 2000. - 35 с.
 4. Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996. - 288 с.
 5. Ромацев В.М. Характеристика національно-визвольної війни та процесу державотворення в Україні в середині XVII ст.: до історіографії питання // М-ли Всеукраїнської наук. конфер. - Луганськ, 8-9 лютого 2001 лютого. - Луганськ, 2001. - С. 26-29.
 6. Смолій В.А., Степанков В.І. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999. - 352 с.
 7. Борисенко В.Й. Початок війни чи революції (До постановки проблеми) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань. - Київ-Черкаси. - 1993. - С. 47-50.
 8. Мищик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. - Днепропетровськ. - 1991. - 302 с.; Його ж. Козацький край. - Днепропетровськ. - 1997. - 102 с.; Його ж. Національно-визвольна війна українського народу у 1648-1658 рр.: деякі підсумки, проблеми і перспективи дослідження // Пам'ять століть. - 1998. - № 4. - С. 1-13.
 9. Апросіна О.В. Висвітлення визвольної війни українського народу середини XVII ст. у Хроніці В.Кохановського // Соціально-гуманітарний вісник НГАУ. - 1998. - №1 (16). - Дніпропетровськ. - С. 96-100.
 10. Федорук Я. Національна ідея Б.Хмельницького в українській історіографії XIX-XX ст. // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. - Львів, 1995. - Т.228. - С. 160-182.
 11. Федорук Я. Монархізм Б.Хмельницького в оцінці В'ячеслава Липинського: критична інтерпретація // Липинський В. Студії. - Київ-Філадельфія. - 1994. - Т.1. - С.228-231.
 12. Федорук Я.О. Туреччина та її васали у відносинах з Б.Хмельницьким у 1654 р. - Автореф. дис... канд. іст. наук. - К., 1996. - 24 с.
 13. Станіславський В.В. Політичні відносини Запорозької Січі в кінці XVII - на початку XVIII ст. - Автореф. дис...канд. іст. наук. - К., 1996. - 18 с.
 14. Ярошинський О.Б. Волинь в період національно-визвольної війни 1648-1657 рр. - Автореф. дис... канд. іст. наук. - Харків, 2001. - 20 с.
 15. Капітан Л.І. "Український історичний журнал" у контексті дослідження історії України XIV - середини XVII ст. - Автореф.

- дис...канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 2000. - 20 с.
16. Маслак В.І. Причини національної революції середини XVII ст. в Україні. Історіографія проблеми // Придніпровський науковий вісник. - 1998. - №86 (153). - С. 79 – 91.
 17. Маслак В.І. Адміністративний устрій держави Б.Хмельницького (до історіографії) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Вип. 8. - Запоріжжя. - 1999. - С. 142-146.
 18. Маслак В.І. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в російській історіографії XVIII - початку XX ст. - Автореф. - дис... канд. іст. наук. - К., 2001. - 21 с.
 19. Павленко В.М., Півовар С.Р. До питання про висвітлення історії середньовічної української державності в радянській історіографії // М-ли Всеукраїнської наук. конфер. – Луганськ, 8-9 лютого 2001 лютого. - Луганськ, 2001. - С. 34-37.
 20. Гром В. Доба Б.Хмельницького у дослідженнях українських вчених в еміграції у 20-50-х рр. XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. - К., 1999. - Вип. 9. - С. 299-311.
 21. Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа та етнографа Д.І.Яворницького: Матеріали наук. практ. конфер., присвяченої 135-річчю від дня народження вченого, 26-27 жовтня 1991 р. - Дніпропетровськ, 1991. - 121 с.
 22. Ковальський М.П. Місце Д.І.Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі // Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа та етнографа Д.І.Яворницького: Матеріали наук. практ. конфер., присвяченої 135-річчю від дня народження вченого, 26-27 жовтня 1991 р. - Дніпропетровськ, 1991.- С.3-10.
 23. Газін В.В. Гетьманство П.Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в українській державі (1663–1665 рр.). - Автореф. дис...канд. іст. наук. - К., 2001. - 20 с.
 24. Маслійчук В.Л. Козацька старшина Слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII. - Автореф. дис...канд. іст. наук. - Харків, 2001. - 20 с.
 25. Гуржій О.І. Гетьманська влада в Українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі І.Скоропадського). - Автореф. дис...доктора іст. наук. - К., 1999. - 32 с.
 26. Гоцуляк В. Гортаючи сторінки... Думки про історію України-Руси М.Грушевського і українську історіографію 80-х рр. XIX - початку XX ст. - Черкаси, 1996. - 256 с.
 27. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я: Кн.1. - Черкаси. - 1999. - 311 с.

**ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ В ПРАЦІ
М.ГРУШЕВСЬКОГО “ХМЕЛЬНИЧЧИНА РОКИ 1650-1657”
(ІХ ТОМ “ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ”)**

“Хмельниччина роки 1650-1657”, що складає дві половини ІХ тому “Історії України-Руси” з повним правом може розглядатися як етапна, визначальна праця в науковому доробку М.С.Грушевського. Подібні сентенції випливають не тільки, і не скільки з її великого об’єму (хоча це дійсно найбільший том багатотомного видання). Йдеться, насамперед, про суттєві зміни, які простежуються у методологічних підставах наукового пошуку історика, у його поглядах на природу і розвиток українського історичного процесу. До певної міри, саме цю працю можна вважати досить чітким втіленням основних наукових принципів Грушевського на завершальному, підсумковому етапі його дослідницького шляху. Це був своєрідний науковий заповіт, підсумок всього попереднього наукового досвіду.

У чому виявлялась новація наукової думки патріарха української історіографії? Перш за все, у її інтелектуальному спрямуванні. Тепер, в пореволюційні часи, він був вже далеко не тим ідеологом народницької школи, як раніше. На цю обставину вже неодноразово звертали увагу сучасники і колеги історика. Так О.Оглоблин зазначав: “Його праці останнього Київського періоду, зокрема його “Історія Хмельниччини” в ІХ томі “Історії України-Руси”, свідчить про те, що Грушевський сам шукає нових ідейних шляхів і саме в напрямку державницької ідеології, хоч уся його ідейна генеалогія, традиції, виховання й багаторічний дослід тягнуть його назад і, будь-що-будь, тяжать над ним. Це нове в діяльності й ідеології Грушевського й було доказом того, що науково-історична роля самого Грушевського ще не була скінчена” [1, 84].

Подібну еволюцію методології Грушевського сучасні дослідники інтерпретують як поширення ним соціологічних студій на український історичний процес відповідного періоду і перетворення автора “Історії України-Руси” на “історика-соціолога” (О.Пріцак), а його школу умовно називають “історично-соціологічною” (Л.Винар).

Цікаво, що і сам М.С.Грушевський в “Хмельниччині” неодноразово розмежовує “стару традицію”, “стару нашу історіографію” і “новішу історіографію” дослідження теми, досить однозначно пов’язуючи себе саме з останнім напрямком.

З’ясувати методологічні новації дослідника можливо лише шляхом безпосереднього історіознавчого аналізу тексту “Хмельниччини”. Тут же виявляються такі особливості. Вірний науковій традиції документальної школи, Грушевський будує дослідження доби Хмельниччини на солідних, об’ємних джерельних матеріалах. Власне цей фактологічний матеріал і складає кістяк ІХ тому “Історії України-Руси”. Захоплення джерелами

сам М.Грушевський пояснює потребою подолання згаданої вище "старої історіографії": "Літературні оброблення Хмельниччини я відсунув на другий плян супроти сучасних звісток документального матеріалу, згромадженого в виданнях останніх десятків літ і доповненого мною за поміччю моїх співробітників" [2, 5]. Подібний підхід, значною мірою, стимулював активну археографічну діяльність видатного історика, його учнів та колег. Проте, надмірне захоплення наведенням розлогіх документів, часом їх довільний переказ, призводив до перевантаження ними тексту "Хмельниччини". На це звертали увагу М.Кордуба та О.Пріцак [3, LXIII]. Грушевський виправдовував цю ситуацію тим, що намагався не схематизувати, не спрощувати штучно новий фактичний матеріал, "щоб не нагинати під свої суб'єктивні сприймання, хоча й даю подекуди загальні уваги – особливо при кінці тому" [2, 6].

Власне в цих зауваженнях, що пробиваються скрізь товщу документалізму і постає образ історика, яким він має бути в уяві Грушевського. Цей образ подекуди персоніфікований в особі автора, подекуди подається в безособовій формі. Але й в останньому випадку за ним чітко вимальовується постава великого історика. Спробуємо через ці авторські коментарі з'ясувати суть нових підходів до методології наукових досліджень метра.

Особливо цінні спостереження щодо науково-дослідних принципів висловлено Грушевським у "Попередньому слові" до IX тому. Тут, з самого початку, автор виділяє сутність свого дослідження. З'ясовується, що вона виявляється у досить чіткій фіксації основних геополітичних змін середини XVII ст., які охопили весь європейський континент. Знаменно, що Україна опинилась у самому центрі тодішніх подій. Враховуючи наукову об'єктивність і високий авторитет дослідника, таке твердження не сприймається як егоцентричний погляд зацікавленого історика, а як досить переконлива констатація дійсної геополітичної реальності. Тим більше у висновках Грушевського відсутні національна обмеженість чи заангажованість. "В фокусі панорами, - акцентує увагу історик, - стоїть великий політичний переворот: перехід України з-під влади Польської Річипосполитої "під високу руку" московського царя; він переносить центр політичної ваги в Східній Європі з Польщі на Москву, дає могутній імпульс європеїзації Московщини, включенню її в політичну систему Європи і т. д." [2, 6]. Наведена цитата цікава як певна програмна заява щодо потреби висвітлення українського історичного шляху у загальноєвропейському контексті. Цілком слушною видається думка авторів монографії "М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність", щодо методології історичних установ видатного дослідника у 20-ті роки: "М.С.Грушевський розумів, що для показу оригінальності і специфіки історичного процесу на Україні та відокремлення його схеми від історії інших держав, в які Україна входила, слід приділити особливу увагу порівняльно-історичному методу" [4, 166].

Проте, хоча такий підхід і "захоплював" дослідника, хоча він і приділяв значну увагу міжнародним аспектам Хмельниччини, в даному випадку порівняльний аналіз все ж не знайшов можливої практичної реалізації.

Далі, М.Грушевський наголошує на провідній ролі в історії народних мас. На перший погляд перед нами типовий традиційно народницький підхід щодо визначення суті історичного розвитку. Проте у зауваженнях дослідника, а далі і в тексті "Хмельниччини" виявляється декілька принципово нових моментів.

По-перше, історик намагається розділити історичний процес, принаймні, на два складники. Він визнає, що "руковою силою сього великого перевороту була продиктована соціально-економічними умовами боротьба за визволення українських мас, - під проводом старшинської верхівки, що в сім менті формувалася в певну суцільну верству..." Але при цьому зазначає: "Очевидно, тепер і факти і соціально-історичний досвід вимагають від нас пильного розділювання цих двох моментів процесу..." [2, 6] (підкреслення моє - В.М.). Відповідно він виділяє окремо політичну діяльність верхівки і становище та роль соціальних низів. Як видно, значення провідної верстви в історичному розвитку М.Грушевським не заперечується. Він лише вважає, що вона і "так довго скупляла на собі увагу" і тому свою мету вбачає у студіюванні менш дослідженої проблематики, "Основним завданням моїм, - проголошує Грушевський, - і мусило бути дослідження саме ролі їх (тобто соціальних низів - В.М.) у сім великім зламі українського життя, висвітлення впливів сього моменту на дальшу їх долю і переломлення в їх уяві і свідомості його значіння" [2, 6].

По-друге, що найбільш інтригуюче, Грушевський не обмежується лише суто соціологізаторською диференціацією історичного процесу. Як окрему ділянку дослідження він виділяє також і розвиток суспільної свідомості. Тобто, по великому рахунку, йдеться про увагу історика до проблем соціальної психології. Він спеціально зазначає, що приділяє такому матеріалу чимало місця, "бо історикові кінець-кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях здебільшого їх і не можна відтворити) - а як вони були прийнятті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які вражіння й настрої серед них викликали." Увагу до масової свідомості дослідник пояснював тим, що історичну роль нижчих верств не можливо зафіксувати в інший спосіб, ніж вивчаючи їх настрої та ставлення до різних подій і ситуацій.

Як показує аналіз тексту "Хмельниччини", Грушевському, значною мірою, вдалося реалізувати свій задум. Кожна історична подія, в міру можливості, розглядається ним шляхом співставлення різних джерел, які в свою чергу відбивають різні, доволі своєрідні, вияви масової свідомості сучасників цих подій. У ряді випадків, наприклад, розглядаючи історію одруження Тимоша Хмельницького з Лупулівною, Грушевський

спеціально наголошував на потребі висвітлення соціально-психологічних чинників. Тут він зазначає: " Я, тим не менше, вважаю потрібним спинитись досить докладно не тільки на фактичних перипетях сеї історії, але також і на різних відбиттях її в свідомості і уяві сучасників" [2, 474].

Масові суспільно-політичні настрої важливі для Грушевського й тому, що дозволяють дослідити процес розвитку національної самосвідомості українців. Ця частина дає певне уявлення про місце етнонаціональної проблематики в науковому пошуку дослідника в цілому, і в студіюванні Хмельниччини зокрема. На думку самого історика: " Се вводить нас у другу сторону історичного процесу, що займала мене не менш – зріст свідомості в громадянстві і масах: їх усвідомлення соціальне і політичне, державне і національне." І далі вже конкретніше до переломового значення доби, що досліджувалась. "Новий рух, розпочатий відродженням XVI віку, знаходив свій дальший розвій в сій добі, і в ній виковувалося те, що мало з часом стати українською нацією (підкреслення – М.Г.)" [2, 6-7]. Дослідника приваблювало, що в новому документальному матеріалі, зібраному для написання цього тому, зустрічалися, не такі часті, але яскраві прояви розбудженого національного самопочуття. Як класичний приклад, Грушевський кілька разів наводить заяву сотника Пилипа Уманця (Т.9/1.-С.472;Т.9/2.-С.1508), яка виявляла чітке усвідомлення власної свободи і самостійності. Зрештою у сприйнятті дослідника: "Хмельниччина була все таки великим етапом в поході Українського народу, українських мас до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів" [5, 1508].

Таким чином, можна констатувати присутність у тексті "Хмельниччини" етнонаціональної проблематики, яка дає змогу говорити про особливості трактування Грушевським понять " етнос", "нація", "національний", "етногенез" та їхнє конкретне застосування при розгляді історичних реалій. Впадає у вічі певний схематизм та соціологізація означених понять. Власне національне подається дослідником як необхідний продукт соціального розвитку, на тлі політичних та культурних процесів.

Грушевський також розкриває особливості своєї наукової лабораторії щодо ваги тієї чи іншої тематики в дослідженні доби Хмельниччини. Він зазначає, що в IX т. " Історії України-Руси" свідомо обмежував питання суто воєнної та дипломатичної історії, хоча мав для цього багатий документальний матеріал. Як перспективні і ще мало досліджені виділені такі проблеми: історичні біографії соратників Б.Хмельницького та історія соціально-політичних форм і установ. Відмічається певна увага і до т.зв. "літературної історії Хмельниччини", відбиття історичних подій у фольклорі. В останній ділянці Грушевський демонструє доволі плідний структурно-порівняльний метод дослідження. Цікаво відмітити, що історик прекрасно розумів певну обмеженість власного дослідного поля і добре знав його слабкі місця, і що головне – не соромився у цьому признаватися читачеві. Він писав: "В сім була

трагедія сих державницьких плянів (йдеться про втечу козаків за московський кордон — В.М.), але на жаль на сю тему не знаходимо бажано багатих матеріалів, і тому приходится займатися сучасною високою політикою — для котрої зісталися деякі відомости, тим часом як для фундаментальних процесів, соціальних та економічних, їх раз-у-раз бракує" [5, 1167].

Для характеристики особливостей наукового пошуку М.Грушевського важлива також подана ним періодизація Хмельниччини. В якості критерію для поділу подій визвольної війни, історик обрав політичне життя, а точніше вироблення гетьманським осередком певної державної політики. З огляду на це, в Хмельниччині виділяється три основних періоди (стадії). В перший період від початку повстання до січня 1649 р. політичні домагання провідників виступу обмежувалися "козацько-шляхетськими побажаннями" й "шляхетсько-козацьким монархізмом." Будь-якої позитивної політичної програми в гетьманському оточенні не спостерігалось. Окремо в межах першого періоду Грушевський розглядає весняну та осінню війни 1648 р. Але зроблено це лише з огляду на перебіг воєнних дій.

Другий період Хмельниччина охоплює час від січня 1649 р. до літа 1655р. На думку Грушевського в грудні 1648р. скінчилась козацько-шляхетська програма — minimum і Хмельницький до неї більше не повертався. Натомість "програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького." Але в силу непослідовної політики та величезних втрат реалізація її постійно гальмувалась. Зрештою період з літа 1655 р., після розгрому Польщі Карлом — Густавом, Грушевський вважає переломним у політичному житті. Він пише: "Починається третя стадія Хмельниччини, незвичайно інтересна. У неї широка, краще усвідомлена програма". "Характерно, що заключна межа власне Хмельниччини віднесена істориком до часу гетьманування І.Виговського. Аргументує це він у такий спосіб: "Але вона не кінчається з смертю Богдана, навпаки треба підчеркнути, що смерть його не робить в сій програмі ніякого перелому, ніяких змін ... Крах, що її спіткав за Виговського, можна було передбачити в повній мірі і за життя Богдана: для неї так само бракувало твердих підстав тоді як і потім" [5, 1491-1495].

Аналізуючи текст "Хмельниччини" звертаєш мимоволі увагу на низку методологічних підходів, які не так часто зустрічаються у більш ранніх працях Грушевського. Іноді це справді несподівані речі, які важко вмістити у позитивістичні парадигми, які сповідував великий історик.

Йдеться, передусім, про використання ним умовного способу при оцінці тих чи інших історичних явищ. Як не дивно, альтернативні версії запропоновані Грушевським саме до найважливіших, вузлових проблем. Тобто тих, які в сучасній історіософії відносять до т.зв. точок біфуркації, від яких можливий багатовекторний шлях розвитку.

Така схема розглядалась у найбільш гострому, найбільш уразливому питанні Хмельниччини — укладанні союзу з Московським царством.

Грушевський припускає "що весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрямок, коли б Україна вийшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, ще повна сил, повна людности не зневіреної в своїх провідниках і в піднятій ними ділі, здатної бути опозицією Москви, обстояти себе в сій позиції і не дати себе зіпхнути на становище провінції" [2, 760]. Як видно, втрата в часі привела до зміни співвідношення сил, до втрати якості.

Далі, Грушевський вкрай низько поціновує політику Хмельницького і К0 супроти Москви, вважає її незручною та нерозважливою. Натомість, постфактум, пропонується розглянути два, більш вдалих, на думку історика, політичних підходи. "Але тоді, очевидно, одно з двох. Або — супроти такої зрадницької поведінки Москви підчеркнути свою вірність договорам і вимагати поправи чи певної компенсації. Або — санкція: супроти твоєї невірности ми шукаємо собі гарантій на власну руку, беремо собі таких і таких союзників, ставимо собі такі і такі пляни" [5, 1499]. Все це пропонував дослідник, або скоріше політик, як відповідь на сепаратне порозуміння Москви з Польщею. Історична реальність, як було йому відомо, виявилась іншою.

Вправи з альтернативними, або скоріше ймовірними варіантами перебігу історичних подій були продовжені Грушевським і у татарському питанні. Він вважав, що з літа 1654 р. козацьке військо могло "пройти Крим здовж і поперек, винищити всі небезпечні елементи, поставити на чолі розгромленої, приборканої Орди вірних приятелів, в ролі фактичних васалів і підручників, а не протекторів." Тут же подається оцінка політичних наслідків цієї цінної акції: "Як би таке приборканне Криму, визволення невільників, знищення тутешніх невільницьких торгів підняло авторитет гетьмана, престиж Запорізького війська і на Україні і в очах цілого світу — християнського і мусульманського?" [5, 1500].

Застосування умовного способу оцінки історичних реалій простежується у Грушевського щодо епізоду осені 1655 р., коли велися певні українсько-польські переговори. Тут він риторично позначає: "Цікаво було б побачити, якими дорогами переводили б далі сю комбінацію козацькі голови."

Ймовірні варіації перебігу подій, за Грушевським залежали і від життєвої долі визначних історичних осіб. Окремо він зупинявся на ролі І.Золотаренка, ніжинського полковника. "Коли б Золотаренко був живий, мабуть багато пішло б інакше." Умовні побудови історика поширилися навіть на геополітичні виміри: "... Коли б сьому сіверському гетьманові судилося пережити запорозького і він не дістав би по нім булави: міг вийти фактичний поділ України не на сьогобічну й тогобічну, як потім вийшло, а на Сіверщину і на Україну властиву, полудневу" [5, 1158].

Зрештою зазначені вище новації з умовним способом були у М.Грушевського нечисленними і не змінювали фундаментальних підвалин його методології, але самі по собі доволі цікаві.

Ще рідше у великого історика зустрічаються ірраціональні, навіть містичні моменти. І то вони стосуються не методологічних принципів, а висвітлення фактичного матеріалу, і нав'язні або джерелами, або працями попередніх дослідників. Досить потужне містичне навантаження виявляється в описі боїв під Берестечком. Тут представлені такі сюжети: "туман, насланий чарами татар на королівське військо", різноманітні чарівниці й чарівні предмети, на кшталт чудернацьких прапорів, раптовий "великий страх", який впав на козацьке військо тощо [2, 284, 286, 297, 300].

Не менше зловісних знаків виявляв погром польського війська під Батогом. Тут і пророцтва, і небезпечні гороскопи, і таємничий голос, що відавався в скалі під Ладижином і велів остерегти Каліновського, "бо йде сюди той навіжений п'яниця, що стригтиме йому бороду — небезпечно, аби не обстриг з бородою й голову", і страшні громи, що вдарили пізніше в труну Золотаренка й Тимоша в якості божої кари за батозьку різню [2, 439-440]. Тобто присутній повний набір типово середньовічних містичних атрибутів. Відповідно, Грушевський подає свій досить іронічний коментар, скептично оцінюючи названу вище інформацію, отриману з праць Каховського, Єрлича, Костомарова та Кубалі. Особливо його дивувало захоплення містиком двох останніх, безперечно серйозних істориків.

Позараціональні елементи містяться і в джерелах, які висвітлюють смерть та страшний похорон І.Золотаренка, коли разом з небіжчиком згоріло 430 людей присутніх у церкві [5, 1157]. Причому це сталося в самий день Різдва Христового. Як зазначає М.Грушевський, сучасники в цих трагічних подіях побачили "особливий гнів божий". А вороги козаччини непереминули поширити страшні історії аналогічного змісту на поховання Тимоша Хмельницького, а пізніше і на самого старого Гетьмана.

Зрештою, навіть побіжний аналіз дослідної методи великого історика засвідчує чимало новаторських підходів, які з'явилися саме у період 1920-х років. В більшості йдеться про такі зміни методології, які не виходили за межі усталених раніше наукових принципів. Основою лишився послідовний, надзвичайно ретельний, документалізм. Характерно, що Грушевський в своїй праці намагався навести більшість відомих йому джерел з тієї чи іншої проблеми. Документи подавалися в оригіналі (або перекладі наближеному до оригіналу) та переказі в тексті дослідження. Об'ємніші матеріали вміщені в Додатках. По тексту, рівночасно з документами, подані окремі елементи їхньої наукової критики, визначення автентичності, з'ясування ступеня поінформованості авторів, особистої зацікавленості та інших виявів суб'єктивізму. Зазвичай цю оцінку М.Грушевський подавав у вигляді коротких зауважень та окремих ремарок, лише іноді вдаючись до більш розлогої характеристики найважливіших, з його точки зору, джерел.

Відповідно і виклад перебігу історичних подій доби Хмельниччини складається у М.Грушевського з досить вдалого, навіть органічного поєднання джерел. В цьому сенсі, 9-й том був продовженням попередньої

наукової традиції дослідника. Так само було традиційним те, що власне синтезу, узагальнюючим висновком, в тексті відведено досить мало місця. Певною компенсацією є лише "Кілька загальних завважень", в яких міститься доволі об'ємна, виважена синтетична оцінка доби, що досліджувалась, особи самого Б.Хмельницького та української й зарубіжної історіографії щодо них.

"Хмельниччина" також може слугувати непоганою ілюстрацією щодо характеристики історіософських уявлень Грушевського. В цьому контексті домінуючими лишалися його попередні народницькі переконання про пріоритетну роль народної маси в історичному розвої. Але в зрілий період наукової творчості ці погляди Михайла Сергійовича набувають більш збалансованого вигляду. Відчувається помітне зростання розуміння ваги та значення провідної верстви суспільства, її ролі у скеруванні, насамперед, політичного життя. Власне, одним з основних висновків дослідника було те, що козацька старшина – тодішня українська еліта, виявилась в добу Хмельниччини не на висоті свого соціального покликання, не зуміла вирішити загальнонаціональних завдань, а відповідно й задовольнити потреби народних мас.

Важливо відмітити, що Грушевський був цілком свідомий, що на час написання своєї праці, він мав вже справу з майже повним вичерпанням нарративного, оповідального, фактологічного викладу подій. Вже існувала нагальна потреба переходу до студіювання внутрішніх фундаментальних процесів: соціальних, економічних, інституційних тощо. Потребувала серйозного наукового розгляду історія окремих соціальних груп, масової соціальної психології. Зрештою, ще недослідженими були державно-правові аспекти, біографії багатьох історичних діячів тощо. Грушевський в своїй праці лише намітив деякі фундаментальні підходи до вирішення цих наукових проблем. Виходячи з цього, його "Хмельниччину" можна вважати, до певної міри, такою, яка завершила попередній історіографічний період дослідження української історії середини XVII ст. і відкривала шлях до початку нового.

-
1. *Оглоблін О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924-1934) // Український історик. - 1996. - №1- 4(128-131).*
 2. *Грушевський М. Історія України-Руси: Хмельниччина роки 1650-1653. - К., 1996 - Т.9/1.*
 3. *Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1991. - Т.1.*
 4. *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржасв С.М. М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. - К., 1993.*
 5. *Грушевський М. Історія України-Руси: Хмельниччина роки 1653-1657. - К., 1931. - Т.9/2.*

ЧОРНІ КЛОБУКИ: ТРАКТУВАННЯ ЕТНОНІМУ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ (ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ І ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ)

Середнє Подніпров'я давньоруського періоду характеризується значною етнічною строкатістю населення. Але найбільш яскраво на такому тлі виділяються різноплемінні групи, котрі свого часу об'єдналися, отримавши назву "чорні клобуки" і почали відігравати помітну роль у політичному житті Київської Русі. У цьому контексті надзвичайно важливим вбачається з'ясування таких питань, як походження етноніму "чорні клобуки", процес заселення ними руських земель, конкретизація території їх розселення.

Певний час у колі деяких дослідників побутувала думка про чорних клубків як окреме плем'я посеред інших степових колоністів руських земель. Одним із перших про це висловився Дж. Маркварт, ототожнюючи їх із кипчацьким плем'ям "Кара-Берклі", що в перекладі означає "чорношапочні". Така гіпотеза віднайшла підтримку вченого В.В.Бартольда [1, 244]. Аналогічного погляду дотримувався і В.Пархоменко, котрий висловлював власні аргументи на користь даної версії. Перший із них стосувався поміченої ним значної різниці в датуванні моментів вживання тих етнічних термінів, що зустрічаються в літописі. Дослідник має на увазі те, що найдавніші згадки про печенігів, торків та берендеїв сягають X-XI ст., а про чорних клубків літописець повідомляє вперше під 1146 роком. Остання ж звістка про чорних клубків дещо передує відповідним записам стосовно інших степових переселенців. Інший доказ ґрунтувався на тому, що визначена у літописі територія локалізації чорних клубків, котру В.Пархоменко окреслює як таку, що "...недалеко від Києва, поблизу Ольшаниці й Стугни, на північ від Роси і в бік Білгороду...", є придатною лише для невеличкого племені. На основі такої аргументації вчений приходить до висновку, що чорні клобуки не збірне ім'я і у всякім разі не "скалки" цих племен [1, 243]. Не вдаючись до наукового обґрунтування, окремішність чорних клубків від інших тюркських племен порубіжних земель Давньоруської держави визнавали також Д.І.Дорошенко та А.Є.Пресняков [2, 61; 3, 144].

Поряд з цим, абсолютна більшість науковців XIX-XX століть сходяться на думці, що назва "чорні клобуки" є збіркою для цілого ряду степових племен, котрі стали на службу до руських князів. Першим глибоке наукове обґрунтування цієї тези дав І.Самчевський. Детально проаналізувавши літописи Лаврентіївського та Іпатіївського списків і порівнявши епізоди обох писемних пам'яток, де говориться про одні й ті ж самі факти стосовно тюркських народів руського порубіжжя, він прийшов до висновку, що термін "чорні клобуки" є "...общимъ названіемъ

и для Торковъ и для Берендеевъ и кроме того еще и для Ковуевъ и Печенеговъ" [4, 88]. Такий погляд набув підтримки у науковому доробку П.Голубовського, котрий заявляв, що поняття "чорні клобуки" "... было родовымъ, а все прочие имена являлись видовыми" [5, 149]. Серед сучасників П.Голубовського подібну думку розділяли С.М.Соловйов та М.С.Грушевський [6, 36; 7, 300; 8, 548]. На таких же наукових позиціях стояли ряд представників наступного покоління істориків. Це й автори академічного видання "Очерки истории СССР" [9, 201], а також Б.Д.Греков [10, 457], Б.А.Рибаків [11, 186] та інші. Аналогічної точки зору притримується ціла плеяда сучасних науковців. Так, С.О.Плетньова відмічала, що досить цікавим виявляється факт, коли новий союз степових племен бере не ім'я найвпливовішої орди, а зовсім нову назву - каракалпаки (в руському варіанті - чорні клобуки) і при цьому кожна із орд союзу залишає за собою і власне найменування [12, 63]. Про те, що термін "чорні клобуки" є узагальнюючою назвою для таких кочових племен, як торки, печеніги, берендеї, ковуї і т.п., наголошували А.Ю.Чабан [13, 109-110], В.М.Ричка [14, 61] тощо.

Поряд із двома існуючими точками зору на розуміння етноніму "чорні клобуки" існує і третя, котра приводить до певної згоди попередні. Її прихильником є відомий лінгвіст-тюрколог Н.А.Баскаков. Русичі, на його думку, для загальної назви щодо всіх кочових племен, що перебували на службі у руських князів, пристосували кальку з однієї із назв племені гузів (торків) - "qara borklu", використавши при цьому слово "клобук", котре, в свою чергу, є древнім словом, запозиченим із тюркської мови руською і іншими слов'янськими мовами [15, 58].

Та все ж, попри різні погляди на поняття "чорні клобуки" у науковій літературі, дані літописів та аргументи більшості дослідників дають підстави цілком впевнено стверджувати, що даний етнонім є збірною назвою для ряду тюркських племен. Загалом, аналіз джерел та наукових досліджень дає підстави стверджувати, що літописні "чорні клобуки" є узагальнюючою, об'єднуючою назвою для тих кочових племен, котрі оселилися на південному порубіжжі Київської Русі і стали на службу до місцевих князів.

Основу чорноклобуцького союзу склали три орди - печеніги, торки і берендеї, найчисельнішою серед яких, на думку С.О.Плетньової, була остання [16, 77]. Окрім них, складниками даного етно-політичного утворення були ще декілька дрібних орд, назви котрих зустрічаються в літописі значно рідше, ніж вищезгаданих. Про це можемо судити, як із контексту подій, описуваних літописцем, так і з окремих його тез, як, скажімо: "...і прибули до нього (Мстислава Ізяславича.- Ю.М.) берендичі всі, і торки, і печеніги, і весь чорний клобук" [17, 290]. Автор цього запису, щоб уникнути перелічення всіх тюркських племен, називає лише основні і найбільші, а дрібних узагальнює фразою "весь чорний клобук". Серед невеликих орд чорних клобуків у літописі згадуються коуї (ковуї) [17, 243-244], турпії [17, 231], бастії [17, 293], боути [18, 51].

Поряд з іншими, до складу чорноклобуцького конгломерату входили окремі половецькі роди, як то аепичі - нащадки хана Аєпи [17, 162; 17, 277]. Можливо, що до складу чорноклобуцького союзу входила половецька орда читійовичів, котра згадується у "Поучені" Володимира Мономаха поряд із торками, як союзник у боротьбі проти диких половців: "Тоді ж і торки прийшли до мене, із половців - читійовичі, [і] пішли ми назустріч їм [половцям.- Ю.М.] на Сулу" [17, 460].

Засвідчений літописами список чорноклобуцьких племен розширюється, на думку деяких дослідників, назвами, що зустрічаються в "Слові о полку Ігоревім". У "Золотому слові" великого князя Святослава із даного твору читаємо: "Я уже не вижу власти сильного, багатого и многовойного брата моего Ярослава с Черниговскими боярами, с Могутами и с Татранами, с Щелбирами и с Топчаками, с Ревугами и с Ольберами" [19, 27]. Вчений Н.А.Баскаков стверджує, що могуті, татрани, шельбіри, топчаки, ревути і ольбери, про яких оповідається в "Слові", є етніміями, а не титулами, як наголошували окремі науковці. Він схильний вважати, що це назви чорноклобуцьких племен [15, 66].

Наявність такого широкого кола племен чорних клобуків дослідники пояснюють відокремленням від більших із них певних родів, котрі з часом розростаються в окрему орду. Частина таких родів отримували собі назву за ім'ям свого ватажка. Зокрема, вчені вважають, що берендеї сформувалися на основі одного із торчеських родів, очолюваного ханом Берендею [20, 25; 16, 78-79]. У літописних записках подій 70-х років XII ст. неоднаразово згадуються Бастієві люди, Бастії [17, 293-297]. Це велика сім'я ковуїв або берендеїв, можливо навіть рід, на чолі з ханом Бастієм, що на сторінках літопису виступає як окрема, самостійна військова сила. Вірогідно, що аналогічно із половецького середовища вийшли аєпичі, оскільки достовірно відомо про існування хана Аєпи [17, 162; 17, 178; 17, 277]. Під 1159 роком у літописі маємо звістку про боярина князя Мстислава - Олбрия Шерошевича [178, 274]. Якщо погодитись з думкою А.І.Попова про належність цього імені вихідцю із чорноклобуцького середовища [21, 119], то цілком ймовірним виглядає факт, що саме від нього отримали назву згадувані у "Слові о полку Ігоревім" ольбери. Відповідно, решта перелічених в "Слові" етніміїв є сім'ями, що, можливо, належали, як вважає і С.О.Плетньова, найбільш багатим васалам чернігівського князя - вихідцям із ковуїв або торків, що почали виділятися із загальної маси васального кочового люду [16, 82].

Взаємини, що склалися між руськими князями і сформованим на південному порубіжжі держави чорноклобуцьким союзом племен, мали свою передісторію задовго до оселення кочівників на Русі.

Найдавніша зустріч слов'ян-русичів із учасниками даного утворення відбулась у 915 році, а саме із вихідцями із азіатських степів - печенігами, коли "придоша печенези первое на Рускую землю и створивше мир с Игорем, идоша к Дунаю" [22, 32]. Подальші стосунки Русі з печенігами були досить жвавими та різноманітними і мали певний

вплив на розвиток східнослов'янської держави. Костянтин Багрянородний зазначав, що роси у випадку ворожнечі з печенігами, не мали змоги ані воювати, ані вести торгівлю [23, 39]. Їх сусідство супроводжувалось то появою ворожнечі, то відновленням мирних стосунків, що досить красномовно ілюструють джерела. Так, у літописі під 920 роком зафіксовано збройний похід князя Ігоря на печенігів [22, 32]. Та вже у 944 році київський князь укладає з ними військовий союз для спільного походу на Візантію [22, 34-35]. На думку П.П.Толочка, подібні стосунки збереглися між Руссю і печенігами аж до початку княжіння Святослава [24, 137]. С.О.Плетньова припускає, що печеніги брали участь в поході Святослава Ігоревича на Хозарський каганат у 965 році [16, 17]. А вже через три роки кочівники організували перший великий похід на Русь і взяли в облогу Київ [22, 53-55]. Зазнавши тут поразки, печеніги продовжували ворожнечу. Саме від їх рук загинув, повертаючись з походу на Подунав'я, Святослав [22, 61]. Після його смерті агресія кочівників на руські землі значно посилюється. Особливо страждало від неї населення Середнього Подніпров'я, що було у безпосередньому сусідстві зі степовиками.

Усвідомлюючи наростаючу від печенігів небезпеку, Володимир Великий та його син і наступник на київському престолі Ярослав Мудрий проводять заходи, спрямовані на зміцнення південного порубіжжя своєї держави. Поступово по річках Дніпру, Десні, Остру, Трубежев, Сулі, Стугні та Росі зводяться оборонні лінії у вигляді укріплених поселень-градів. Не зважаючи на це, печеніги продовжують вести войовничу політику стосовно південноруських земель. Інколи вони вдаються навіть до спроб, хоча й безуспішних, впливати на внутрішньополітичне життя східнослов'янської держави. Так, у 1015-1019 роках печеніги власними військовими силами підтримують претензії Святополка на київський престол, але зазнають поразки [22, 131]. Однак, протистояння печенігів і Русі продовжується. Нарешті, остаточного удару зазіханням кочівників у 1036 році під Києвом завдає Ярослав Мудрий. Поряд з цим печеніги вступають у суперечку із іншими кочовими народами, що прагнули опанувати степи, і зазнають невдачі. Деякі залишки їхніх орд з часом стають на службу до руських князів. Іншим складником майбутнього чорноклобуцького різноетнічного угруповання стали також вихідці з Азії, яких у руських літописах називають торками, у візантійських хроніках - узами, а у творах східних авторів - гузами [16, 22].

Дружні союзницькі стосунки між гузами (торками) і Руссю намітилися вже у другій половині X століття. Такі дослідники, як В.В.Каргалов та С.О.Плетньова стоять на думці, що торки поряд з печенігами були союзниками київського князя Святослава під час походу на Хозарський каганат у 965 р. [25, 32; 16, 22-23]. Інший факт військової взаємодії кочовиків з руськими князями підтверджений літописними даними у зв'язку із спільним походом проти волзьких болгар. Під 985 роком Іпатіївський літопис повідомляє, що "іде Володимиръ на Болъгары с

Добрынею оуемъ своим в ладъяхъ, а Торкы берегомъ приведе на конехъ и тако победи Болгары" [22, 71]. Наступні сім десятиліть джерела не згадують про торків. Вірогідно, що під кінець цього терміну стосунки між ними та Руссю загострилися і якась орда цих кочівників у 1055 році з'явилась в межах Середнього Подніпров'я у гирлі річки Сули біля міста Воїня. Переяславський князь Всеволод Ярославич переміг торків і відігнав їх у степ. Остаточо торчська небезпека була усунута після проведеного у 1060 році руськими князями великого походу. "Изяславъ и Святославъ и Всеволодъ и Всеславъ, совокупивше воя бесчислены, и поидоша на конихъ и в лодяхъ бещисленое множество на Торкы, и се слышавше Торци, оубоявшесея, пробегоша и до сего дни и помроша, бегающе..., овши от зимы, друзии же голодомъ, инии же моромъ..., и так Бог избави крестьяны от поганыхъ" - говориться з цього приводу у Іпатіївському літописі [22, 152]. Однак цю тезу літописця не слід розцінювати як факт, що шляхи Русі і торків більше не перетиналися. Незабаром частина етнічної групи торків переходить на службу до руських князів і починає відігравати помітну роль у житті східнослов'янської держави як окремо, так і поряд з іншими учасниками чорнокобучького союзу.

Щодо інших представників чорних кобуків, варто зазначити, що перші згадки про них у літописах стосуються періоду, коли вони вже перебували у межах Середнього Подніпров'я на службі у руських князів. Про чорних кобуків, як союз племен, у літописі вперше згадується, як уже зазначалося, під 1146 роком у зв'язку із подіями сходження на київський престол Ізяслава Мстиславича. Літописець так повідомляє: "І перейшов він (Ізяслав Мстиславич - Ю.М.) Дніпро [бродом] коло [города] Заруба, і тут прислали до нього [послів] чорні кобуки і все Поросся..." [17, 199]. Зрозуміло, що сформувалося це етнічне об'єднання раніше.

Процес заселення південного порубіжжя руських земель представниками кочових етнічних груп розпочався в 60-70-х рр. XI ст. Це засвідчує "История Российская" В.Н.Татищева, де в описі переможного походу давньоруських князів проти половців у 1060 році міститься теза про те, що Ізяслав, Святослав, Всеволод та Всеслав, розгромивши основну масу торків, частину з них "... приведе в Русь, посадили по городам..." [26, 82]. Під 1086-1087 роками в "Поученні" Володимира Мономаха вперше згадується городок Торчеськ [17, 459]. Рибаків Б.А. локалізує його у городищі поблизу с.Шарки на р.Гороховатці Рокитнянського району Київської області [27, 80]. На думку С.О.Плетнєвої, наявність цього городка говорить про появу у торків тенденції до осідлості. А це свідчить, що вони прийшли на ці землі років за 10-15 до заснування власного укріпленого поселення [16, 72]. Відповідно, появу тут торків слід датувати початком 70-х років XI століття.

Можна припустити, що приблизно в цей же час у руських володіннях з'являються перші поселенці берендеїв і печенігів. У літописі перша згадка про них датується 1097 роком [17, 151]. Значно пізніше з'являються відомості про інших представників чорних кобуків. Так,

про турпіїв повідомляється під 1150 роком [17, 231], ковуї вперше дають про себе знати у літописних джерелах у 1151 році [17, 243], аспичі - 1159 року [17, 277], бастії - 1170 року [17, 293].

Проникнення торків, печенігів і берендеїв у порубіжні регіони Київського і Переяславського князівств не було одночасовим явищем, а носило хвилеподібний, поетапний характер. На думку деяких дослідників, воно проходило шляхом укладення дрібних угод між руськими князями та окремими родами або куренями тих чи інших етнічних груп [16, 72]. Цьому сприяли два наступних факти. По-перше, частина кочівників була насильно переселена у межі давньоруської держави, як це сталося у згаданому 1060 році. Подібна ситуація склалася і 1103 році. Руські князі, перемігши тоді половців на р.Сутінь (нині р.Молочна, впадає в Азовське море - Ю.М.), взяли велику здобич і "захопили печенігів і торків з вежами, і прийшли в Русь із полоном великим" [17, 159]. Відповідно, згаданим торкам і печенігам, будучи переможеними, нічого не залишалось, як покоритися волі сильнішого і стати на службу Русі.

По-друге, торки і печеніги потребували захисту від половецької агресії. З'явившись в середині XI століття у степах Східної Європи, половці біля кордонів Візантії практично повністю винищили відступивших сюди торків та печенігів. Залишки їхніх орд втратили в південноруських степах зручні кочовища. Половці також відтіснили їх від багатих римських міст, із якими торгували кочівники. При цьому постійно грабували і розоряли торцьські і печенізькі вежі при будь-якій військовій сутичці [20, 24]. Навіть при наявності нормальних стосунків і з половцями, вони не були застраховані від їхніх посягань. Торки і печеніги певний час намагалися всілякими засобами витримати тиск ворога, вдаючись навіть до збройного протистояння. Однак це було марною, як правило, річчю. Такі обставини змушували рештки торків і печенігів відкочовувати до кордонів східнослов'янської держави, прохаючи у руських князів покровительства і захисту. Про подібний факт оповідає під 1116 роком літописець: "У сей же рік билися половці з торками і печенігами коло Дону. І рубалися вони два дні і дві ночі, і прийшли в Русь до Володимира торки і печеніги" [17, 177]. Можна припустити, що подібне сталося і з іншими етнічними групами, що перейшли у володіння руських князів.

Водночас, не слід вважати, що процес заселення порубіжних земель Давньоруської держави представниками кочової спільноти не мав зворотної дії. В цей період стосунки між князівською владою та "своїми поганями" (так називало чорних клобуків руське населення - Ю.М.) досить часто були напруженими. Непокора і сепаратизм останніх викликали жорстку відповідну реакцію. Яскравим прикладом цього слугують події 1080 року, коли переяславські торки "піднялися на рать" проти Русі і були покарані за це [17, 125]. Частина їх загинула від воїв Володимира Всеволодовича, а ті, хто врятувався, вірогідно, покинули володіння Переяславського князівства. Подібна ситуація склалася і у 1121 році, коли "прогнав Володимир берендичів із Русі. А торки і печеніги самі

втекли" [17, 178]. Слід вважати, що це були не поодинокі факти вигнання, особливо на початкових етапах розселення чорних клобуків на порубіжжі Русі.

Важливим вбачається питання територіальної локалізації чорноклобуцького населення в межах Київської Русі. В історіографії ця проблема розглядається досить неоднозначно. У дослідженнях істориків можна виділити два варіанти визначення регіонів розселення кочових і напівкочових етнічних груп. Перший варіант зводиться до узагальненого визначення території. Так, Соловійов С.М. [6, 36] та Пресняков А.Є [13, 144] краєм тюркських поселенців називають порубіжжя Київського, Переяславського і Чернігівського князівств. Н.Полонська-Василенко зазначає, що чорні клобуки заселяли південну частину Київщини [28, 161]. Другий варіант виявляється в конкретизації регіонів проживання чорних клобуків. Але ці уточнення не завжди є вичерпними і часто не подають нам повної картини розміщення кочівників. Наприклад, В.О.Ключевський розташовує "мирних інородців" виключно по р.Рось [29, 279]. До подібних висновків приходять і Б.А.Рибаков, окреслюючи цей регіон річками Дніпром, Стутною і Россю [11, 186]. В.В.Каргалов, досліджуючи стосунки Русі зі степом, зазначає, що чорні клобуки заселяли Поросся та інші області на південній степовій окраїні [25, 49].

Більш об'єктивно розглядає це питання М.С.Грушевський. Він визначає наявність тюркських осад "в Київщині на Поросся, в Переяславщині коло Переяслава і в інших місцях, в Чернігівщині коло Чернігова". Водночас, вчений припускає, що чорноклобуцькі поселенці мали місце і на чернігівсько-переяславському порубіжжі зі степом, на Побужжі та галицькому Пониззі, в Галиччині і в Ростово-Суздальській землі [8, 548]. Прихильником такої думки М.С.Грушевського був Б.Д.Греков, наголошуючи, що кочівники осідали на окраїнах Русі, відаючи перевагу, з цілком зрозумілих причин, степові перед лісом [10, 338]. Досить широку картину розселення чорних клобуків подають і автори видання "Очерки истории СССР", локалізуючи тюркських колоністів у Пороссі, Верхньому Побужжі, на притоках Тясмину і Синюхи, а також на лівому боці Дніпра [9, 201].

Дослідниця історії половецького степу С.О.Плетньова на основі археологічних матеріалів виявила, що безпосередньо печеніги проживали у басейні р.Росави [20, 25]. Аналізуючи літописні та археологічні дані, вона розташовує племена чорноклобуцького союзу у Пороссі, на степовому покордонні Переяславського і Чернігівського князівств, а також називає Посулля як можливий регіон існування тюркських осад [16, 72-73].

До подібних суджень щодо розселення кочовиків на Посуллі вдається і В.Г.Ляскоронський. Він висловлює думку, що торки "занимая сначала местность близ низовьев р.Сулы, а затем, отодвигаясь отсюда все дальше и дальше в глубь страны, расселялись по низовьям рек Сулы, Супоя, Трубежа и по обширным равнинам днепровской долины, выбирая

удобные для полукочевой жизни места в пределах от Воиня, что на нижней Суле, до Заруба..." [30, 26].

Можливість з'ясувати етнічно-географічну локалізацію чорноклобуцької спільності дають матеріали літописних джерел. Під 1080 роком літописець говорить про "торків переяславських", котрі збунтувались проти Русі і були покарані за це [17, 125]. Можемо досить переконливо говорити про наявність такої групи кочівників на Переяславській землі. В іншому записі подається конкретне розташування торцьких веж біля городка Баруча, північніше Переяслава [16, 182]. Торки, а також берендеї, згадуються біля Зарубського броду, де вони у 1105 р. зазнали поразки від половців [17, 160]. Ці племена сміливо можна локалізувати у Пороссі. Про таке їх розташування переконують неодноразові свідчення літопису. Так, у 1155 році пороський князь Василько разом з берендеями захищає цей край від половецького спустошення [17, 265]. Зрозуміло, що берендеї тут є місцевим населенням. Під 1193 р. літописець описує наступну подію: "Тої ж зими пустошили половці по узбережжі [Росі], захопили торків" [17, 254].

Зважаючи на те, що в період міжусобиць, коли торки, берендеї, ковуї та печеніги були на боці однієї із ворогуючих сторін і їх збірним пунктом був Торчеськ, доречно припустити, що печеніги і частина ковуїв розміщувалися у Пороссі [17, 382].

Окрім цього, про існування печенігів канівських повідомляє Никонівський літопис: "и дав ему силу многу, печенеги Каневския, и берендей, и торки, и ижеславцы, и порсяне" [18, 134]. Водночас, у літописі досить часто наголошується, що Поросся є краєм чорних клобуків загалом [17, 232-284].

Щодо ковуїв, то окрім зазначеного регіону вони мали місце і в Чернігівській землі - "ковуї чернігівські", про котрих читаємо у літописному записі під 1185 р. [17, 336]. Л.Є.Махновець вважає, що якась частина ковуїв проживала і в басейні р.Трубіж [17, 554]. Нарешті, турпії у літописних свідченнях виступають як лівобережні дніпровські поселенці у Переяславські землі [17, 231].

Поряд з цим, припущення М.Є.Махновця та А.Ю.Чабана про локалізацію чорноклобуцьких міст Куддурова та Чюрнаєва у басейні р.Тясмин, дає змогу розширити регіон проживання кочівників на правобережжі Дніпра на південь [17, 556-576; 13, 111].

Досить цікавим у розрізі нашого питання є дослідження Д.А.Росовського, котрий прослідковує топоніми і гідроніми, пов'язані із назвами печенігів, торків і берендеїв, від західних кордонів галицького князівства до Ростово-Суздальської землі. Він виявляє такі основні пункти розселення цих племен за назвами річок та населених пунктів: на території Галицького князівства: с.Печеніжин, с.Торчиновичі, с.Печенєя та ін.; Волинського: с.Торки, с.Торчин, м.Торчев; Київського: р.Торч (притока р.Рось), с.Торчиці, с.Торчин, р.Торчанка, с.Торків, р.Торча (притока р.Тікич), Торчеські узгір'я, урочище Торч, Торчевський степок;

Переяславського: с.Мала і Велика Каратуль; Новгород-Сіверського: місцевість Торкин, с.Печенюги; Рязанського: м.Торчеськ; Суздальсько-Ростовського: Слобода Берендеева, селище Берендеево, Берендееве болото, с.Торкино, с.Торки і т. ін. [15, 103].

Цінними також є лінгвістичні дослідження гідронімів Надросся, здійснені І.М.Железняк. Вона зазначає, що відомі у цьому регіоні тюркські гідроніми скупчені в основному у двох мікроареалах: перший - у сучасному Рокитнянському, Миронівському й Кагарлицькому районах Київської області, а другий мікроарéal міститься у верхів'ї Росі. Дослідниця вважає, що сучасні назви таких річок у Пороссі, як Гоглуй, Кутлуй, Мокрий Кагарлик та Сухий Кагарлик, Киндюха та дві річки з найменням Тарган мають тюркське походження і пов'язані із тривалим перебуванням тут чорнолубуцьких племен. І.М.Железняк припускає, що подібних тюркських гідронімів у краї було більше, деякі з річок мали паралельні слов'янські і тюркські назви, але випробування часом витримали саме перші [31, 79-88].

Таким чином, літописні джерела, історичні, археологічні та лінгвістичні дослідження дають підстави стверджувати, що основний арéal розселення чорнолубуцьких племен міститься в басейнах річок Росі, Тясмину, Трубежу, і, можливо, Сули. Ця територія повністю відповідає окресленому в межах південної Київщини з Переяславщиною, Черкащини і західної Полтавщини регіону Середнього Подніпров'я.

-
1. Пархоменко В. Чорні клубуки // *Східний світ*. - 1928. - №5. - С.242-246.
 2. Дорошенко Д. *Нарис історії України*. - К: Глобус, 1991. - Т.1.-229 с.
 3. Пресняков А.Е. *Лекции по русской истории. Киевская Русь*. - М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1938. - Т.1. - 279 с.
 4. Самчевский И. *Торки, берендеи и черные клубуки* // *Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, изданныхъ Н.Калачевым*. - М.: В типографии Александра Семена, 1855. - Кн. 2. - Ч.1. - Отд. 3. - 156 с. - С.83-106.
 5. Голубовский П. *Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX-XIII вв.* - К.: В университетской типографии И.И.Завадского, 1884. - 254 с.
 6. Соловьев С.М. *История России с древнейших времен*. - М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. - Кн. 2. - 782с.
 7. Грушевський М.С. *Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя*. - К.: Наукова думка, 1991. - 541 с.
 8. Грушевський М.С. *Історія України - Руси*. - К.: Наукова думка, 1992. - Т.2. - 633 с.
 9. *Очерки истории СССР. Период феодализма IX-XV вв.* - М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. - Ч. 1. - 984 с.

10. Греков Б.Д. Київська Русь. - К.: Державне учбово-педагогічне видавництво "Радянська школа", 1951. - 499 с.
11. Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. - М.: Наука, 1964. - 238 с.
12. Плетнева С.О. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. - М.: Наука, 1982. - 197 с.
13. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я. - Черкаси: РВВ ЧДУ, 1999. - Кн. 1. - 187 с.
14. Рычка В.М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.) - К.: Наукова думка, 1988. - 118 с.
15. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в "Слове о полку Игореве" – М.: Наука, 1985. - 207 с.
16. Плетнева С.А. Половцы. - М.: Наука, 1990. - 208 с.
17. Літопис Руський /Пер. з давньорус. Л.Є.Махлюся. - К.: Дніпро, 1989. - 591 с.
18. ПСРЛ. - СПб.: В типографии Министерства иностранных дел, 1885. - Т. 10. - 244 с.
19. Слово о полку Игореве. - М.: Книга, 1988. - 231 с.
20. Плетнева С.А. Древности черных клобуков // Археология СССР. Свод археологических источников. - М.: Наука, 1973. - 95 с.
21. Попов А.И. Кыпчаки и Русь // Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук. - Л.: Издание ЛГУ им. А.А.Жданова, 1949. - С. 94-119.
22. ПСРЛ. - М.: Наука, 1962. -Т. 2. - 376 с.
23. Константин Багрянородный. Об управлении империей. - М.: Наука, 1989. - 494 с.
24. Толочко П. Київська Русь. - К.: Абрис, 1996. - 360 с.
25. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. - М.: Высшая школа, 1967. - 261 с.
26. Татищев В.Н. История российская. - М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1963. - Т. 2. - 350 с.
27. Рыбаков Б.А. Политическое и военное значение южной "Русской земли" в эпоху "Слова о полку Игореве" // Историческая география России. - М.: Мысль, 1970. - С. 69-82.
28. Полонська-Василенко Н. Історія України. - К.: Либідь, 1992. - Т. 1. - 640 с.
29. Ключевский В.О. Сочинения. Курс русской истории. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. - Т. 1. - Ч. 1. - 426 с.
30. Ляскоронский В.Г. К вопросу о переяславских торках. - СПб.: Сенатская типография, 1905. - 27 с.
31. Желєзняк І.М. Рось і етнолінгвістичні процеси середньонаддніпрянського Правобережжя. - К.: Наукова думка, 1987. - 203с.

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКИ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В ОЦНЦІ ДОРАДЯНСЬКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Однією з перших праць з історії України, присвячених подіям Української революції другої половини XVII ст., стала праця О.Левицького «Очерк внутренней истории Малороссии». Її автор, аналізуючи події національно-визвольної революції, побіжно зупинявся і на соціально-економічних здобутках селянства в ході революції. Так, зокрема, він зазначав, що «успіх боротьби одразу поставив південно-руський народ в те положення до якого він постійно прагнув і в якому жив ще в давні часи під владою своїх князів... общинний лад був відновлений, а головне, не стало ненависних народом панів та гніту...» [1, 11]. Розглядаючи діяльність гетьмана щодо розв'язання гострих політичних та економічних питань, О.Левицький зауважує, що Богдан Хмельницький піклувався лише про інтереси реєстрового козацтва та православної церкви, тобто його політика носила вузьокласовий характер: «Після знаменитої поразки поляків під Зборовом... Хмельницький укладає з поляками мирний договір, в якому, гарантуючи в широких розмірах права реєстрового козацтва і права православної церкви, у решті випадків визнає існуюче Status-quo і в тому числі право дворян на свої помістя і «підданство» мас південно-руського народу» [1, 18].

Поза увагою автора не залишилася і така складна проблема як різновекторність політичних і економічних інтересів учасників Української революції. Важко не погодитись з думкою автора «Очерка внутренней истории Малороссии» про те, що найбільше від революції другої половини XVII ст. в усіх відношеннях виграла козацька старшина: «...ніхто не заважатиме їм у ново-відділеному краї завести ті порядки, про які вони мріяли... А влаштувавши все це, вони сподівалися відігравати в краї таку роль, яку в Польщі відігравали вищі магнати і якої б вони ніколи не досягли у своєму колишньому становищі. В цих прагненнях та задачах козацької старшини полягає смисл всіх її наступних дій. А народ малоросійський не того очікував... своєю попередньою історією, низкою повстань, нарешті, процесом тяжкої боротьби і блискучого тріумфу за Хмельницького, він ясно і чітко заявив про свої вимоги та ідеали. Зрозумілим було те, що народ південно-руський ненавидів будь-яку станову різницю, що він прагнув суто демократичних принципів без становості та рівноправ'я» [1, 18-19]. В той же час О.Левицький не зупиняється на проблемі податкових платежів і повинностей селянства, не розкриває механізмів реалізації податкової політики Б.Хмельницького щодо селянства.

Чільне місце проблематика Української революції другої половини XVII ст. посідає в працях О.Єфименко. Зупиняючись в основному на політичних подіях національно-визвольної революції другої половини XVII ст., дослідниця побіжно зупиняється і на економічних аспектах подій. Так, описуючи ставлення селян до панської шляхти, яка повернулася з дозволу гетьмана у свої маєтності, вона зазначає: «Про те, щоб повернути старі права над підданими, панщину, довільні побори тощо, які мали місце перед Хмельниччиною на землях давнього заселення, пани не могли і мріяти: слава Богу, якщо холопи погоджувалися платити десятину, яку теж було нелегко стягнути» [2, 75]. Говорячи про непослух селянства у сплаті податків і відпрацюванні повинностей, автор наводить цікаві факти, які дають можливість з'ясувати податкову політику гетьмана щодо селянства, розкрити політичну і економічну культуру селянства Української Козацької Республіки. Так, зокрема, вона зауважує: «Під тиском козацького уряду, який був зацікавлений в тому, щоб відносини (селянсько-панські. — С.К.) якось налагодились, хлопи збирались і обговорювали складне питання про те, як їм жити з панами. В одному місці вирішували дати пану плуг, волів та чотири мірки солоду; буде з його, аби не вмер з голоду; в іншому вирішували, що потрібно віддавати панам щось лише у свята тощо. Ніхто з великих магнатів не отримував і копійки із своїх маєтностей, а менші шляхтичі самі повинні були працювати, щоб не вмерли з голоду, як холопи» [3, 237].

Поза увагою вченої не залишились питання економічного становища українського населення, в тому числі й селянства, зумовленого подіями національно-визвольної революції другої половини XVII ст. На думку О.Єфименко, ситуація була катастрофічною, оскільки: «...почали даватися ознаки всі жахи голода. Вже два роки поля не оброблялися, старі запаси вичерпалися, підвіз товарів з Московії не міг задовольнити потреб такої великої території, у населення не було коштів на придбання, оскільки все набуто при першому розграбунку шляхетських маєтностей розійшлося за два роки війни... Із села в село, з міста в місто по всій Україні бродив страшний привід голодної смерті...» [2, 75]. Аналізуючи рушійні сили революції, їх склад, дослідниця зазначає, що селянство стало «правою рукою» козацтва: «Козацька Україна лякала Польщу тим, що за нею стояла решта руських земель... По-друге, непереможність козацької сили корінилися у хлопстві - «правій руці козацтва», за висловом Хмельницького» [3, 235].

Погоджуючись із твердженням О.Левицького щодо різновекторності політичних та економічних інтересів учасників Української революції другої половини XVII ст., О.Єфименко зазначає: «Козацька старшина спочатку м'яко, потім з дедалі більшою наполегливістю змушувала холопів залишатися при землі» [2, 75]. Полемізуючи, як правило, з представниками польської історіографії, тими вченими, які розглядали Українську революцію другої половини XVII ст. лише як бунт «холопів», О.Єфименко цілком справедливо і аргументовано

доводила: «...ми не маємо права забувати, що крайні вияви людської злоби були направлені темною масою проти освіченого класу, який скориставшись своїм просвітництвом, щоб надати втончену форму такій жажливій думці, яка глибоко суперечить завітам християнської культури: «селяни кращі тоді, як плачуть, гірші, коли сміються» [3, 228].

В роботах А.Лазаревського здійснюється одна із перших спроб у вітчизняній історіографії з'ясувати питання майнової диференціації українського селянства за часів гетьманування Богдана Хмельницького, виявити види «послуху» в залежності від правового, соціального статусу селянина. Так, зокрема, вчений пише, що починаючи з другої половини XVII ст. в Україні з'являється два стани: « 1) товариство, козаки, які взяли на себе зобов'язаність захищати вітчизну і отримали за це право на вічне володіння землею та звільнення від будь-яких повинностей, крім військової; 2) поспільство, селяни-землероби та міщани-торгівці, в обов'язки яких входило виконання повинностей» [4, 4]. Розглядаючи диференціацію селянства, історик зазначає: «...Тягловими селянами називались ті, які мали осідлість, тобто ґрунт, польову землю і робочу худобу. Тягловими селяни називались на відміну від льозних (з польск. *luzny, lozny* – вільні, які вештаються без роботи) селян, які не мали осідлості і мандрували з місця на місце, поки не оселялись десь на слободі. Проміжними між тяглими та льозними були огородники, які мали лише присадибну ділянку без польової землі» [4, 14].

Порівнюючи умови життя, правовий статус цих категорій селянства, А.Лазаревський справедливо зауважує, що «побут тяглових та огородників мало чим відрізнявся; перші були зажиточні та жили хлібом, який ростили на власній землі; огородники заробляли хліб на чужій землі: ті, хто мав худобу – половинщиною, а ті, хто не мав - скопщиною» [4, 14]. Значна увага дослідником приділяється питанням правового врегулювання відносин між підданими селянами та їх «державцями». Не залишається поза увагою вченого і проблема селянських податкових платежів і повинностей. Однак на них у період гетьманства Хмельницького історик зупиняється побіжно, розкриваючи детальніше ці сюжети за гетьманства І.Самойловича та І.Мазепи [4, 22].

В наукових студіях М.Грушевського, присвячених подіям національно-визвольної революції середини XVII ст., значне місце відведено аналізу соціально-економічної політики Богдана Хмельницького, становищу українського селянства напередодні та в ході революції. Розмірковуючи над економічними програмами козацтва, селянства, історик не безпідставно вважав, що «основні жадання козаків: права на ґрунти, незалежність від усяких податків і обов'язків чи на дідича, чи на королівських державцях від данініальної і всякої іншої юрисдикції – були також жаданнями всього свого люду...» [5, 10]. Дослідник поділяв точку зору О.Єфименко щодо селянсько-козацьких відносин: «...побутові обставини з кожного хлібороба робили воїна... ся солідарність інтересів козаків і селян давала ширше значення козацькій верстві, що в дійсності

нічим не була відграничена і готова була приймати в свої ряди селян без кінця, власне сей зв'язок давав життєву силу козацьким рухам, і зі зростом колонізації на козацьких ґрунтах зростала ся сила» [5, 10-11]. Розвідки М.Грушевського з проблем соціально-економічної політики Б.Хмельницького сповнені гострої критики. Вчений закидає гетьману вузькокласовість його програми. Оцінки історика співпадають з поглядами О.Левицького на дану проблему: «...Хмельницький, як типовий козак, мав перед очима інтереси, головне, щоб не сказати — виключно, козацької верстви. Як би його спитати, коли він виступав на Запоріжжя чого він хоче? — ледве чи зажадав би він більше як знесення конституції 1638 р. і повернення давніших порядків» [5, 11].

Резонанс у вітчизняній дореволюційній науці мала монографія М.Костомарова «Богдан Хмельницький». Вихід в світ цієї книги зумовив наукову дискусію серед вчених у якій активну участь взяли М.Максимович, М.Чернишевський та інші. М.Костомаровим, як справедливо зауважують В.Смолій та В.Степанков, була здійснена перша у вітчизняній історіографії спроба висвітлити на основі значного фактичного матеріалу воєнну і державно-політичну діяльність гетьмана [6, 7]. Так, зокрема, М.Костомаров писав: «До певного часу він не показував полякам ні найменшої недовіри. Всю зиму Хмельницький займався встановленням ладу у звільненій країні» [7, 339]. Тим самим, на противагу іншим дослідникам, вчений доводив, що у Хмельницького була програма широкомасштабних перетворень, а події другої половини XVII ст. — революційні за своїм характером, оскільки кардинально змінили життя українства в усіх його сферах. Розглядаючи економічне становище українського народу в ході національно-визвольної революції, історик побіжно зупинявся на податковій політиці Богдана Хмельницького щодо селянства: «...Хмельницький запевняв їх (шляхту. — С.К.), що все буде гаразд, що вони будуть жити щасливо і спокійно, і видав універсал, яким наказував всім, хто не ввійшов до реєстру, чинити послух своїм панам під загрозою смертної кари» [7, 342].

Цікавими є сюжети в яких автор розглядає магнатсько-селянські відносини, зумовлені революцією. Цінність їх полягає в тому, що М.Костомарову вдалося точно і влучно відобразити «дух епохи», зміну політичної культури селянства: «Російські хлопці надсміхалися над ними (шляхтою. — С.К.) і кричали: «Чи скоро, панове, будете оброк стягувати з нас? Ось уже цілий рік ми вам нічого не платимо; а може бажаєте замовити нам якусь панщину?... Здавайтесь краще, а то за дарма кунтуші свої забруднили, повзаючи в шанцях! Бо все це наше, та й самі ви попадете у здобич голодним татарам! Ось що наробили вам очкові та панщини, та пересуди, та сухомельщини!» [8, 375]. «Як! — кричав народ: - де ж обіщане гетьманом? Хіба ми не були козаками?» Хлопці категорично відмовились служити панам. Більша частина папів одразу по прибутті у маєтності повинна була втікати з них» [7, 343].

Оригінальним дослідженням з історії фінансового управління Гетьманщини є науковий доробок В.Барвінського. Дану працю із загального історіографічного контексту дожовтневого періоду вирізняють такі властивості: 1) робота присвячена вивченню соціально-економічних питань; 2) предметом уваги автора безпосередньо стали фінанси; 3) історик намагався на основі джерельного матеріалу виявити законодавчу базу податкової політики Хмельницького, виділити види податкових платежів, їх співвідношення за грошовими та натуральними частками виплат. Так, зокрема, вчений зазначав: «Юридичною основою для стягнення податків... були відомі пункти Богдана Хмельницького, на які так часто з протилежними намірами посилались Московський та місцевий уряди...» [9, 6]. Наукова новизна поглядів В.Барвінського полягала в тому, що він справедливо наголошував на прямій залежності між фінансовою і політичною незалежністю країни: «Суд та фінанси є найістотнішими ознаками державності, які народ оберігає від будь-яких зазіхань на їх зменшення. Тому гетьманський уряд прагнув зберегти керівництво фінансами у своїх руках, оскільки його контроль з боку Московського уряду свідчив би про початок падіння внутрішньої самостійності країни» [9, 7-8]. Варто зауважити, що, на превеликий жаль, дослідження позбавлено аналізу податкових платежів та повинностей українського селянства за гетьманування Богдана Хмельницького.

Не заперечною заслугою в розвитку вітчизняної історичної науки став науковий доробок Д.Бангиша-Каменського. Історик у примітках до «Истории Малой России» опублікував джерельні матеріали, які стосуються Української революції другої половини XVII ст. Так, зокрема, в опублікованих вченим джерелах містяться свідчення про формування податкового апарату, про підпорядкованість податкових надходжень: «В містах урядники з наших людей повинні обиратися, вони повинні підданими Твоєї Царської Величності управляти і прибутки ті, які повинні бути, до скарбу твоєї Царської Величності віддавати» [10, 329].

Таким чином, дорадянська вітчизняна історіографія заклала основи подальшого вивчення Української революції середини XVII ст. Основна увага дослідників зверталася на висвітлення політичних, воєнних подій революції. Соціально-економічні питання розглядалися побіжно. Разом з тим у роботах істориків початку XX ст. соціально-економічна проблематика виділяється вже в окремий напрямок вивчення революції середини XVII ст.

-
1. *Левицький О. Очерк внутренней истории Малороссии. – К., 1875. – 126 с.*
 2. *Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины // Южная Русь. Очерки, исследования, заметки. – Спб., 1903. – С. 1-144.*
 3. *Ефименко А. История украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – 527с.*

4. Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783). – К., 1908. – 108 с.
5. Грушевский М. Хмельницкий і Хмельниччина. – Львів, 1901. – 64 с.
6. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К.: Либідь, 1993. – 502 с.
7. Костомаров Н. Собрание сочинений. – Спб., 1904. – Кн. 4. – Т. 9-11. – 740 с.
8. Костомаров Н. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Исторические произведения. – К., 1989. – С. 349-403.
9. Барвинский В. Заметки по истории финансового управления в Гетьманщине. – Харьков, 1914. – 18 с.
10. Бантьши-Каменский Д. История Малой России. – К.: Час, 1993. – 656 с.

Н.І.Бойко (Черкаси)

М.МАКСИМОВИЧ ПРО УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

В українській історіографії першої половини ХІХ ст. питання походження козацтва стали в центрі уваги, як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. В цей час М.Максимович висловлює думку, що між іншим "... Історія Малоросійської козащини до Хмельницького така ще не повна і така засмічена помилками пізніших письменників, що майже на кожному кроці вимагає і доповнення із пам'яток сучасних і перевірки критичної" [2, 317]. Саме тому найбільшої ваги у творах вченого займали питання щодо походження козацтва.

В історичній науці перші розвідки про українську козащину з'являються в ХVІ-ХVІІ ст. Зокрема, польсько-литовський хроніст другої половини ХVІ ст. М.Стрийковський, польські історики ХVІІ ст. П.П'ясецький і В.Коховський в дусі свого часу намагалися пояснити назву козак, пов'язуючи її з певним ім'ям. Недостовірними були теорії походження козащини, що містилися в козацьких літописах ХVІІ ст. Г.Граб'янки та С.Величка. Відповіді на дану проблему не знаходимо і в "Истории Малой России" Д. Бантиш-Каменського. Наукове розроблення питання походження козащини, за твердженням Д.Дорошенка, почалося з розвідки В. Антоновича "Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 год" (1863) [1, 149]. Однак, автор припускається цілого ряду хибних висновків. М.Максимович провів глибоке дослідження по виправленню допущених помилок, ретельну роботу по збору на історичній ниві "пропущених і загублених колосків" [7, 343] для встановлення істини з питань виникнення і розвитку козацтва. Дослідник у своїх розвідках "Повідомлення про літопис Григорія Граб'янки, виданий у 1854 р. Київською тимчасовою комісією", "Історичні листи про козаків Придніпровських", "Листи про Богдана Хмельницького", "Про історичний

роман П.Куліша "Чорна Рада" та ін. піддав критиці концепції походження козацтва і шляхом науково-критичного аналізу обґрунтував поняття "козак", причини появи і історичний розвиток української козащини.

Особливий інтерес має полеміка М.Максимовича з М.Погодіним стосовно походження козацтва. На думку М.Погодіна, козаки були племенем, що являло собою суміш слов'янських елементів з тюрками, які здавна проживали на півдні Київської землі. М.Максимович перший довів, що "... наші Козаки не хто інші, як Українці" [13, 233]. На переконання вченого, козацтво на Запорозжжі мешкало з останніх років XV ст. до 1775 року, як особливе військове товариство, і складалося переважно із українців. Про це свідчить, за твердженням М.Максимовича, їх мова "по наріччю українському", їх безумовна непохитна прихильність до православної віри. Вагомим аргументом в підтвердження концепції вченого є те, що козаки називали курені іменами українських міст; а найголовніше – Запорозжці завжди визнавали Україну своєю вітчизною. Будь-які інші думки чи припущення щодо походження українського козацтва, як стверджує вчений, будуть марні, і дана позиція є історично вірною навіть за тих обставин, якщо припуститися догадки (істинна вона чи ні – це не змінює історичної достовірності), що початковим зерном запорізького козацтва були стародавні тмутокоранці з припинення їх князівства в XII ст. Зауважимо, що така думка з'явилася у М.Максимовича, коли він, відвідавши Таман, побачив там наших чорноморських козаків, основою котрих були залишки колишніх запорізьких січовиків. Учений також звернув увагу на те, що в половецькій мові тмутокоранців зустрічається татарське слово козак, яке, здається, донедавна було племінним іменем горського народу Косогов, а згодом у азіатських орд означало власне наїзника. Турки та татари наповнили це поняття лайливим змістом, поскільки, від козаків-запорозжців Туреччина і Татарщина зазнавали великого непокою. Проте, на Україні слово козак, як довів М.Максимович, перетворилося в народне ім'я, котрим називали себе українці, розуміючи добровільного воїна. Таким чином, проводячи паралель між західним рицарством і козацтвом, М.Максимович суть вищесказаного яскраво передав у такому міркуванні, що "... із німецького рейтара чи вершника виникло за подібних обставин західне рицарство ..., на противагу котрому козацтво Українське являло собою лицарство східне, народне, яке мало і свою козацьку поезію, і свої хрестові походи за східну церкву (з 1592 р.)..." [11, 56]. Вчений був переконаний, що "... козак і лицар – ось синоніми" [2, 317].

Прогресивною виявилася позиція М.Максимовича щодо заперечення козащини як етнічної категорії в дискусіях з М.Погодіним, який, на думку М.Максимовича, просто придумав для Малоросії якесь особливе козацьке плем'я із волинян і тюрків, котре склалося після нашестя Батия на Київську Русь. На запитання: до чого тут і що за нове козацьке плем'я, М.Максимович дає вичерпно стверджуючу відповідь: "Козацтво було звання, стан, а не плем'я" [13, 233]. Разом з тим він

переконливо довів, що в Україні козацтво розвинулося "як особливий стан малоросійського народу, серед інших станів, тобто духовенства, шляхетства, міщанства..." [10, 261-262], а відокремилася козацтво від землеробського поспільства для того, щоб його захищати. Між іншим, уточнює вчений, козак у домашньому житті був тим же землеробом [5, 656].

Отже, М.Максимович спростував племінне походження українського козацтва, визначивши його як категорію соціальну. Логічним продовженням думки вченого є те, що козак — категорія і історична, адже виникнення козацького стану він пов'язує з певними історичними подіями. Зокрема, зовнішнім фактором, який спричинив появу козацтва за Дніпровими порогами, де "войовничий Святослав склав свою буйну голову — прообраз голів козацьких" [9, 96] М.Максимович називає боротьбу проти турецько-татарської навали [4, 314]. Важливою умовою, яка викликала народ на козацтво, стало польсько-шляхетське гноблення. Вчений стверджує, що "південноруському козацтву випав жереб: бути представником і захисником ображеного народу свого, і відстоювати свою прабатьківську віру від гоніння і насилля західного" [12, 364]. Цим самим М.Максимович відкидає безсідставний погляд польського історика М.Грабовського про "вплив поляків на першочергове утворення Запорозького братства" [8, 254]. За твердженням М.Максимовича, козацтво на Україні поширилося в першій половині XVI ст., в князювання Жигимонта I. Головним його організатором був Остафій Дашкович, якого вчений називає православним русином. Отже, "Козацтво Українське чи Городове і Козацтво Запорозьке чи Низове існувало задовго до 1569 року, з якого можна вести початок історичного впливу Поляків на Україну" [8, 254]. М.Максимович не заперечує і того факту, що польський король Стефан Баторій, розуміючи важливість і значення козацтва для Польщі, був зацікавлений в його поширенні. Саме тому в другій половині XVI ст. дає козацтву "права і військово-громадське упорядкування в Україні" [6, 17] і продовжує організацію реєстровців.

М.Максимович піддав критиці і позицію В.Антоновича, який надавав великого значення так званому гедиміно-князівському елементу у виникненні козаччини. Думка полягала в тому, що з часу появи і до Люблінської унії козаки жили під управлінням князів із династії Гедиміновичів, які нібито були зацікавлені в колонізації незаселених степів. Це дало підставу В.Антоновичу розглядати виникнення козацтва, як насадження його князями зверху. М.Максимович доводив, що поява козаків, принаймні звістка про них, відноситься ще до останніх років XVI ст. Зокрема, в Київському акті 1499 року, зазначає вчений, вперше згадуються козаки, і вони з'являються на Дніпрі "... не у військовій справі, а в промислі чумацькому, як торгівці рибою" [4, 279]. Серед них немає жодного керівника, ніякої організації, і не слід сумніватися в тому, що козаки вели общинний спосіб життя. Розсадником українського козацтва були придніпровські міста Черкаси і Канів, а "... Запорожжя було гніздом,

де родилась дружина, відважна, нежоната ватага вільних козаків плодилася без матері, бо для неї була Січ мати, а Великий Луг батько" [3, 837-838]. Вся ж земля Київська з Черкащиною і Дніпровськими порогами, а також із Землею Переяславською, як доводить М.Максимович, складала одне удільне князівство, яке лише до 1471 року належало князям з династії Гедиміновичів (останній з них Семіон Олелькович князував до 1471 р.). Як свідчать історичні джерела, в цей час ще не було придніпровських козаків. Іншим вагомим аргументом є те, що першими козацькими організаторами і керівниками в перші десятиріччя XVI ст. були Єстафій Дашкович і Предслав Ланцкоронський (останнього український дослідник вважає першим козацьким гетьманом).

Отже, гедиміно-князівський елемент, як довів М.Максимович, не мав ніякого значення у походженні придніпровського козацтва, яке з'явилося в історії Малоросії без нього і розвивалося не під його, а під народним впливом. Більше того, вчений переконаний, що князівський елемент не тільки не сприяв зародженню козацтва, а, навпаки, стримував його розвиток [4, 312]. Таким чином, ретельне вивчення коротких спогадів, критичних заміток, полемічних листів М.Максимовича, дає підставу стверджувати, що цьому історичному явищу належить велика заслуга у пошуках історичної правди щодо походження українського козацтва. Позиція вченого виявилася прогресивною і стала провідною в українській історіографії наступних років.

-
1. Дорошенко Д. *Нарис історії України у 2-х т.* – К., 1992. – Т. I. – С.144-161.
 2. Максимович М. *Заметка о козацких гетманах // Собрание сочинений.* – К., 1876. – Т. I - С. 317-320.
 3. Максимович М. *Исторические заметки // Собрание сочинений.* - К., 1876. – Т. I - С. 835-847.
 4. Максимович М. *Исторические письма о козаках Приднепровских / Собрание сочинений.* – К., 1876. – Т. I - С. 277-316.
 5. Максимович М. *Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого // Собрание сочинений.* – К., – 1876. – Т. I - С. 654-746.
 6. Максимович М. *Об участии и значении Киева в общей жизни России // Собрание сочинений.* – К., 1877. – Т. II - С. 5-23.
 7. Максимович М. *О десяти городах и некоторых сёлах древней Украины // Собрание сочинений.* – К., 1877. – Т. II - С. 343-348.
 8. Максимович М. *О причинах взаимного ожесточения Поляков и Малороссиян, бывшего в XVII веке // Собрание сочинений.* – К., 1876. – Т. I - С. 248-276.
 9. Максимович М. *О происхождении Варягов–Руссов // Собрание сочинений.* – К., 1876. – Т. I - С. 93-104.
 10. Максимович М. *Ответные письма к М.П.Погодину // Собрание*

сочинений. – К., 1880. – Т.ІІІ - С. 244-272.

11. Максимович М. *Откуда идёт Русская земля, по сказанию Несторовой повести и другим старинным писаниям русским* // *Собрание сочинений.* – К., 1876. – Т.І - С. 5-92.
12. Максимович М. *Сказание о гетмане Петре Сагайдачном* // *Собрание сочинений.* – К., 1876. – Т.І - С. 358-386.
13. Максимович М. *Филологические письма к М.П.Погодину* // *Собрание сочинений.* – К., 1880. – Т.ІІІ - С. 183-243.

Л.І.Синявська (Черкаси)

МАРКО ФЕДОРОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ - ДОСЛІДНИК ЧИГИРИНСЬКОГО КРАЮ

До яскравих особистостей, які ґрунтовно досліджували історію рідного краю, без сумніву, слід віднести Марка Федоровича Грушевського. На жаль, його творчість, історико-літературне надбання мало відоме широкому колу дослідників. Однак, саме в наш час, коли відбувається повернення забутих імен наших видатних земляків, ім'я Марка Грушевського слід занести до когорти дослідників рідного краю, які своїм доробком заклали підвалини сучасного історичного краєзнавства.

За своє життя з-під пера Марка Грушевського вийшло небагато творів. Це, зокрема, його дослідження історії села Суботів Чигиринського району: "Гетьманське гніздо" (урочища і перевози села Суботова), яке вийшло у 1912 році. В ньому на основі записаних на Чигиринщині легенд, переказів описується самобутня історія цього унікального села не лише для Середнього Подніпров'я, а й для всієї України. У цій науковій розвідці Марко Грушевський пропонує записані у селі Суботіві спомини про події часів Української козацької держави, про Богдана Хмельницького, його соратників. Це неоціненні джерела усної народної творчості, які збагачують наші знання про ті часи. Цікавою є робота Марка Грушевського "З життя селян на Чигиринщині", яка вийшла у 1914 році. Вражає у цій праці те, що автор знайшов значну кількість оповідників, які стали співавторами цього дослідження, і з вуст яких були записані селянські історії, наповнені героїчним змістом козацького краю. Об'єктом книги стало всебічне вивчення селянського побуту, звичаїв, традицій, вірувань, сільськогосподарського календаря.

М.Ф.Грушевського відрізняє глибоке шанобливе відношення до витоків, до почутих легенд, оповідей про етнографічні особливості, історичні події, що відбувалися на Чигиринщині. Це робить його праці неоцінним джерелом для послідовників, сучасних дослідників.

Та справді унікальними роботами є його дослідження "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу", яка вийшла друком у 1906 – 1907 роках у Львові [1] і "Дитячі забавки та гри усякі. Зібрані на

Чигиринщині Київської губернії". Вийшла у 1904 році [2]. М.Ф.Грушевський продовжив прекрасну традицію тогочасних культурних діячів, які неодноразово поверталися до записів пісень, приповідок, звичаїв українського народу. Це, зокрема, праці М.Максимовича, Д.Яворницького, В.Милорадовича, А.Метлинського, С.Русової, І.Франка, Х.Ящуржинського, М.С.Грушевського [3]. Саме вони мали значний вплив на те, що Марко Грушевський з 1897 року розпочинає записувати вірування, обряди, народні звичаї Чигиринщини, які тематично спрямовані на дитину. Це була одна із найґрунтовніших розвідок у царині українського фольклору. А для південної Київщини це була єдина, унікальна за своїм змістом праця, яка відноситься до етнографії дитинства.

У цьому дослідженні автор на основі багатого етнографічного матеріалу прослідковує народні звичаї, вірування, приповідки, молитвування, що супроводжують дитину від її народження і до семирічного віку. Надзвичайно соковитою і багатою є мова твору, яка збережена автором і возвеличує образність мислення простого чигиринського люду, його закоханість у сімейний затишок, у дитячий світ, що формується.

До найзначніших постатей етнографії дитинства відноситься американка Маргарет Мід. Однак, вона почала творити значно пізніше від Марка Грушевського. Праці М.Мід відомі у цілому світі, наукові доробки ж Марка Грушевського (не менш значимі) оригінальні за своїм змістом, відомі лише незначному колу спеціалістів. Причиною цього є його релігійна та громадська діяльність, яка не сприймалася тодішніми владними структурами, а відтак замовчувалися його справжні глибоконаукові дослідження. Про високий рівень науковості праць Марка Грушевського свідчить хоча б той факт, що його праці високо цінували Михайло Грушевський, Zenon Кузеля, Іван Франко. Саме за їх рекомендаціями було здійснено ряд публікацій творів дослідника.

Ось як високо оцінював наукову розвідку Марка Грушевського І.Я.Франко: "Матеріал збирано на досить тісній території містечка Суботова і сусідніх слобід, та проте комплекс його завдяки уважності збирача і його щирій прихильності до життя народного вийшов такий багатий, що ні в яким письменстві нема подібної книги з таким різnorodним матеріалом" [1, 8].

Упорядник книги Zenon Кузеля писав про Марка Грушевського: "Автор реєстрував пильно вислови і погляди оповідачів і оповідачок і зібрав усе в одну цілісність, стараючись нічого не змінювати. Звідси мають всі матеріали велику свіжість і виглядають, якби вихоплені з уст народу" [1, 9].

Марко Федорович Грушевський, як свідчать дослідники його біографії М.Кучеренко [1, 6] та С.Панькова [4, 183], народився 25 квітня 1865 року у селі Худоліївці на Чигиринщині. Це відоме козацьке село на Середній Наддніпрянщині знаходиться на півдорозі від Чигирини до Черкас. Тут народився і відзначився в часи Б.Хмельницького І.Худолій

— бунтівливий сотник Домантівської козацької сотні Черкаського полку, який очолив повстання проти гетьмана у 1650 році. Це село наповнене споминами про козацькі часи, гайдамаччину, багате на самобутні звичаї та традиції. Це мало безсумнівний вплив на формування особистості молодого Марка.

Сім'я Марка Федоровича з роду Грушевських (Грушів), що мешкали на Чигиринщині. Чоловіки цієї родини в переважній більшості були церковними служителями. Тому й доля Марка Федоровича з дитинства була пов'язана з церквою. Марко Федорович, за ствердженням С.Панькової, був чотириюрідним братом Михайла Сергійовича Грушевського. Сам Михайло Сергійович у біографії стверджував, що його предки з Чигиринщини. Це підтверджують і біографи видатного вченого І.Верба, С.Кульчицький: "Рід Грушевських походить із давнього духовного роду, відомого ще з кінця XVII століття на Чигиринщині. Груші правили службу в церкві села Худолівка" [4, 183].

Марко Грушевський після закінчення Київської духовної семінарії у 1889 році почав учителювати в селі Худолівка. За підтвердженням М.Кучеренка, Марко Грушевський закінчував духовну академію [1, 6]. Однак роки навчання 1887—1889 більше говорять, що це була саме духовна семінарія, а не академія. В роки навчання в семінарії брав активну участь в діяльності семінарської громади. У 1890 році — Марко Федорович служить псаломщиком у селі Чорнявка на Черкащині. Це село знаходилося неподалік батьківської Худолівки. З 1893 року Марко Грушевський служить дяком у селі Мордва Чигиринського повіту. Віховою подією у житті Марка Федоровича стало рукоположення його у сан священника і призначення його священником у Михайлівську церкву знаменитого села Суботова. Водночас він викладає закон Божий у місцевому двокласному училищі ім. Б.Хмельницького з 1899 по 1909 рік. В селі на той час знаходилося дві церкви: знаменита Іллінська церква або Горішня та Михайлівська, що знаходилася у центрі села. Обидві вони були збудовані коштом Б.Хмельницького.

Скіфські могили на околицях села, залишки змієвих валів, пам'ять мешканців Суботова про козацьку вольність, Хмельниччину, гайдамацький рух, Коліївщину, Чигиринську змову надихають Марка Грушевського на роботу по запису споминів, розповідей селян. Сам автор досліджень відзначався "близькістю і сердечними зносинами з селянами, причому йому вдалося притягти цілий гурт обсервування і записування всього того, що торкалося історії краю"[1, 8].

У 1909 році за Марком Грушевським розпочався тасмний нагляд і в 1910 році за звинуваченням в українофільстві він був переведений із Суботова до села Таганча Канівського повіту. Тут він продовжує громадську роботу, організовує громаду, проводить суспільну і культурницьку діяльність. У 1918 — 1919 роках перебуває у місті Черкасах, а згодом виїздить до Києва. Марко Грушевський виступає одним із засновників Української автокефальної православної церкви. Освячений

на єпископа при Софіївському соборі Києва. Відомим фактом є те, що Марко Грушевський вінчає Леся Курбаса в Андріївській церкві. В цей час Марко Грушевський здійснює переклади богослужбних книг із слов'янських мов на українську, розбудовує українську церкву, а у 1920 році стає єпископом Волинським, засновує парафії УАПЦ на Чернігівщині.

Разом із дружиною збирає унікальну колекцію вишивки і народних ляльок, яка збереглася до наших днів. Під тиском обставин, і, насамперед, наступу на УАПЦ, Марко Грушевський 16 січня 1930 року зрікається духовного сану. Про свої істинні погляди, думки в цей час він записав у листі, який заховав в оклад ікони. Про зміст цього листа родина і близькі друзі довідалися лише через півстоліття.

До 1938 року Марко Грушевський працює сторожем в артілі інвалідів. 17 червня 1938 року заарештований за "антиреволюційну діяльність". Рішенням "трійки" Марка Федоровича Грушевського засуджено до розстрілу. 2 вересня 1938 року вирок виконано. Так закінчилося життя цієї непересічної особистості, яка внесла вагомий доробок у вивчення історії, етнографії рідного краю, була визначним релігійним діячем свого часу. Лише 16 січня 1989 року посмертно Марко Федорович був реабілітований, з висновком про безпідставність репресій щодо нього.

-
1. *Грушевський Марко. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу.* – К., 2001. – 96 с.
 2. *Грушевський Марко. Дитячі забави та гри усякі. Зібрані на Чигиринщині Київської губернії // Киевская старина.* - 1904. - №6.
 3. *Грушевський М. С. Постриження і обряди, відправлявані над дітьми і підлітками.* – К., 1925; *Максимович М. Дни и месяцы украинского селянина // Русская беседа – 1856. Малороссийские народные песни, собранные проф. Д.И. Эварнинским в 1878–1905 гг.* - Екатеринослав, 1906; *Милорадович В. П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888 – 1895 гг.* – Харьков, 1897; *Народные южнорусские песни.* изд. Амросий Метлинский., – Киев, 1854; *Русова С. Про дитячі цяцьки // Світло.* – 1911. - №9.; *Франко І. Я. Галицько-руські народні приповідки // Етнографічний збірник – Львів.* - Т. Т. 10, 16, 18, 24, 27, 28; *Яворницький Д. Дитячі ігри // ІМФЕ ім. М. Т. Рильського.*
 4. *Довідник з історії України* – К., 2001. - 1136 с.

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА: ДО ПРОБЛЕМИ МЕТОДУ ПІЗНАННЯ

Феномен Української козацької держави другої половини XVII століття є об'єктом дослідження не тільки для історичної науки, а й для таких галузей наукового знання, як філософія історії, лінгвістика, психологія, правознавство, етнологія та інші. Найбільш ґрунтовним, на наш погляд, є історичний концепт онтології даного феномену. Тому що специфіка організації і побудови системи історичного наукового знання безпосередньо прагне до вирішення питання про його істинність.

Серед перших наукових розвідок новітнього часу, присвячених феномену Української козацької держави другої половини XVII століття, особливу увагу привертають дослідження В.А.Смоля та В.С.Степанкова [1]. Вони перші у вітчизняній історіографії звернули увагу на події в Україні другої половини XVII століття, як на становлення Української козацької республіки і тим самим створили підґрунття для досліджень даного історичного феномену в державотворчому аспекті. В.А.Смолий та В.С.Степанков дали підставу для характеристики зазначених подій через призму життєвого шляху Б.Хмельницького, опублікувавши його соціально-політичний портрет. Таким чином, була актуалізована проблематика зміни філософсько-теоретичних основ побудови науково-історичного знання з об'єктивуючих на суб'єктивуючі.

Для більшості дослідників домінуючим методом побудови суспільно-історичного знання є принципи об'єктивуючої методології. Поза їх увагою, на наш погляд, з об'єктивних причин, залишилась ціла низка суттєвих методологічних проблем, пов'язаних із організацією дослідження феномену Української козацької держави другої половини XVII століття. Серед них особливу увагу привертає аналіз вихідних принципів, а, отже, і методології пізнання цього досить важливого для української історичної науки явища.

Загально відомо, що історична наука належить до наук гуманітарного циклу, а тому має використовувати методи організації та побудови знання, які безпосередньо притаманні наукам про людину. Історично склалося так, що, практично, домінуючим методом організації історичного знання були принципи об'єктивуючої (генералізуючої) філософії (історичний матеріалізм). Вони склалися впродовж багатьох століть завдяки пануванню в науковому пізнанні природничих наук, які тяжіли до створення універсальної, генералізуючої картини світу. Вона, в свою чергу, повинна була претендувати на статус абсолютної завершеності.

Достатньо звернути увагу на роль і місце класичної механіки Ісаака Н'ютона, дедуктивного методу Рене Декарта, еволюційної теорії Дарвіна

в процесі становлення методології наукового пізнання. Під впливом об'єктивуючої методології природничо-наукового знання формувалася і діалектико-матеріалістична концепція розуміння історії Української козацької держави другої половини XVII століття. Вона впродовж багатьох десятиліть була панівною в радянській взагалі та українській, зокрема, історіографії.

Визначну роль у формуванні об'єктивуючих принципів розуміння подій в Україні середини XVII століття відіграла і пануюча в суспільстві ідеологема "єдиного і могутнього...", яка тенденційно впливала на представників історичної науки, створюючи кон'юнктуру історичного пізнання. Так, наприклад, аналіз подій в Україні середини XVII століття зумовив в радянській історіографії розуміння цих фактів лише як чинників, що призвели до воз'єднання України з Росією.

Сучасний етап розвитку української історичної науки на порядок денний висуває питання про необхідність заміни вихідних принципів у виборі методологічних засад аналізу феномену Української козацької держави другої половини XVII століття. Таким, на наш погляд, може бути перехід від принципів об'єктивуючої методології до врахування принципів суб'єктивуючої філософії. Взагалі, зміна науково-теоретичних основ методу науково-історичного пізнання є об'єктивним процесом розвитку організації наукового знання, про що справедливо, на нашу думку, згадував Томас Кун у своїй праці "Структура наукових революцій" [2].

Є підстави твердити, що об'єктивуючі природничі методи пізнання поверхневі для гуманітарної сфери знання. Це виявляється у недостатній взаємодії суб'єкту пізнання, який застосовує їх, із об'єктом дослідження, а, отже, і в недостатньому розумінні змісту сутності предмету пізнання. Так виходить тому, бо спрацьовує незалежність об'єкту від суб'єкту, що є притаманним об'єктивуючим методам дослідження. Отже, суб'єкт пізнає в такому разі формальний аспект об'єкту, і проникнення в предмет дослідження не відбувається.

Суб'єктивуючі методи, в свою чергу, заглиблюються у структуру предмету завдяки взаємозв'язку дослідника із предметом пізнання, який сприймається як об'єктивований продукт свідомої діяльності суб'єкта. Результатом виступає феномен герменевтичної аплікації, який за своєю суттю є несвідомим взаємопроникненням суб'єкта і об'єкта. Феномен аплікації становить собою перший етап герменевтичного розуміння.

Застосування природничих методів щодо історичної науки зумовлює, на наш погляд, хаотичну фіксацію історичних взаємозв'язків та створення віртуальної системи знання, побудованої за формально-логічним принципами. При цьому втрачається істинність історичного знання, справжня герменевтика історії. Небезпечним для історичної науки є і спрощення інтерпретації досліджуваного предмету, як наслідок впливу принципів об'єктивуючої філософії.

Так, наприклад, розуміння Української козацької держави другої половини XVII ст. з позицій формаційного підходу, за яким базис визначає надбудову, розкриває перед дослідником генеральну панораму тих подій. Однак, є підстави твердити, що даний підхід дещо спрощує, схематизує усю багатогранну різноманітність досліджуваного, зводячи її до суто економічних чинників. Отже, членуючи предмет пізнання на окремі сфери, та надаючи розумінню окремої сфери характеру всезагальності, ми залишаємо розуміння його сутності поза увагою.

Сучасний стан розвитку української історичної науки вимагає напрацювання нових методів гуманітарного пізнання. Одним із таких є метод історичної інтерпретації – герменевтика [3]. Герменевтика є методом пізнання, який передбачає інтерпретацію, тобто розуміння текстово-об'єктного предмету дослідження. Класичним варіантом герменевтики є інтерпретація власне тексту, тобто об'єктивованої суб'єктивності. Герменевтика застосовується для аналізу матеріальних об'єктів, створених людиною, через вияв їх конкретного змісту, який і є усвідомленням того, що даний матеріальний об'єкт є продуктом свідомої діяльності суб'єкту, який завуальований видимою об'єктивністю створеного предмету.

Історична наука пізнає свій предмет на основі матеріальних та письмових джерел, отже, історичний аналіз збігається методологічно із герменевтичним. Різниця між ними, на наш погляд, полягає в тому, що герменевтичний метод враховує ті моменти, які для історичного генералізуючого методу залишаються поза увагою.

Так, вивчення історії Української козацької держави середини XVII ст. передбачає цілісну генеральну історичну панораму, побудовану, наприклад, на формаційно-цивілізаційних засадах. Отже, розуміння становлення держави Б.Хмельницького як історичного феномену, що зумовлений зростанням соціально-економічного базису українського етносу, на наш погляд, не пояснює, наприклад, психологічний аспект історичного буття цих подій. Тобто, судження про те, що зростання продуктивних сил і виробничих відносин сприяє наявності економічної передумови для ведення бойових дій під час Визвольної війни є істинним. Але є підстави вважати, що були й інші чинники, що впливали на воєнну міць воюючої сторони. Так, наприклад, психічні якості ключових фігур (Богдан Хмельницький та його найближче оточення) або ситуативна випадковість події, яка найсуттєвіше вплинула на результат воєнної кампанії. Наприклад, зрада кримського хана під час битви під Берестечком.

Отже, часткова істинність результату такого генералізуючого дослідження не викликає сумніву, але автономні "ситуативні" істини, що їх обходить стороною класичний історичний аналіз позбавляють вигоди дослідження телеологічного досягнення істинності гуманітарного пізнання. Так, не береться до аналітичної уваги специфіка письмового джерела, тобто, відносні в часі його граматичні та змістовно-понятійні особливості.

Крім цього, абсолютно не враховується зміст суб'єктивності самого дослідника, що позбавляє текст адекватної інтерпретації. Поза увагою залишається існуюча в часі суспільна ідеологема, яка є визначальною і для написання історичного джерела, і для його правильної адекватної інтерпретації.

Отже, у нас є підстави твердити, що герменевтика як суб'єктивуючий метод гуманітарно-історичного пізнання є перспективним, а результати застосування його є ефективнішими у порівнянні з природничими. Цей метод відкриває нам горизонт нового розуміння історії людського суспільства у часі та просторі.

-
1. *Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет).* - К.: Либідь, 1993. - 504 с.
 2. *Кун Т. Структура научних революцій.* - М., 1975.
 3. *Гадамер Ганс Георг. Істина і метод.* - К.: Юніверс, 2000. - Т. I: Герменевтика. - 464 с.

О.І.Гуржій (Київ)

СТАНОВЛЕННЯ ПОШТОВОЇ СПРАВИ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-XVIII СТ.

Пошта, що з італійської (posta), німецької (Post), французької (poste), перекладається однаково - як зупинка або станція, завжди була одна з основних видів людського спілкування, відіграла важливу роль у зв'язках між народами, регіонами тощо. Завдяки їй здійснювалися пересилка й доставка листів, періодичної преси, посилок, перекази грошей... Її стан багато в чому свідчив про рівень «цивілізації» того чи іншого суспільства. Певною мірою вона була ознакою держави (з неодмінним застосуванням, наприклад, на листах офіційних печаток з символікою влади), обличчям нації. Пошта неабияк сприяла не лише поширенню різноманітної інформації, а й налагодженню шляхів, місцевого діловодства, в решті-решт розвитку культури і т.д.

В Україні, як і в Росії, виникненню та становленню регулярних поштових зв'язків передувало функціонування окремих відділків, зафіксованих у джерелах ще XIII ст. Приблизно з тих часів з'явився термін «яма» або «ямська повинність», тобто постачання людей, коней і підвод на потреби пересилок від одного населеного пункту до іншого. Тоді межі, скажімо, слобід нерідко позначалися ямами, звідси походить і назва [1].

В XVI-XVII ст. на українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, польський уряд вже безпосередньо призначав осіб на такого роду станції. Особливо зростало навантаження на пошти в період військових подій. Тому збільшувалася на них і кількість залучених до поїздок людей, коней, підвод. Під час воєн такі установи, зрозуміло, набували особливої ваги, спрямовуючи свою діяльність в основному на потреби армій і лише частково мирних жителів. Правда тоді їх функціонування ще не стало постійним, а перевозки кореспонденції були періодичними - в залежності від потреб, терміновості, накопичення. Схожі явища спостерігалися і в Російській державі [2].

В Гетьманщині пошта набула яскраво офіційний характер. Листування перших володарів бурави України з правителями інших країн здійснювалися переважно через різного рівня «посольства», т.зв. нарочних. Послання оформлялося у вигляді листа за підписом і печаткою відправника. Так, І.Виговський відразу після свого обрання гетьманом в одному з таких (від 10 вересня 1657 р.) сповістив кримського хана Магмет-Гірея про цю подію, смерть Б.Хмельницького та бажання «дружби» [3]. Схожого змісту листа він того ж дня відправив і кримському візиру [4].

Надсилали листи також представники старшинської адміністрації. Зокрема в кінці того ж року полтавський полковник М.Пушкар за допомогою такого подякував київського митрополита Д.Балабана за повідомлення, що багато козаків не хочуть «прийняти» на гетьманство І.Виговського [5].

Один з фахівців історії пошт і діяльності поштместрів у Росії І.Козловський прийшов до висновку, що безперервний зв'язок у «Малоросії» засновано 1677 р., завдяки налагодженню доставки кореспонденції від Севська до Глухова. А санкціоновано на вищому рівні його 1679 р., коли в Києві вже існували «постійні» коні для потреб місцевої пошти [6].

Проте в дійсності це питання виникло принаймні на десять років раніше. В ході підписання Андрусівського перемир'я Росією і Річю Посполитою (без поважного представництва з української сторони) поблизу Смоленська в 1667 р. виникла потреба в створенні постійно функціонуючої міждержавної пошти. Зрозуміло, що вона не могла поминути України, зокрема Гетьманщину. Відповідну постанову, як доповнення - стаття № 6 - до основного змісту угоди, було прийнято в Москві в грудні того ж року. Згідно неї від столиці Росії зв'язок мав проходити через Смоленськ, українські землі до резиденції польського короля. Під наглядом представника останнього - «начальника над поштою». Причому передбачалася для «безопасства и потреб государских» пересилка листів і відповідей на них не лише «чисто» державних, але й з питань торгівлі. Крім того встановлювалася відповідна оплата поштових послуг, як то діялося «против обычая, во всех государствах будущего». Проходження кореспонденції мали фіксувати поштарі [7]. Всю ж ініціативу в розвитку цієї справи в Російській державі взяв на себе відомий на той час державний і військовий діяч, дипломат А.Ордин - Нащокін. Він же призначив поштместером свого протеже Леонтія Марселіса [8].

«Глухівські статті», підписані новообраним лівобережним гетьманом Д.Многогрішним і представниками царя 16 березня 1669 р., одним з 27 пунктів безпосередньо передбачали організацію пошти із залученням до неї найманих - «охотних» людей. Утримувати її планувалося за рахунок надходжень з царської казни і місцевих прибутків. «Чтоб на тое почту, - йдеться в документі, - кто из черкасских (украинских. - О.Г.) жителей нанялся, а давать ему заплату по уговору, а в тот договор вполы платить: из поборов малороссийских городов, а другую из путивльских или севских доходов против договора, чтоб в тех подводах учинить помочь» [9]. Крім того існували тимчасові станції. В 70-х роках тих й інших було влаштовано в багатьох великих містах: Києві, Ніжині, Батурині та інш. Причому пошталянам дозволено приймати листи, адресовані на ім'я царя [10]. Приймалася також приватна кореспонденція. Тоді шлях від Києва до Москви (близько 900 км.) долався за 15-20 днів, а коли виникала крайня потреба - за 6-8 днів [11].

1676 р. цар Федір Олексійович (1676-1682), призначаючи воєводою в Переяслав кн. Ф. Волконського, наказав йому сповіщати відомості через пошту, а коли б склалися надзвичайні обставини - тоді писати в Москву "с нарочними гонцы наскоро" [12]. Однак, зв'язок з "малоросійськими" містами до столиці, який проходив через Севськ, на той час, ймовірно, залишався загалом незадовільним. Бо вже наступного року іменним указом кн. В. Голіцину доручалося значно поліпшити цю справу, щоб "о тамошних поведєниях было ведомо подлинно, скорыми днями".

8 серпня 1678 р. севський воєвода Л. Неплюєв одержав грамоту, в якій у черговий раз порушувалося питання про налагодження пошти в Гетьманщині, а саме в таких основних містах: Глухіві, Конотопі, Ромнах, далі - до Дніпра, а від нього до Севська. Відстань між станціями мала не перевищувати 30 верст. Про це йшлося і наступного року. При цьому чітко встановлювалися 2 дні відправки кореспонденції на тиждень: у вівторок і п'ятницю. І. Козловський, описуючи цей сюжет, помилився, коли стверджував, що в історії урядових пошт лише один раз згадується про визначення певних днів для відправки пошти [13]. Далі ми детальніше розглянемо цей аспект.

1680 р. знову згадуються "поштові" коні в Києві. А 1695 р. указом спеціально рекомендовано користуватися саме поштою через вище названі міста. Правда, можна припустити, що навіть у Києві станція час від часу приходила до незадовільного стану, а можливо й переставала функціонувати. Бо є відомості стосовно 1725 р. про відновлення в місті поштового двору з утриманими при ньому підводами [14].

Як би там не було, але вважаємо, що на початок XVIII ст. вже чітко визначилися кілька головних напрямків зв'язку українських міст з російською столицею. Один з них проходив від Києва через Севськ і Калугу. Інший - від Запорожжя до Полтави, Охтирки, Севська, Калуги і до Москви.

Причому важливо зазначити, що на відміну від Московії, в Гетьманщині повинності на пошту досить довго не заміняли на грошовий еквівалент. Бо постійно потрібні були не стільки гроші на утримання станцій, стільки коні, підводи, люди. В Росії ж сплата грошей замість виконання цієї повинності була досить поширеною і одержала назву "ямщини" [15].

Потреба в підводах практично існувала постійно, а тому їх нерідко не вистачало. У воєнний час на них, як правило, перевозили боєприпаси, військове спорядження, фураж тощо. У мирний - посполиті зобов'язувалися, крім доставлення казенної пошти, забезпечувати пересування російських урядовців і офіцерів, перевозити в різні пункти продукти. Безумовно найбільше потерпали від цього мешканці міст, містечок і сіл, розташованих на великих трактах. Так, жалувана грамота 1660 р. чернігівським міщанам не дозволяла "московським ратним людям", а також чиновникам, брати у тих підводи, коли останні їхали в Росію через Чернігів і не мали на те спеціального дозволу. Наступні постанови

царського уряду та гетьманські універсали вже офіційно наказували міщанам "подводи и корми давати почему доведется" [16]. Посли та інші офіційні особи, які проїжджали через Київ, траплялося вимагали для себе по 100 і більше підвод, "подорожные припасы" без будь-якої оплати. Причому деякі, "взяв телеги, сани, хомути, седла и прочие снасти не возвращают и увозят"(1731-1733) [17]. В універсалі гетьмана І. Скоропадського 1714 р. на захист вїйта, урядовців і міщан містечка Баклан Стародубського полку від зловживань російських чиновників йшлося про те, що "од уставичних через город их переиздов, од вистатченя на великороссийских людей провіанту и одбування почт подвод и иных повинностей до крайнего пришли разоренія, изнищенія, жадного в том з сел державских (тобто: власників. - О. Г.) немеючи помоществованія" [18]. Селяни с. Комарівка (Нїжинський полк) від "дачи подвод" й інших "тяжестей" на початку 30-х років XVIII ст. прийшли в "крайнюю нищету и разорение, а иные от той нестерпимой нужды в разные места разошлись". Причому комарівські мешканці мали лише десять коней з возами, а за наказом сотенної влади повинні були поставляти двадцять коней з возами. Їм нічого не залишалося робити, як додатково наймати коней у місцевих заможних козаків з "последним своим разорением" [19]. Були випадки, коли не вистачало і возів. Тоді їх мусили виготовляти самі ж посполиті [20].

В січні 1736 р. генеральні старшини та керівництво Нїжинського полку зібралося в колишній гетьманській резиденції - Глухові, в будинку сотника, й прийняли спеціальне рішення про подальше функціонування в місті станції. Її мали утримувати селяни с. Толстодубова Комаричької волості, забезпечуючи тут готових до пересилки 18 коней (з оплатою за кожду по 20 крб.). Найближчий до міста інший відділок - у с. Тулиголовах - повинні були утримувати тамтешні мешканці, надаючи 14 коней по тій же ціні. Для початку, на здійснення намічених планів, у сотника позичили "військові", тобто державні, гроші в сумі 240 крб [21].

В 30-ті роки XVIII ст. жителі с. Орловка (Чернігівський полк, Понорницька сотня) вже регулярно забезпечували власними кіньми та возами місцеву пошту. За звичай для перевезення пакетів у рядових козаків брали два, а в селян - три коня [22]. Характерно, що російські генерали, офіцери та інші "чини" дозволяли собі "брати" коней, які спеціально обслуговували станції. При цьому ними зовсім не сплачувалися так звані прогонні гроші [23]. Після усунення від влади 1727 р. і заслання О. Меншикова, з його описаних маєтків на Лівобережжі також збирали гроші на "прогони" [24].

Наведені вище фактичні дані й уривки з джерел, переконливо свідчать: пошта в Гетьманщині наприкінці XVII - першій третині XVIII ст. мала постійну, досить розгалужену мережу. Проте, незважаючи на це, а також на офіційний дозвіл царя безпосередньо користуватися нею навіть у найважливіших державних справах, представники української влади у спілкуванні між собою, а також урядовцями з Росії продовжували

використовувати окремих посланців. Так І. Самойлович 1675 р. відправив до Москви тоді ще військового канцеляриста І. Скоропадського з листом, де особисто сповіщав чиновників Малоросійського приказу про становище козацьких військ і російської армії на чолі з боярином Г. Ромодановським в Україні. Наступного року Скоропадський знову, цього разу з братом Василем - підписком Генеральної військової канцелярії - їде посланцем до столиці Росії. Схожі доручення тому доводилося виконувати і потім [25].

Ставши вже гетьманом, І. Скоропадський посилав до Петра І, графа Г. Головкина та інших осіб вітальні листи, "звірину", горілку, "по давне обыкновенію", не через пошту, а з старшинами або нарочними [26]. Його посланці їздили в Москву і Санкт-Петербург за ліками для нього, і взявши "подорожні", повертались назад [27].

Гетьман Д. Апостол брав навіть "во услужение двору гетманского для разных посылок и покупок" міщан, звільняючи їх від "общенародных повинностей" [28]. Проте найчастіше для перевезення офіційних і приватних листів старшин, зрозуміло, використовували козаків, які "до войскових походів згодні и которіе всякіе служби войсковіе, посланки, фарпосты и стойки отбувають" (1729) [29]. З цією метою гетьмани призначали для полковників особливих "куренних" козаків [30]. У "відомості" Чернігівського полку 1735 р. зазначено, що в м. Чернігові й місцевих сотнях "для пересилки репортов и других приключającychся по почте писем" використовували по двадцять козаків "коннооружейних с переменою" [31].

На думку М. Слабченка, "козацькі стойки", або ще як їх називали "підстави", заведені Д. Апостолом на всіх найважливіших шляхах у містах, містечках, "знатних" селах і перевозах себе не виправдали. А тому були скасовані в 1740 р [32]. Згадку про це маємо і в тогочасних джерелах [33].

З поширенням імперських порядків на Гетьманщину, вже в першій половині XVIII ст. все виразніше простежуються деякі загальні тенденції в упорядкуванні пошт як на українських землях, так і Росії. Спільною стає термінологія, вживана в процесі їх діяльності. Зокрема в межах регіону за Петра І звичними стають "ями" та "ямські підводи", функціонування яких затверджено царським законодавством [34].

Тоді розвитком поштової справи в Україні безпосередньо зайнявся І. Скоропадський. Він опікувався налагодженням трактів, забезпечував необхідним станції, призначав поштмейстерів. При Генеральній військовій та полкових канцеляріях утримували окремих розвізників державної кореспонденції й посилок, яких вибирали з-поміж козаків-підпомічників. Поштові відділки існували на багатьох шляхах, що в різних напрямках розбігалися від цього резиденції в Глухові: на Польщу, у Крим, Слобожанщину, Росію і т.д.

За І. Скоропадського склалися й нові напрямки, по яких пішла кореспонденція. Наприклад, відомий такий факт. Наприкінці 1708 р. Петро

І після подій, пов'язаних з переходом І. Мазепи на бік шведів, перебував у Полтаві. Проте незабаром він планував перевести свою "всю армію" до Сум, де намірився розмістити "гаупт-квартиру". Отож тільки по обраному володареві булави довелося зайнятися організацією пошти між цими містами, "которая бы могла быть в корреспонденции писем без задержания" [35]. Крім того, гетьман почав практикувати сплату місцевими державцями і духовенством певних сум на утримання пошти [36].

Як засвідчив старший канцелярист Генеральної військової канцелярії М. Ханенко, 1722 р. І. Скоропадський звернув увагу Петра І на те, що в Росії на ямські й поштові підводи вже давно збираються "прогонні" гроші, а в "Малоросії" тільки почали платити за використання ямських. Тому він "покорнейше" попросив імператора звеліти, щоб царські кур'єри та інші посланці без виключення сплачували необхідні кошти, а не брали підводи "силоміць" [37].

Це питання було окремим пунктом записано в гетьманських "статтях", які передані від імені всього українського народу Петру І для затвердження ("резолюції"). Проте смерть гетьмана того ж року дозволила царю взагалі не брати до уваги, такого роду клопотання.

Пошта, налагодження зв'язку поступово набрали загальнодержавної ваги. Так, у 1726 р. "з гори" наказали організувати переїзд з Києва в Санкт-Петербург геодезиста Якова Яснева, який мав доставити зроблені перед тим описи і креслення земель у слобідських козацьких полках, що межували з "великоросійськими городами". З приводу цього генерал-аншеф, кн. І. Трубецької видав наказ, щоб Ясневу на прогони підводи від Києва до північної столиці видали 8 крб. 31 коп. Очевидно, що його "книги і чертежи" мали неабияке значення, бо містили матеріал про землі, урочища, ріки, ліси, болота і поля сумського, Охтирського, Рибинського, Ізюмського та Харківського полків [38].

На середину XVIII ст. утримання станцій фактично перетворилося на "загальнонародну" повинність. Причому її виконання "натурою" все частіше замінювалося грошовий "еквівалент". Так "відомість" 1742 р. Лубенського полку зафіксувала, що мешканці так званих вільних військових маєтностей, "обретаючієся под ведомством сотенных того полку ратуш, отбывают общенародные повинности по силе высокомонарших указов налагаемые на них, а именно: дачу на консистентов и компанейцов, в главную полевую аптеку, состоящую в Лубнах, выстачением дров в оную ж аптеку исправляют, да на чиновники и служители полковые и сотенные, и на почту, содержащую в Нежинском полку денежно..." [39] Рангові посполиті Київського полку забезпечували станційних коней фуражем [40].

Не поминуло це й козацтво. Так сотники та сотенна старшина Чернігівського полку скаржилися на ім'я Єлизавети Петрівни 1744 р., що тамтешні власники маєтків примушують підпомічників виконувати всілякі "мужчіє тягости", "роботи", дачи на почти денег", підводи тощо.

Причому підводи, коней і фураж ті брали "гвалтом", тобто — силоміць [41].

Інколи робилося виключення і козаків на вищому рівні звільняли від всіх повинностей, "служб" на кілька років, якщо ті тільки-но переселилися в Гетьманщину "из полских мест" (малася на увазі Правобережна Україна в складі Речі Посполитої) [42].

1753 р. утримання пошт почало здійснюватися головним чином за рахунок надходжень, які збиралися з населення до Генеральної скарбової канцелярії. Їхнім збором керував генеральний підскарбій Я.Маркович [43]. Тоді ж Київська губернська канцелярія видала наказ "Про утримання в справності мостів і шляхів на тракті від Москви до Києва". Значна відповідальність у цій справі була покладена на Київський магістрат [44]. Саме він керував у 1753 -1760 рр. будівництвом і ремонтом мостів через Дніпро, гребель, шляхів і перевозів навколо міста. Залучались до цього і місцеві монастирські піддані. Одночасно ремонтувалися шляхи в Києві [45].

-
1. *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею имп. Академии наук (ААЭ)*. - Т.1. - СПб., 1836. - №№ 5, 18, 20, 23, 156 та ін.
 2. *Сергеевич В.И. Русские юридические древности*. - Т.1. - СПб., 1890. - С.195.
 3. *Російський державний архів давніх актів (Москва)*. - Далі РДАДА, ф. 124. *Малоросійські справи, оп.3, спр.76*. - Арк.1.
 4. *Там же*. - Спр.77. - Арк.1.
 5. *Там же*. - Спр.78. - Арк.1.
 6. *Козловский И.П. Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве. Опыт исследования некоторых вопросов из истории русской культуры во 2-й половине XVII века*. - Т.1. - Варшава, 1913. - С.57.
 7. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)*. Изд.1-е. 1830 года. - Т.1., СПб. - № 398, 420.
 8. *Козловский И.П. Назв. праця*. - С.67.
 9. *ПСЗРИ*. - Т.1. - № 447; *Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыши-Каменским и изданные О.Бодянским*. - М., 1858. - Ч.1. - С. 218.
 10. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (АЮЗР)*. - Т.9. - СПб., 1877. - С.891.
 11. *Козловский И.П. Назв. соч.* - С.114.
 12. *ААЭ*. - Т.4. - СПб., 1836. - № 24.
 13. *Козловский И.П. Назв. соч.* - С.510 (прим.№ 1).
 14. *История Киева: В 3-х т., 4-х кн.* - Т.2. - К., 1986. - С.61.
 15. *Толстой Д. История финансовых учреждений России со времени*

- основания государства до кончины императрицы Екатерины II. - Спб., 1848. - С.51. Див. також: Вигелев А.Н. История отечественной почты. - 2 изд. - М., 1990.
16. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів (НБ України. ІР.), ф.1, № 54485. - Арк.2.
 17. РДАДА, ф.248, оп. 29, спр.1828. - Арк.22-22 зв.
 18. Там же. - ф.124, оп. 1, спр. 32. - Арк. 1.
 19. НБ України. ІР, ф.2, № 2307. - Арк.5-5 зв.
 20. Там же. - №№ 27713 - 27723, 27733.
 21. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Изд. Александр Маркович (далі: Маркович Я. Дневные записки). - Ч.2. - М., 1859. - С.1.
 22. НБ України. ІР, ф. 2, № 52817. - Арк.1.
 23. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (ЦДІА України), ф. 51, оп.3, спр. 5211. - Арк.1-2.
 24. Теличенко И.В. К истории финансов в Малороссии и Слободской Украины // Киев. Старина, 1888. - № 4. - С.12 (документи, известия и заметки).
 25. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. - К., 1998. - С.13,14,20.
 26. РДАДА ф. 124 оп. 1, спр. 2. - Арк.1-2 (1713 р.); спр.3. - Арк. 1 (1713 р.).
 27. Там же. - Спр. 2. - Арк. 1-1 зв. (1716 р.).
 28. ЦДІА України, ф.51, оп.3, спр.3072. - Арк.1-2.
 29. НБ України. ІР., ф.1, № 51443. - Арк. 1-1 зв.
 30. Російська державна бібліотека (Москва). Відділ рукописів, ф. 159. Зібрання Маркевича, № 20 (24). - Арк. 1. - Далі РДБ.ВР.
 31. ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 5266. - Арк. 5.
 32. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. - Ч.1. - Т.4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманичины XVII-XVIII веков. - Одесса, 1925. - С.161.
 33. Материалы для отечественной истории: Изд. Михаил Судиенко. - К., 1853. - Т.1. - С.45.
 34. ПСЗРИ. - Т. 1. - № 573.
 35. ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр.976. - Арк. 14.
 36. Там же. - ф.51, оп. 3, спр. 1892. - Арк.3.
 37. Ханенко Н. Диариуш. - С.44.
 38. ЦДІА України, ф.59. оп. 1, спр.130. - Арк. 1-3.
 39. РДБ.ВР, ф. 159, № 2993 (3237). - Арк. 4 зв.
 40. ЦДІА України, ф. 51, оп. 1, спр. 518. - Арк. 1.
 41. ЦНБ України. ІР, ф. 1, № 55719. - Арк. 3.
 42. ЦДІА України, ф.51, оп. 1, спр. 732. - Арк. 732. - Арк. 1-1 зв.
 43. Маркович Я. Дневные записки. - Ч.2. - С.105.
 44. ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 2257 - Арк. 1-2.
 45. Там же. - Спр. 2261, 2751, 3385, 3386.

ОРГАНІЗАЦІЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ В СЕРЕДИНІ XVII СТ.

У Європі середини XVII ст. існувало три основних вузла міжнародних протиріч. Три вогнища конфліктів, які постійно тліючи, кожную хвилину могли перетворитися у жорстоку війну. У Західній Європі перетиналися торгові колоніальні інтереси чотирьох держав, що мали найбільші запити у міжнародній політиці — це Іспанія, Франція, Англія і Голандія. На сході Європейського континенту існувала проблема взаємовідносин між Османською імперією та християнськими країнами, куди була втягнута й Україна. На Північному Сході великі північні держави протягом трьох століть вели непримиренну боротьбу за гегемонію на Балтійському морі. Ці три вузла перепліталися між собою, впливали один на одного і створювали досить неочікувані і складні ситуації в міжнародних відносинах того часу.

Вже того часу всі країни Європи були вже так тісно пов'язані між собою економічно, політично, культурно, що більшість фундаментальних історичних процесів, мали, за визначенням М.Барга, загальноєвропейський континентальний характер. Хоча в межах окремих країн чи регіонів ці великі події й відзначилися місцевою специфікою. Саме такою подією, що мала загальноєвропейський характер й стала Українська революція 1648-1676 рр. За визначенням вітчизняних істориків Д.Наливайка, В.Смоля, В.Степанкова, Ю.Мицика вона, поряд з Тридцятирічною війною 1618-1648 рр. та Англійською буржуазною революцією середини XVII ст. відіграла важливу роль в остаточному крахові політичної системи Контрреформації, що трималася на монархії іспанських і австрійських Габсбургів — на заході Європи, й Речі Посполитої — на Сході. Українська революція, яка завдала непоправного удару Польському королівству, сприяла здійсненню корінного перелому в історичному поступі Європи. Адже внаслідок поразок і занепаду держав, що були опорою католицизму й феодално-католицької реакції, провідна роль переходить до країн, які стали на шлях капіталістичного розвитку (Англія, Голандія), або створили абсолютну монархію нового типу (Франція).

Революційні події в Україні спричинили зміну міжнародних сил у Центрально-Східній Європі. Вони остаточно послабили геополітичну міць Речі Посполитої та Кримського ханства, стримали Оттоманську імперію й політично зміцнили роль Російської імперії, яка розпочала експансію на захід. Окрім того, національно-визвольна боротьба українців сприяла здобуттю Бранденбургом незалежності у 1657 р. та зміцнила позиції Шведського королівства на півночі Європи. Ці події мали великий

міжнародний резонанс, який тривав протягом всієї другої половини XVII – початку XVIII ст.

У практиці міжнародних відносин того часу отримують велике значення угруповання та коаліції держав, що почали творитися ще в середньовічну добу. Одні створювалися для укріплення політичної й торгової зверхності найбільших держав, другі – для захисту переважаючої сили противника. Саме у цей час зароджуються основи науки міжнародного права. Все більшу стрункість набуває й організація дипломатичної служби. Не стояла осторонь творення новочасної дипломатії – мистецтва вирішення міжнародних конфліктів мирними засобами й державна система України.

З самого початку революційного повстання українського народу у 1648 р. керівництво Війська Запорозького налагоджує дипломатичні стосунки з Кримським ханством та Військом Донським. У перервах між військовими діями та після значних перемог козацької армії розпочинаються мирні переговори з урядом Польщі. Невдовзі встановлюються контакти (на рівні обміну послів) з Московською державою, Оттоманською імперією, Молдавським й Трансільванським князівствами. У 1649 р. започатковується українська дипломатія з Великим князівством Литовським та Валашським князівством, з 1650 р. – Австрією та Венеціанською республікою, трохи згодом – з Шведським королівством та Бранденбургським курфюрством.

У період Української революції у Війську Запорозькому не існувало спеціальної установи, яка б виключно займалася питаннями зовнішньої політики. У цьому відчувався вплив дипломатичної культури Польщі, адже й там, незважаючи на активні зовнішні стосунки, протягом багатьох років не існувало окремої керівної установи, яка б відала дипломатами. Натомість цією справою займалася королівська канцелярія на чолі з канцлером. Однак загальне керівництво усією польською зовнішньою політикою і дипломатичною службою здійснював сам король. Аналогічно в Україні протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. цю важливу державну функцію брав на себе гетьман. Управлінським інститутом стала Військова канцелярія на чолі з генеральним військовим писарем. Ця традиція існувала від початку гетьманування Б.Хмельницького у 1648 р. й до розгрому виступу І.Мазепи у 1709 р. Разом з тим, питання надзвичайного характеру (як то укладення чи розірвання союзницьких договорів) вирішувались на представницькій Генеральній раді, інколи – старшинській.

Найбільш активними дипломатичні стосунки новоствореної Української держави були під час гетьманування Б.Хмельницького, з 1648 по 1657 рр. У цей час гетьман визначав, зважаючи на зовнішньополітичну ситуацію, до якої країни мають відправлятися дипломатичні посольства, їхній склад, розмір матеріального забезпечення, давав як усні, так і письмові (т. зв. «інструкції») настанови дипломатам, вирішував з якими подарунками до іноземних володарів мають їхати його представники тощо.

Перед своїм від'їздом українські посланці обов'язково були на розмові («одпусті») в гетьмана. На ній вони отримували остаточні вказівки та листи з «інструкціями», прощалися з гетьманом.

Перше посольство від Війська Запорозького було відправлене до польського уряду 2 червня 1648 р. У письмовій інструкції, яку отримали від Б.Хмельницького козацькі послы, йшлося про зміст попередніх листів гетьмана до короля й польських воєначальників, де викладалися політичні вимоги українців. Того ж року Хмельницький посилав до новобраного короля Яна Казимира А.Мокрського та Т.Хмельницького з спеціальними «кондиціями», що одночасно були інструкцією про угоду. Посольські інструкції містили від декількох до десятка пунктів. Так, наприклад, в інструкції Б.Хмельницького за 1656 р. послам до князя Трансільванії Юрія Ракоці було всього чотири пункти. У першому з них говорилося про причини війни з Польщею: «тому що поляки насмілилися виступити проти наших стародавніх вільностей і не раз проливали в межах України невинну християнську кров, відібрали церкви нашого обряду, віддали її уніатам у багатьох місцях, навіть хотіли цілком викоренити нашу віру...» Також розкривалася дипломатична обізнаність українського уряду, в зв'язку з польсько-московськими переговорами у Вільно - «ми також слідкуємо з увагою, які будуть результати цієї комбінації, але щоб вона була без шкоди шведському королеві». У другому викладалося прохання до трансільванського князя бути посередником в українсько-польських переговорах. Третій пункт промовляв про можливість складання присяги Війська Запорозького на вірність князю. Озвучуючи четвертий пункт українські послы мали говорити, що «ми разом з найяснішим князем будемо опікати і захищати людей (жителів Трансільванії та України - Т. Ч.), а також відстоювати обидві віри». Ця та інші інструкції стверджувалися підписом гетьмана, а отже були офіційними документами. В одних випадках вони озвучувалися під час дипломатичних переговорів, в інших передавалися іноземним урядовцям.

Письмові інструкції послам твердо увійшли в практику української дипломатичної служби. Згідно спостережень Ф.Шевченка, інструкцій-накази дипломатам Гетьманської України за формою і характером відрізнялися від ще більш суворих наказів, що в той час давалися російським послам, де розписувалися до деталей, що і коли говорити.

Досить часто козацьким дипломатам давалися усні настанови (що було неприйнятно у культурі дипломатичного спілкування, наприклад, Московської держави). Лист, надісланий московському царю Олексію Михайловичу з першим послом України до цієї держави Ф.Вешняком у травні 1649 р. був дуже коротким, однак в ньому зазначалося, щоб «з вашим царським величеством изуспню разговорил и всю истину исповедал, которому во всём царское величество поверят». Аналогічні вказівки від гетьмана отримували й інші українські посольства до Польщі, Швеції, Туреччини, Трансільванії та інших країн.

Іноземні посольства гетьман Б.Хмельницький, головним чином, приймав у столиці козацької держави — Чигирині. Однак бували випадки, коли дипломатичний протокол здійснювався в Суботові (особистому маєтку роду Хмельницьких), Переяславі, під час військових дій — у тих місцях, де розташовувався табір української армії. Переговори з послами Б.Хмельницький вів у присутності козацької старшини, що перебувала при дворі. Ряд важливих питань з послами обговорювалися лише гетьманом та генеральним писарем в окремій кімнаті, хоча були випадки, коли переговори вів сам гетьман України.

Послів приймали згідно дипломатичного етикету, усталився на той час у Війську Запорозькому й контролювався та ревню дотримувалася гетьманом. Він, зважаючи на рівень посольств, зустрічав, приймав та проводжав послів, виконуючи встановлений в Українській державі церемоніал. В окремих випадках гетьман наказував забезпечувати важливі посольства з інших держав провіантом конями й підводами, охороною та провідниками. «Аби сте їм живности для них і челяди, і коней і чого потреба будет, подвод, проводников давали, і во всём людяность свою осведчались, ничего ни чинечи под ласкою нашою і кораном войсковим» - говорилося в спеціальному універсалі Хмельницького за 24 листопада 1651 р., щодо зустрічі послів московського царя. В іншому універсалі від 18 квітня 1657 р. гетьман наказував, щоб на території України вільно пропускали послів австрійського імператора, архієпископа Мартіано та К.Маріановича, які поверталися з Чигирини до Відня - «пропускали їх безпечно без найменших труднощів, забезпечували їх, їхню челядь та коней харчами, даючи від міста до міста по кільканадцять провідників, а також підводи, скільки їм буде потрібно». Такі дії гетьманського уряду засвідчували те, що розвиток культури дипломатичних відносин в Україні йшов у руслі загальноєвропейських традицій, дипломатії, хоча й відрізнявся національною специфікою. Однак на той час це було характерним явищем для всіх країн Європи й Азії.

Починаючи від Б.Хмельницького, всі гетьмани України (окрім, хіба що, останніх Д.Апостола та К.Розумовського - вели активну дипломатичну переписку міжнародного характеру, зовнішньополітичні та військові проблеми Гетьманщини, релігійні й інші культурні аспекти існування українського народу тощо. Гетьмани ревню слідували за тим, щоб дотримуватися один з головних принципів міжнародної дипломатії, що зародився ще у добу середньовіччя недоторканість послів (імунітет).

Одне з найважливіших місць в історії ієрархії дипломатичної служби України другої половини XVII — XVIII ст. займала Військова канцелярія на чолі з генеральним писарем. За дорученням гетьмана і під керівництвом писаря у канцелярії складалися листи до урядів інших держав, велося дипломатичне листування. Документи засвідчують, що у січні 1651 р. генеральний (військовий) писар Іван Виговський очолював канцелярську службу, яка складалася із 12 писарів - «шляхтичів». Очевидно, що лише трое-п'ятеро з них брало на себе функції

зовнішньополітичного відомства. У ті часи це була загальноприйнята норма. Наприклад, у Франції в 60-х роках XVII ст. у міністерстві закордонних справ працювало всього п'ять чоловік, які до того ж займалися справами внутрішньополітичного характеру. Канцелярські писарі, зважаючи на свій досвід та обізнаність у веденні дипломатичних справ, досить часто включалися до складу різних посольств. У посольстві С.Савича до Москви (1651 р.) писарем був канцелярист М.Гунашевський, в посольстві Г.Яцкевича до Варшави (1652 р.), Ф.Конельський. В окремих випадках писар-канцелярист був єдиною письменною людиною, як це видно на прикладі посольства до Польщі Яцкевича, коли писар підписувався «іменем всіх ... яко писати не вмючих». Окрім того більшість з них володіла іноземними мовами — латинською, польською, турецькою, молдавською, російською та ін., - а тому використовувалася у якості перекладачів («тлумачів» або «бутів»).

Генеральний писар, окрім того, що керував поточними справами канцелярії, мав право особисто брати участь у дипломатичних переговорах. Інколи він навіть особисто розмовляв з іноземними послами. Зважаючи на це представники інших держав називали його не інакше як канцлер. Що було для них звично, адже у західноєвропейських країнах першу посаду після короля займав саме канцлер. Також керівник Військової канцелярії виконував чи не найвідповідальнішу роль у дипломатичному протоколі. Він мав зустрічати послів і запрошувати їх до гетьмана. У той час це була досить важлива функція, адже у дипломатичній практиці були випадки, коли тим чи іншим послам не подобалося як їх зустріли, і вони відразу поверталися до своїх країн. Окрім цього, генеральний писар у важливих випадках міг очолити посольство до інших держав. Так, І.Виговський тричі очолював українські посольства: у 1648 р. — до Трансильванії, 1652 р. у Молдавію і у 1653 р. — до представників Польщі під Жванцем. Військова канцелярія виконувала також функцію архіву, адже у ній зустрічалися як поточні, так і попередні роки — документи дипломатичного характеру — договори, привілеї листування. У канцелярії оформлялися інструкції для послів Гетьманської України, що вироблялися за прямою вказівкою гетьмана. Однак найважливішою дипломатичною функцією Військової канцелярії було вироблення проектів мирних договорів з іншими державами, які подавалися гетьману у вигляді окремих «пунктів».

За доби гетьманування Б.Хмельницького було проведено близько п'яти Генеральних рад Війська Запорозького — цього своєрідного законодавчого й представницького органу новоствореної держави, що вирішував не лише внутрішньо — але й зовнішньополітичні питання. Вже на одній з перших рад, у 1648 р., проводилися переговори з представниками Речі Посполитої на чолі з київським воєводою А.Кисилем. Керівник польської делегації засвідчував - «зрештою була військова рада, що в ній було 70 000 козаків. Читано тоді мого листа; після довгих криків і хвилювань, сам Хмельницький почав пригадувати моє обнадіювання,

допомогли йому в цім і наші козаки з старшини; досягнув того висновку від них... слухати ради моєї й довіряти мені та послів виправляти, одмовитися від усякої ворожості; і орду затримати, а чекати на дальшу резолюцію». На цій же раді були присутні черкаські та московські послы. Коли у 1649 р. Хмельницький укладає Зборівську угоду з Польщею, то, за свідченням московського дяка Кунакова, до гетьмана в Чигирин прийшли «козаки и гультайство многие люди шумом и говорили ему, что он Богдан с Польским королём помирился без их войскового совету». Отже, в даному випадку чітко вказувалося на те, що укладання договорів міжнародного характеру має бути лише в компетенції Генеральної Ради.

Хоча Б.Хмельницький обмежував скликання загальнокозацьких рад та вирішення на них питань зовнішньої політики, все ж таки 1651 р. така рада була скликана під Берестечком, а 1654 р. у Переяславі. На першій з них удалось помиритися з поляками, а на другій — укласти військово-політичний союз з Московською державою.

Вже після смерті Б.Хмельницького, в жовтні 1657 р. у Корсуні була проведена Генеральна угода, де обговорювалися питання мирного договору з Шведським королівством. Після того, як у червні 1658 р. турецький султан запропонував гетьману І.Виговському організувати спільний похід на Угорщину, останній говорив, що «тільки де і про те (похід - Т.Ч.) буде у Війську Запорозькому рада».

Очевидно, що на генеральних радах, де збиралося від 40 до 70 тисяч козацтва, було важко ухвалити єдиноправильне рішення. А тому ще за Б.Хмельницького була введена практика проведення Старшинських рад, на які скликалися лише представники генеральної старшини та керівники українських поляків. Його наступники продовжили цю традицію. У відповідь на польсько-російське Андрусівське перемир'я 1667 р., яке розчленувало Україну навпіл, гетьман П.Дорошенко скликав раду всіх старшин, що ухвалили рішення про союз з Османською імперією. Право участі Старшинської ради у справах зовнішньої політики України було закріплено у ст.4, укладених гетьманом І.Самойловичем статей з російським царем. На Старшинській раді під керівництвом І.Мазепи у 1708 р. було ухвалено рішення про розірвання з Москвою і входження до союзу з Швецією.

Таким чином, у результаті революційних подій середини XVII ст. в Україні була сформована власна національна дипломатична служба, яка переконливо засвідчила свою життєздатність протягом усієї другої половини XVII ст. та початку наступного, XVIII ст.

ЕВОЛЮЦІЯ МЕХАНІЗМІВ ПРИЙНЯТТЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ ТА ЗАМІЩЕННЯ УРЯДІВ В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ

Вагомою якісною характеристикою політичної культури є механізми випрацювання та прийняття політичних рішень тими чи іншими інституціями політичної системи.

На початковому етапі Національної революції, коли соціальна стихія залучила до політичного життя найширші народні верстви, ми спостерігаємо домінування механізму безпосереднього здійснення влади, який у політології отримав назву «акламація» (віл лат. *acclamatio* – крик, вигук) – механізму, що базувався, насамперед, на політичних традиціях Запорозжя. Складовою цього механізму виступало випрацювання політичного рішення Генеральною радою. Такий метод виявився актуалізованим внаслідок взаємодії кількох чинників тогочасного політичного життя. По-перше, через слабку виокремленість військово-політичної еліти на фоні широкого загалу. По-друге, для ведення успішної визвольної боротьби на першому її етапі цілком вистачало прозорих рішень, визначених логікою безкомпромісного антагонізму з іноетнічними поневоловачами та ґрунтованих на життєвому досвіді найширшого кола учасників Генеральної ради.

Прийоми прийняття рішення цією інституцією ґрунтувалися на прихильності більшості до одного з пропонованих варіантів вирішення справи. Причому, більшість мала явно переважати меншість, оскільки ніякого підрахунку голосів не велося. Особливістю Генеральної Ради була також взаємно нетерпима й агресивна поведінка різних сторін, мінливість політичних симпатій, а також відвертий ірраціоналізм з переважанням емоцій, почуттів над логічним обґрунтуванням, визначенням критеріїв ефективності політичної дії не практичною користю, а морально-релігійними уявленнями про справедливість чи несправедливість, духовну чистоту чи оскверненість дії [1].

Вихід політичного процесу за межі Запорозької Січі, його розвиток до рівня повноцінного внутрішньо- і зовнішньополітичного життя держави потребував кваліфікованих і термінових, а нерідко, і таємних рішень, чого ніяк не могли забезпечити механізми безпосередньої демократії. Потреба у кваліфікованих рішеннях, прийнятих людьми зі спеціальною підготовкою, накладалася й на природноісторичний процес витворення самовизначеним соціумом власної політичної еліти. Як відомо, цей процес здійснювався у історії людства двома шляхами: монархічним (з можливим виродженням у деспотичний) або аристократично-республіканським (з можливим виродженням в олігархічний).

Зміцнення Б.Хмельницьким свого провідного становища у політичній системі Війська Запорозького, наростання харизматичності його особи зумовили прийняття гетьманом одноосібних рішень. Разом з монархізмом, тенденцію до одноосібних рішень демонстрували Д.Многogrішний, І.Самойлович, І.Мазепа. Власний монархічний механізм прийняття рішень не зумів утвердитися в Гетьманщині.

Втручання російських властей у природноісторичне змагання двох тенденцій та їх інституційних репрезентантів призводило до послаблення ролі гетьмана та посилення впливовості старшинського загалу. Встановлення нестійкої рівноваги між ними призводило до прийняття політичних рішень майже виключно методом колективного обговорення у межах політичної інституції Ради старшини чи її вузького пленуму□ – колегії генеральної старшини.

Як названа обставина, так і політико-культурні цінності й норми, запозичені з комунікативно-регуляційних механізмів здійснення влади у Запорозжі та Речі Посполитій, створювали широкі можливості для застосування змагальності сторін, як методу прийняття політичних рішень. Серед проявів цього методу ми зустрічаємо спроби «привабами своїми спокушати» [2], приклади висловлення «рокошу» [3], а з іншого боку□ – покладання булави на знак незгоди з певним політичним курсом, висування «різноманітних пропозицій», ведення «палках суперечок» і т.п.

Для Ради старшини у ході обговорення пропозицій було характерним ведення дискусій та дебатів. Учасниками проголошувалися розлогі промови з використанням якнайширшого кола доказів. Так, наприклад, на старшинському з'їзді 1693 р., що зібрався з приводу скасування оренди на продаж горілки на користь збереження оренди висувалися такі аргументи: вона нікому не шкодить, за виключенням шинкарів; державний скарб отримав кошти на плату охочому війську та на задоволення інших військових потреб; у міських скарбницях з'явилися гроші, причому, не лише для поточних загальних потреб (на будівництво церков, купівлю дзвонів, виготовлення для власної оборони гармат та пороху), але й з'явилася можливість накопичувати гроші "про запас"; скасування оренди позбавило б можливості збирати гроші з козаків-корчмарів, котрі захищатимуться від податків козацькими правами; нарешті, всі інші способи наповнення скарбниці пов'язані з труднощами і розтягнуті в часі.

Прихильники скасування нагадували, що оренда здавна є справою ненависною, і не стільки самим грошовим збором, скільки своєю поганою славою з часів польської держави, коли євреї "нею заволоділи і численні видумані обтяження придумували"; оренда лише сприяє "непокійним людям" шкодити "загальному добру"; вона збуджує до порушення суспільного спокою запорожців, котрі "похвалки злі на орендаторів чинять" [4].

Як можна судити з використуваних аргументів, змагальний процес у ході прийняття політичного рішення, маючи на меті задоволення окремих соціальних інтересів, набував форми інтелектуального змагання — ознаки просвітницьких часів у політиці. Одночасно поряд з раціональними аргументами у середині XVIII ст. у ході дискусій ми бачимо активне звернення до чинника емоцій, ґрунтованих на національно-патріотичних почуттях. Звернення до теми "люб'язної Вітчизни", її "честі", "слави", "користі", апеляція до предків, славних і пером, і шаблею, стають складовими політичного дискурсу української еліти [5].

Змагальний процес у ході прийняття політичних рішень породжував також емоційні реакції на виступи опонентів. Вони кричали один на одного "з великим шумом", вдавалися до дошкульних порівнянь, образливих епітетів, могли й "ударившись об стіл, говорити зі сльозами" [6]. А якщо до емоцій приєднувався інтерес "партикулярний", приватний, то непоодинокими були випадки нонконформізму та обструкції. Як наслідок, виникала потреба чіткого регулювання та регламентування процесу обговорення. Прикладом реалізації такої потреби стало "Визначення" між членами комісії, що уклала відомі "Права, за якими судиться малоросійський народ". "Комісіанти" у ході зачитування та розтлумачування окремих незрозумілих тверджень зобов'язувалися "уважно слухати, іншими ж своїми приватними справами і розмовами тоді не забавлятися, і криків та сміхів не вчиняти непристойних, та і в ту пору, коли один з нас до справи належну промову або міркування своє виголошує, інший не повинен своїми висловлюваннями тому заважати, але порядно один одного поки виговорить очікувати мусить" [7].

Дискусія в обговоренні потребувала і певного механізму ухвалення остаточного, спільного для всіх рішення. Робота певними рисами подібних старшинській раді установ у сусідніх країнах здійснювалася способом одноголосного ухвалення. У Москві цього вимагав принцип монархізму, згідно з яким бояри не могли не "приговорити" того, що указав цар. У Польщі підрахунок голосів не був потрібним через відомий принцип "ліберум вето".

В Україні-Гетьманщині поступово формувався механізм прийняття рішення через схвалення певної пропозиції більшістю присутніх. Спочатку цей механізм приховувався за поняттями "загальності", "одноголосності" [8], за формулюваннями на зразок «єдиними вустами й порадженими (советными) голосами» [9]. Наприклад, за формулюванням "одностайна Рада наша Лисянська" стояли політичні акції, що ніяк не погоджувалися з принципом одноголосності. Сердюцька старшина демонстративно покинула раду, П.Дорошенко поклав перед радою булаву [10], що було незаперечним свідченням виникнення у роботі ради політичної кризи, а не ідилічної узгодженості політичної волі.

Дуже гострим було і протистояння різних груп старшин та інших учасників згаданого нами старшинського з'їзду 1693 р. У листі до царя І.Мазепа повідомляв про дискусію, що відбулася, засвідчив і той факт,

що "однак більше тих виявилось", які вважали, "що оренда здавна є річчю ненависною" [11]. Це дозволяє припускати, що певне визначення співвідношення сторін, принаймні приблизно, здійснювалося. І всі учасники ради рішення більшості визнали правомочними.

Нам не вдалося виявити документів зі згадками про точне чисельне співвідношення голосів, яке б дозволяло колективно прийнятому рішення надати статус одноголосного, а отже й правомочного. Можливо тут, як і стосовно питань кворуму, було чинним співвідношення один до трьох. Як доповідав С.Беневський, посланець від короля на раді в Корсуні, де обирали гетьманом Ю.Хмельницького: «...А у козаків звичайно за відсутністю одного з чотирьох полковників рада не може відбутися...» [12] Звідси ми можемо припустити, що максимально можливим відносним числом, яке ще дозволяло вважати рішення «одноголосним», незважаючи на незгодних, була кількість близька одній четвертій від загальної кількості суб'єктів голосування.

Разом з тим, учасники з'їздів у формулюваннях ще не відходили від гасла одноголосної ухвали. У щойно згаданому листі І.Мазепа трохи нижче запевняв: "...На яку раду всі потім погодилися" [13]. Дане зауваження про згоду всіх, а не просто більшості, мало очевидно гарантувати повну правомочність ухвали ради старшини. Таким чином, юридично ще забезпечувався принцип одноголосної згоди, а фактично рішення уже опиралося на позицію більшості присутніх. Таке роздвоєння спрямовувало старшин до формування принципу прийняття рішення підрахованою більшістю голосів. Зародження даної тенденції засвідчує й зафіксований у документах випадок персональної подачі голосів. Це сталося у ході старшинської ради 1668 р., де головував правобережний гетьман П.Дорошенко. У ході цієї ради "турецького султана посол всіх окремо по одній людині розпитував: чи всі хочуть у підданство і чи не примушувані до цього гетьманом? І всі старшини послу відповіли, що вони не з примусу хочуть бути у підданстві у султана, волею, а бути їм в підданстві як Волохи і Мултяни" [14].

На користь запровадження принципу прийняття рішень шляхом голосування з підрахуванням більшості персональних голосів працювала у XVIII ст. подача міркувань (мнень) відновленою за К.Розумовського Старшинською радою. Міркування підписували старшини, що мимоволі утверджувало принцип фіксування кожного голосу. Хто ж не підписував, подавав окремі писані міркування — обґрунтування своєї особистої позиції стосовно ухваленого більшістю рішення. Таким чином, з відновленням роботи Ради старшини за К.Розумовського її ухвали і юридично визнавалися як не одноголосні і не одностайні.

За цим же принципом працювала і спеціалізована комісія з підготовки проекту "Прав, за якими судиться малоросійський народ", коли у разі незгоди у важливих випадках кожний член комісії подавав свою думку у письмовій формі. Таким чином, питання вирішувалося більшістю голосів [15]. Щоб перетворити спосіб прийняття рішення вузько

спеціалізованої і тимчасової інституції у постійний і загальноприйнятий спосіб, залишався останній крок. Цим кроком, очевидно мала стати робота "Генеральної ради або Сейму", де всі питання пропонувалося вирішувати "більшістю голосів" [16]. Таким чином, у Гетьманщині визріли всі умови для виявлення політичної волі учасників процесу колективного прийняття рішення методом голосування. Проте, скасування Катериною II політичної системи Гетьманщини не дозволило реалізувати цю ідею. На готовність старшинства вдатися до персональної подачі голосів, до прийняття політичних рішень за принципом більшості, засвідчують і яскраві епізоди з виборної кампанії 1767 р. до Катерининської законодавчої комісії. Насамперед це видно з порядку формування наказів депутатам. Як можна судити з наказу від Батуринського та Ніжинського шляхетства, обраний депутат «вимагав на зборах, окремо від кожного голосу і пояснення □ — в чому хто яку нужду і недоліки свої має?» На основі таких пояснень обрана з п'яти чоловік комісія писала наказ, який потім окремо ставився на голосування.

Виникнення незгоди між батуринським та ніжинським старшинством та депутатом Л.Селецьким (обраним під тиском малоросійського генерал-губернатора П.Румянцева) через відмову того представляти в Санкт-Петербурзі, підготований наказ, спонукало вдатися до персонального висловлювання поглядів. Як пропонувалося подолати цей інцидент: «...Для вирішення наведених ним (Л.Селецьким □ — О.С.) сумнівів, на зборах кожного окремо розпитувати проти пунктів чолобиття від суспільства складеного, також і проти представленого Селецьким невідомо ким і з чияї поради і міркувань підготованого наказу, чи відають силу і зміст їхній і на якому з них підписатися бажаємо?» [17]. Всі учасники «Ніжинської справи» знову проголосували за свій, а не губернаторський наказ. У ході аналізу еволюції прийняття рішень шляхом голосування ми маємо бути дуже обережними з аналізом матеріалів виборів 1767 р. Адже вони проводилися під адміністративним тиском малоросійського генерал-губернатора, коли накази вважалися чинними навіть за умови явної меншості підписів від загального числа шляхтичів полку [18].

В елітному середовищі поступаво намічався і ряд принципів, необхідних при реалізації процедури голосування. Змагання між гетьманом і старшиною при опорі гетьмана на суверена або на "чернь військового чи посполитого стану" давало йому певну перевагу. Старшинам, за зізнаннями, доводилося або відмовлятися від участі у вирішенні справ, або ж терпіти, навіть «порубання шаблею». Присутність гетьмана на Старшинській раді була, звичайно, засобом тиску на членів ради у момент виявлення ними власних політичних позицій.

До рівня усвідомлення норми, тобто потеби, не тиснути особистою присутністю на учасників голосування дьйшов лише один гетьман П.Дорошенко. Документально зафіксовано два випадки, коли він заради вільного і незалежного обговорення старшинами важливих суспільно-політичних справ, зокрема, прийняття турецької протекції, виходив зі

світлиці і повертався лише тоді, коли рада була вже готовою оголосити йому прийняте рішення [19]. Втретє він повівся у межах реалізації даної потреби, коли, скликавши у лютому 1671 р. у Корсуні військову раду з приводу вироблення чіткої позиції у стосунках з польським королем, сам прибув на раду лише під самий її кінець, щоб, таким чином, нікого не обмежувати у волевиявленні [20].

Процес вироблення чіткого формального способу прийняття політичного рішення супроводжувався багатьма деструктивними проявами. Одним із найпомітніших серед них було те, що на прийняття політичного рішення полковники могли впливати не лише своїм особистим голосом, але і підтримкою козаків полку. Це яскраво проявилось, наприклад, у ході Старшинської Ради навесні 1659 р. у Чигирині, де обговорювалося питання про війну з Московською державою. Хоча проти війни висловилися лише два полковники: уманський та білоцерківський, але у І.Виговського не було ніякої можливості їх переконувати чи не зважати на них як на меншість. Адже за ними стояли козацькі полки, і коли гетьман у гніві звелів-було їх порубати, то "черні тих полків рубати не дали". Врешті, справа виявилася настільки тупиковою, що І.Виговський змушений був вдатися до складення з себе гетьманських повноважень [21].

Як можна судити з факту присутності на Старшинській Раді 1672 р. багатьох сотників, отаманів і козаків кожний із впливових учасників Ради намагався забезпечити свою впливовість демонстрацією здатності організувати масову підтримку тієї чи іншої кандидатури від військових підрозділів. Як наслідок, неорганізовані "групи тиску" за відсутності помітної на око переваги лише нейтралізували зусилля одна одної, посилюючи емоційну напругу протистояння. Єдиним виходом із цієї ситуації стала пропозиція генерального судді І.Домонтовича "щоб до присланого від царської величності Гетьмана не обирати" [22].

Як бачимо, наслідком таких орієнтацій на використання сили (не тільки, правда, у військовому варіанті, але і як здатності організувати у потрібний час та потрібному місці масову підтримку своїй позиції) було, в одних випадках, ослаблення влади гетьмана, в інших – формування орієнтації на московського царя як арбітра. Зі свого боку, лише посилювало у середовищі старшини формування щодо царя орієнтацій у межах підданського типу політичної культури.

Поряд зі вдосконаленням методів волевиявлення у ході прийняття політичного рішення, ми помічаємо й удосконалення інституційних механізмів, за допомогою яких випрацьовувалося і приймалося політичне рішення. Чим складніші питання поставали на порядку денному, тим досконалішими мали бути інституційні механізми вироблення рішень щодо них. Найскладнішим і за своєю об'ємністю, і за інтелектуальною та кваліфікаційною наповненістю, і за значенням для дальшого життя Української козацької держави було складання і прийняття "Прав, за якими судиться малоросійський народ". Відповідно організовувалося і

прийняття рішення. З'явилася така інституційна форма як спеціалізована комісія, що давала змогу брати до уваги кожен кваліфіковану думку.

Після прочитання пункту голова комісії запитував, чи має хто зауваження, поправки, запитання з приводу прочитаного. Після згоди цілої комісії пункт приймався остаточно. У разі незгоди кожний член комісії подавав свою думку на словах, а у важливих випадках – у письмовій формі [23]. Новозапровадженням стала і спеціалізація праці всередині самої комісії. З її складу в окрему підкомісію було виділено 6 перекладачів. Решта, 12 членів комісії працювали над текстом нового кодексу. Нарешті, ми маємо приклад роботи Ради старшини у режимі функціонування спеціальних тимчасових комісій у поєднанні з пленарним засіданням. Це було застосовано до організації роботи Ради старшини, щоб пришвидшити розгляд та затвердження "Прав". Заради цього проект було розділено на п'ять частин, щоб одна частина припадала на два полки, старшини яких і утворювали комісію. Розгляд довіреної частини полкові старшини та сотники мали здійснювати за допомогою двох бунчукових товаришів (очевидно, авторів чи співавторів розглядуваної частини). Остаточне затвердження кодексу відбувалося на пленарному засіданні Старшинської ради [24]. Ще одним прикладом поєднання роботи спеціалізованої комісії з пленарним засіданням Ради старшини було складання прохань. Як можна судити з опису роботи останнього старшинського з'їзду, спочатку учасниками подавалися пропозиції щодо змісту пунктів прохання, велися з цього приводу палкі суперечки. Потім окремим старшинам (у тому випадку генеральному писарю та двом полковникам) було доручено оформити усі подані пропозиції у цілісний документ, щоб на наступному засіданні обговорити його зміст [25].

Завівши мову про механізми прийняття політичних рішень, ми не можемо не згадати і про нереалізовані (але не з вини української еліти) проекти, які засвідчують факт високої цивілізованості українського суспільства XVIII ст. Адже суспільство Гетьманщини прийшло і до усвідомлення необхідності витворення спеціальної представницької установи – "Генеральної Ради" (як пропонувалося Конституцією П.Орлика 1710 р.) [26] чи "генеральної Ради або Сейму" (як пропонувалося у ході складання прохання старшинським з'їздом 1763 р.), функцією якої мала стати систематична робота по підготовці та прийняттю та реалізації політичних рішень: «...Про цілість Вітчизни, про добро її посполите і про всіякі справи публічні радитися, нічого без їх (учасників Генеральної ради – О.С.) постанови і поради, приватною своєю владою, не зачинати, не постановляти і в skutok не приводити» (Конституція П.Орлика) [27]; «...Просимо дозволити... мати сейми і генеральні ради як для спільних наших постанов і справ, так і для порад в потребах малоросійського народу, що трапляються до в. і. в-ті...» (Прохання малоросійського шляхетства 1763 р.) [28]

На жаль, дальша історія еволюції механізмів прийняття політичних рішень зі скасуванням інституції гетьманства обривається.

1. Окинiewicz Л. Центральні установи України-Гетьманщини у XVII—XVIII ст. – Ч. 1. Генеральна рада. — К., 1929. — Ч. 1. — С. 23, 80-82, 150.
2. ІР НБ України ім. В.І.Вернадського – Ф. II. – 15576. – Арк. 65.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі: Акты ЮЗР). – Т. 4. – С. 57.
4. Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским. М., 1859. – Ч. 2. – С. 5-14.
5. Речь «о поправлении состояния» Малороссии // К. С. – 1882. – № 4. – С. 120-125.
6. Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 69.
7. Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 186.
8. Определение между нами... учиненное в комиссии перевода и свода прав малороссийских... 1738 года июня 5 дня // К. С. – 1888. – № 10. – С. 36.
9. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 37.
10. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 71.
11. Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 10.
12. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі: ПВК). – Т. IV. – Отд. III. – С. 32.
13. Там само.
14. Акты ЮЗР. – СПб, 1872. – Т. 7. – С. 154.
15. Определение между нами... – С. 36.
16. Прошение малороссийского шляхетства... // Укр. іст. журн. – 1993. – № 9. – С. 93.
17. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.2. – С.38-39.
18. Козут З. Російський централізм і українська автономія. – С. 117-121.
19. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 180, 377-378.
20. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 328.
21. Окинiewicz Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. – Ч.2.: Рада старшини. – К., 1930. – С. 51.
22. Там само. – С. 49.
23. Определение между нами... – С. 35-36.
24. Возражение депутата Григория Андреевича Полетики... // Український археографічний збірник. – Т. I. – К., 1926. – С. 134-135.
25. Васильчиков А. Семейство Разумовских. – СПб., 1880. – Т. 1. – С.314.
26. Источники Малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 248.
27. Там само.
28. Прошение малороссийского шляхетства... // Укр. іст. журн. – 1993. – № 9. – С. 93.

РОЛЬ ЧЕРКАС У КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Минуле Черкас, починаючи від першої літописної згадки про місто в 1305 році і впродовж двох наступних століть, у вітчизняній історії залишається малодослідженою сторінкою. Причини цього криються в реаліях післямонгольського періоду – руйнації усталеного укладу життя, порушенні колись стійких зв'язків з іншими землями, а головне – прогалин у літописанні.

В цей час сусідні держави, насамперед Литва, яких не зачепило монголо-татарське нашествя, посилюють свою експансію на обезкровлені південноруські землі, одночасно послаблюючи на них вплив Золотої Орди, яку вже тоді роздирали гострі феодалні міжусобиці. Щодо входження Черкас, як одного з населених пунктів південної Київщини, під владу Великого князівства Литовського існують різні версії. Найбільш вірогідною серед них є точка зору сучасних дослідників, які, опираючись на аналіз історичних джерел, відносять утвердження реальної литовської влади над Київщиною, а відтак і Черкасами, до 60-х років XIV ст., хронологічно ув'язуючи це з переможною битвою великого князя Ольгерда на Синій Воді (нині річка Синюха) в 1362 році, коли литовські війська завдали відчутної поразки ординцям [1, 2].

Отже, починаючи з 60-х років XIV ст. в історії Черкас і усіх навколишніх територій розпочинається якісно новий період, який характеризується відносною стабільністю у політико-економічній сфері, що мало неабияке значення для місцевого населення після більш ніж столітнього перебування краю під важким і принизливим ординським пануванням. Литовська юрисдикція утверджувалася тут поступово і без різких змін у житті людей, які прихильно зустрічали нову владу, вбачаючи в ній, як пише І.Крип'якевич, "забезпечення від орди" [3, 113].

Відтоді Черкаси у складі автономного на той час щодо центрального литовського уряду Київського удільного князівства стають важливим укріпленим, з побудованим тут замком, пунктом у системі захисту південних рубежів литовської держави. В адміністративному відношенні місто стає центром округи (волості) - відносно великої державної території, якою управляли призначені київським князем (з 1471 року – воєводою) намісники із боярсько-князівської знаті, що пізніше почали називатися старостами [4, 28-29]. В наступному – XV ст., з введенням на Київщині характерного для Литви повітового поділу, територія округи склала основу Черкаського повіту (староства). Намісники "з руки" київського князя здійснювали на ввірених їм землях податкове, судово-адміністративне та військово-управління [5, 28-29].

А тим часом, після відносного затишшя, зумовленого остаточним розпадом Золотої Орди, посилюється небезпека з півдня, де сформоване в 1449 році із осколків золотоординської держави Кримське ханство основою свого існування обрало жорстокі грабіжницькі напади на своїх сусідів. За таких обставин зростає оборонна роль Черкас. Разом із замками Вінниці, Брацлава і Канева вони утворюють своєрідний рубіж оборони на шляху завойовників. Жителі міста в 1483 році з честю витримали масований напад кримських татар на чолі з Менглі-Гіреєм, які спустошили майже всю Київщину [6, 88].

До кінця XV ст. відноситься становлення Черкас як центру зародження українського козацтва. В тодішніх умовах вільні люди-козаки, яких все більше ставало в Черкасах і навколишніх місцевостях, виробляють своєрідні форми самоуправління — громади, які одночасно були і озброєними формуваннями. Прагнучи виконати покладені на них обов'язки по захисту південних кордонів, старости почали роздавати землю не окремим представникам привілейованого стану, а цим громадам, не втручаючись при цьому у їх внутрішні справи, що цілком влаштувало козаків. У цьому В.Антонович вбачав "те зерно, що стало початком козаччини..." [7, 48].

Козаки із Черкас, а також із інших, розташованих уверх по Дніпру міст, в ході освоєння подніпровських земель поступово удосконалювали свою організацію. Вирушаючи в Дике Поле, вони групувалися у загони-ватаги, обираючи своїми ватаманами (отаманами) найбільш досвідчених і сміливих. Згуртувавшись у ватаги, черкаські козаки сезонно займалися на прилягаючих до міста, а також тих, що простягалися вниз по Дніпру, землях, ухадницькими промислами — мисливством, рибальством, бджільництвом та збутом своєї продукції, даючи прибуток державній казні. Це підтверджує й уставна грамота від 14 травня 1499 року великого князя литовського Олександра киянам про необхідність сплати мита київському воєводі [8,194].

Організаційна згуртованість черкаських козаків сприяла їм не лише в ухадництві, а й в успішному відбитті постійних нападів кримських татар. Не обмежуючись лише оборонними діями, козацькі ватаги нерідко самі непокоїли своїх кривдників. Зокрема, в 1492 році черкаські разом з киянами погромили татарський корабель поблизу фортеці Тягині в гирлі Дніпра [9, 2; 9,324].

Відчуваючи в козаках надійну силу, черкаські старости почали широко залучати їх до своїх збройних загонів та підтримувати в діях проти татар, нерідко особисто беручи в них участь. Саме так поступав черкаський староста, князь Богдан Глинський, очолюючи в 1493 році похід козаків на татарські володіння в пониззі Дніпра [9, 327].

В наступні роки черкаські загони козаків продовжували набирати сили і розширювати масштаби своїх дій, знаходячи підтримку влади. Особливої слави черкаські козаки набули в період, коли старостою черкаським і канівським (1514 — 1535 рр.) був Остафій Дашкович родом

з Овруча. За час свого старостування він очолив ряд вдалих походів черкасців проти кримських татар і турок. Найбільш масштабним був похід 1528 року під турецьке місто Очаків, здійснений козаками під спільним керівництвом хмільницького старости Предслава Лянцкоронського, черкаського – Остафія Дашковича і старост вінницького і брацлавського. У цьому поході козаки тричі розбили татар, захопили 500 коней і 30 тисяч голів худоби [10,10].

Остафій Дашкович, управляючи Черкасами, привернув до себе дуже багато козаків, зміцнив роль міста як ядра усього українського козацтва. В 1531 році на Черкаси напав кримський хан Саадат-Гірей і зустрів рішучу відсіч оборонців черкаського замку на чолі з старостою. Через два роки після цього, Дашкович представив литовському сейму розроблений ним проект захисту кордонів Литви від татарських вторгнень. Він обґрунтовував необхідність спорудження ближче до татар, на одному з малодоступних островів Дніпра, укріплення з постійною сторожею із козаків в 2 тисячі чоловік, яка, плаваючи на чайках, перешкождала б татарам переправлятися через Дніпро. До цих 2 тисяч козацької залози Дашкович пропонував додати ще кілька сот чоловік, які б добували в окрузі необхідні припаси і доставляли їх козакам на острови. Пропозиція була схвально сприйнята учасниками сейму, але так і не була реалізована [10, 10]. Лише через два десятиліття ідея Дашковича знайшла своє втілення у Запорозькій Січі, засновником якої багато дослідників вважають іншого черкаського старосту Дмитра Вишневецького.

Віддалений від князівських резиденцій і маєтностей феодалів, щедро наділений природними ресурсами, черкаський край вабив до себе втікачів з різних регіонів України, де посилювався соціальний і національно-релігійний гніт литовської шляхти і все відчутнішими ставали зазіхання на українські землі панівних верств Речі Посполитої. Черкаси все більше утверджуються як один з головних центрів формування козацтва – унікального суспільно-політичного явища, якому в недалекому майбутньому судилося справити вирішальний вплив на історичну долю українського народу. Відіграючи роль плацдарму у заселенні волелюбним людом пониззя Дніпра, Черкаси продовжували розвиватися як місто. Крім землеробства, черкаські займалися ухорощуванням – ловлею риби в багаточисельних річках і озерах, полюванням, ловлею диких коней, пасіками. Ухорощування черкаських міщан і бояр поширювалося на величезні території вниз по Дніпру аж до Тавані. Серед місць, охоплених понад трьома десятками черкаських ухорощів – басейни не тільки Дніпра, а й Ворскли, Тясмину, Інгула, Самари [11, 145].

В ухорощування черкаські традиційно відправлялися групами – “ватагами”, від яких старостинська адміністрація мала великі прибутки. Від кожної ватаги староста отримував 30 рибин (щуки, коропа, лящі, соми), а якщо траплялися осетри, то старості давали одного, навіть якщо він єдиний [12, 85]. Риби ловили дуже багато і нею, за образним висловом сучасника

Михалона Литвина "собак годують..., оскільки в ріках водиться небачена кількість осетрів та інших великих риб" [13, 48].

Центром міського життя був замок, збудований в 1549 – 1552 рр. на місці старого. Він розміщувався на найвищій і вигідній в оборонному відношенні Замковій горі над Дніпром. Стіни фортифікаційної споруди були зведені із міцних дубових і соснових колод і по периметру мали 4 вежі, між якими було 29 городень (засипаних землею зрубів) з накриттям. До спорудження замку була залучена значна кількість місцевого населення, а також прибулі люди з Білорусії, Волощини, Волині та інших місць [12, 62-115].

Крім важливого оборонного значення, Черкаси відігравали також помітну роль на дніпровському торговельному шляху, який за даними посольської книги Метрики Великого князівства Литовського 1545 року, вже тоді був відомий як "дорога стародавня" і пролягав уверх по Дніпру до Канева, Києва, Чернігова і Брянська, а вниз – до Тавані [11, 135]. Водним шляхом Черкаси сполучалися не тільки з прилягаючими до Дніпра землями, а й по Прип'яті та її правих притоках – з Волинню. Одним із підтверджень цього є те, що влітку 1565 року в Луцьку проводився найм робітників "на ком'яги (великі човни – В.М.) для запровадження збіжжя до замків... українських Києва, Черкас" [14, 47-54]. Дещо раніше, в 1558 році король Сигізмунд Август видав черкаським міщанам грамоту на безмитну і необмежену торгівлю по усій території Великого князівства Литовського, що сприяло зміцненню економічних зв'язків міста з іншими регіонами України [15, 86].

Наростання після Люблінської унії соціального і релігійного гноблення українців викликало протест, який проявлявся у формі козацько-селянських повстань, що в кінці XVI ст. охопили Україну, включаючи й землі черкаського Подніпров'я. Найбільші з них – під проводом гетьмана реєстрових козаків Криштофа Косинського 1591-1593 рр. і козацького ватажка Семерія (Северина) Наливайка 1594-1596 рр.

І хоча повстанський рух кінця XVI ст. був значно масовішим від попередніх селянсько-козацьких виступів, все ж він зазнав поразки. Та, навіть потерпівши невдачу, повстання завдали відчутного удару шляхетській Польщі і підготували умови для розгортання національно-визвольного руху в наступному XVII ст.

Черкаси, які відігравали важливу роль у цьому русі, на початку XVII ст. були значним за масштабами того часу містом, в якому все помітнішим ставав процес соціального розшарування. Чимало жителів Черкас відмовлялися визнавати владу старости і переходили у число так званих "непослушних", тобто тих, хто відмовлявся платити податки і відбувати повинності. У 1616 році в Черкасах "непослушних" козацьких домів налічувалося 800, а "послушних" – лише 150, які теж не платили податків, а їх послушництво обмежувалося несенням військової служби [16, 314]. А вже в люстрації 1622 року зазначалося, що "в этом городе

послушних мешчан 120... Козацких непослушних домов в городе и на хуторах имеется свыше 1000" [17, 38].

Місто швидко розбудовувалося. Якщо в 1552 році в Черкасах було 254 будинки, то в 1622 — вже 1120, тобто їх кількість збільшилася у 4,5 раза [18, 58]. При цьому в Черкасах, як і в інших подніпровських містах (Каневі, Переяславі, Чигирині), помітно зростає чисельність міського козацтва. Займаючи вигідне економіко-географічне положення на Дніпрі, Черкаси продовжували відігравати важливу транспортно-торговельну роль, зокрема у перевезенні поташу, який користувався великим попитом у Західній Європі. Цей продукт лісопереробного промислу вивозився Дніпром через Білорусію до Риги, яка з кінця XVI ст. стала суперницею Гданська у вивозі "лісових товарів". Найбільшими експортерами на цьому напрямку були магнати Вишневецькі, які послуговувалися у здійсненні торговельних операцій цілим флотом ком'яг. Староста канівський і черкаський Костянтин Вишневецький у 30-ті роки XVII ст. відправляв поташ по сотні бочок за один рейс [19,102].

А тим часом у Подніпров'ї з новою силою спалахує полум'я визвольної боротьби, в епіцентрі якої перебувають Черкаси. Повстання хвилеподібно охоплюють край. У жовтні 1625 року черкаські підтримали повстанські загони Марка Жмайла. А у березні 1630 року жителі міста вітали повстанців на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом), які увійшли до міста. Восени 1637 року наступ повстанських загонів Павла Буга (Павлюка) і Карпа Скидана на Черкаси завершився успіхом і поширенням повстання на навколишні міста і села. В грудні 1637 року неподалік від Черкас під Кумейками відбулася кровопролитна битва повсталих з польською армією на чолі з М.Потоцьким, в якій переважаючи сили поляків здобули перемогу. Тоді ж вони спалили Черкаси [20, 360].

Наступне десятиліття було для Черкас, як і всієї України, періодом відносної суспільно-політичної стабільності. Однак вона не відбивала реального стану українського суспільства під владою Польщі, порив якого до національного визволення вилився згодом у всенародну Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького.

Таким чином, зроблений у стислій формі аналіз історії Черкас XIV — першої половини XVII ст. дає підстави для висновку про те, що місто у зазначений період відіграло важливу оборонну роль на південному порубіжжі і було центром формування українського козацтва. Висока питома вага серед міських жителів козацької верстви — активного носія етнічної самосвідомості в поєднанні з геополітичним положенням та торговельно-економічним значенням міста обумовлювала вагомий вплив Черкас на загальноукраїнські процеси етнічної консолідації напередодні Визвольної війни середини XVII ст.

1. *Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К.,1987.*

2. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я. – Черкаси, 1999. – Кн.1.
3. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990.
4. Крикун Н.Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV – XVIII вв. (воеводства и поветы). - Автореф. докт. дис. – К.,1992.
5. Яковенко Н. Українська шляхта. – К.,1993.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972.
7. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.,1991.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1846. – Т.1.
9. Акты ЮЗР. – СПб., 1865. – Т.2.
10. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.,1990. – Т.2.
11. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К.,1989.
12. Архив Юго-Западной России (далі –Архив ЮЗР). - К.,1865. – Ч.7. – Т.2.
13. Мемуары, относящиеся к истории Южной России. - К.,1880. – Вып.1.
14. Крикун М.Г., Кравченко В.М. Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст. //Проблеми слов'янознавства. Історія зарубіжних слов'янських народів. - Львів,1987.
15. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. Актові джерела. – К.,1990.
16. Архив ЮЗР. – К.,1886. – Ч.7. – Т.1.
17. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. – М.,1954. – Т.1.
18. Zrodla dzieyowe. –Warszawa, 1894. - Т.ХХ.
19. Проблеми історичної географії. Збірник статей. – К.,1991.
20. Боплан Г.Л. Описание Украины //Чтоб вовек едины были. - М.,1987.

О.І.Солодар (Черкаси)

МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ЧИГИРИНІ (1592-1792 рр.)

Зручне географічне розташування Чигирина вплинуло на його історичну долю. Розташований в центрі України на берегах головної водної артерії – Дніпра, в малодоступному для ворога місці, «на перевозі татарському», неподалік від серця українського козацтва – Запорозької Січі, Чигирин був приречений бути містом козацьким, стати столицею української держави – Гетьманщини. Проте одним з факторів, можливо не головних, але важливих, таких, що сприяв перетворенню міста в політико-адміністративний центр України в середині XVII ст. було міське самоврядування.

Перша колонізаційна хвиля, що поклала початок існування Чигиринська, як «старовинного їх запорозького міста», була перервана татарами спаленням поселень на Чигиринщині в кінці 70-х років XVI ст. Новій колонізаційній хвилі польський уряд відразу ж намагається надати легітимності. Черкаський староста Олександр Вишневецький оголошує чигиринські землі незаселеними і випрошує королівський універсал на їх освоєння. Згідно універсалу від 1 травня 1589 р. землі чигиринські простягаються «від Тясмину, вище Чигирин в чотирьох милях, через поле в річку Дніпро, Дніпром вниз до річки Сули, від Сули до річки Бог, від Богу аж по границю корсунську, зі всіма ґрунтами, полями, ярами, борами, гаями, річками, озерами, ставками, пасіками з ловами звіриними та іншими всякими пожитками. «Черкаському старості дозволялося «над рікою Тясмином в такому добромu положенні «на перевозі татарському», «на тому врочищі Чигирин (...) замок збудувати, й місце (має) людьми вільними і купцями, і ремісниками заселити також». Універсал Олександру Вишневецькому з умовою, що землі не будуть заселятись «втікачами з інших міст наших» та розбійниками [1, 61, 768, арк. 43в.-7]. Згідно сеймової постанови 1590 р. шляхта отримувала вільний доступ до колонізації земель південної Київщини, в тому числі й Чигиринщини, поширювала свій вплив на землі, які досі вважалися нічийними й на які мали права як польський шляхтич, так і селянин-втікач [2, 20]. Слідом за цим власники Чигиринщини намагаються здобути місту маґдебурзьке право, яке давало б змогу утримувати таку необхідну в цих місцях фортецю. Крім того, маґдебурзьке право давало володарю значно більші прибутки (в 5-10 разів більші, ніж село, на базі якого виникало місто). Містечка продовжували носити землеробський характер, оскільки поміщики не мали змоги утримувати селян на умовах панщини і змушені були погодитися з тим, що селяни переходили до містечок і продовжували займатися землеробством вже як «вільні» міщани, не відробляючи панщини, а тільки сплачуючи чинші [3, 26-27]. На прохання старости Олександра Вишневецького король Сіґізмунд III видав грамоту, у якій зазначалося: «місту Чигирину, людям там осілим, і котрі потім приходити й осідати будуть, право маґдебурзьке й слободи міські надаєм, даруєм вольності їм самим і потомкам їх вільно обирати собі війта, бурмистра з райцями (...), а справи судові (...) (як то): вбивство, поранення, побої, осоромлення (...) в тому місті нашому (належать) названому старості або дорадцю (...). Допускається в місті Чигирині ратушу збудувати, вагу, ятки всякі хлібні народні, і сто чоловік до порядку обходів та пожитків містечкових належить, збудувати треба і ремесла цехові спорядити, порядком інших міст наших превілейованих (...). Також дозволяємо в тому місті Чигирині ярмарки два річних мати і торги щоденні. Даємо вільність цього часу міщанам чигиринським підданним нашим купецтва (...), вільні тримати питва всякі, медом, і пивом, і брагою шинкувати (...). До права їх надаєм печать містечкову, герб: три стріли (навхрест перехрещені). До відбування справ міських міщанам нашим чигиринським

проти кожного неприятеля нашому коронному, при старості нашому тамошньому, або наміснику його, конно, збройно завжди виїздити й зверхності його яко в часі покою, і в часі війни не виламуватись (...). Наш лист рукою нашою господарською підписаний дали міщанам Чигиринським, до якого для кращої твердості і печать нашу коронну привішати єсьмо казали. Писано в Варшаві на сеймі Вільному літа Божого народження 1592, місяця жовтня 15 дня (...) [1, арк.7зв.-10]. Магдебурзьке право обмежувалось перш за все правами старости, який був комендантом фортеці та збирачем державних податків. Значна доля прибутків та повинностей йшла на користь фортеці та на її озброєння, що не давало можливості конкретно розмежувати міське самоуправління та владу старости як коменданта фортеці. Виникла можливість останньому зловживати своїми службовими обов'язками [4, 23]. Тим більше, що до компетенції старости в Чигирині змушені «з домів і осад своїх, для оранки замкової, на пригін з сохою, на жнива з серпом, на сінокіс з косою, також на потреби замкові ходити (...)» [6, 17]. Членам магістрату, за службу надавалися землі на лівому березі Тясмину на північ від Чигирини. Так, на землях міського вїйта виникло поселення Вїйтово (тепер – Вітово, проте ще в середині ХІХ ст. користувалися первісною назвою) [5, 667-668], а на землях, що надавалися райцям – Райцево (тепер – Рацево) [7]. Міське самоврядування вибиралось щорічно в заздалегідь визначений день всіма жителями міста, що підлягали магдебурзькому праву. Віковий ценз учасників зборів становив від 25 до 90 років. Обов'язковим було володіння нерухомим майном у місті - «осілістю». Коли в більшості випадків міський голова (вїйт) призначався, як правило, державною владою, то в Чигирині ця посада була виборною, вїйт обирався на один рік. Вїйт очолював міські суди та міську раду. На річний термін обиралися райці; колегія райців обирала голову – бурмістра. Рада займалася податками, розподілом повинностей серед міщан, патрульно-поліційною службою. Як зазначалося в документі, кримінальні справи не входили до компетенції міського суду, а передавалися у відання старости. Таким чином, в Чигирині не існував буркграфський суд – суд вищої інстанції. В місті діяли: виложний суд, що засідав тричі на рік і розглядав питання спадщини, майнові спори, боргові зобов'язання; та поточний, що скликався в міру необхідності на третій день після подачі скарги позивача. Суди склалися з вїйта (голова), лентвїйта, бурмістрів, радців та декількох лавників [8, 174-180].

Ще одною з проблем, пов'язаних з міським самоврядуванням, є проблема міського громадянства. В основному козацтво не користувалося правами міщан, хоча й проживало та мало нерухомість в містах. За браком документів Чигиринського магістрату ми не можемо робити категоричних висновків щодо чигиринських козаків, хоча можна припустити, що вони користувалися тими ж правами, що й громадяни міста (принаймні, набагатші з них). Так, Тишко Федорович Волевач, якому належали великі земельні угіддя з пасіками та хуторами та власний будинок в місті

називається в тестаменті (заповіті), складеному 1600 р. «громадянином і козаком чигиринським» [9, т.3, 41-42]. Максим Михайлович – власник земель на р. Цибульник – згадується в 1615 р. «обивателем (громадянином, жителем) і козаком чигиринським» [6, 20].

З кінця XVI ст. Чигирин опиняється в центрі козацьких повстань. Згідно Конституції 1611 р. Чигирин, «як місто, спустошене від козаків», був звільнений від податків [10, 783]. Згідно люстрацій 1616 і 1622 рр. кількість «послушних», міщанських домів в місті залишалася сталою – 50 будинків. Кількість домів козацьких за цей період в місті зростає з 450 до 500 [11, арк. 1 зв.]. Таким чином, місто, незважаючи на всі заходи вживані польським урядом, продовжувало залишатися козацьким. Оренда з млинів та горілки давала відповідно в 1616 р. прибутку 1000 золотих [10, 784], а в 1622 – всього лише 500. Місто залишалось звільненим від податків, «бо їм слобода не вийшла, яка ще 10 років» [11, арк. 1 зв.]. В час урядування старости Яна Даниловича (1616-1628) виникає окреме Чигиринське староство [10, 783] та Чигиринський козацький полк [3, 44-45]. Повстання 30-х рр. XVII ст. в Україні сформували імідж міста як козацького центру, осередку визвольної боротьби. Навіть після поразки повстань в сеймовій Ординації 1638 р. поляки не наважились покарати чигиринців так, як жителів інших міст. Чигирин залишається одним з шести полкових міст з одностисячним козацьким реєстром. Лише в містах Черкасах, Корсуні та Чигирині козакам дозволялось оселятися, мати ґрунти та одружуватися з доньками міщан [12, 17]. На Чигиринському ґрунті виросло містечко Медведівка, жителі якого ходили на сходки й приймали участь у виборах на відповідні посади головного міста [4, 23]. Таким чином, на відміну від більшості міст, що користувалися Магдебурзьким правом, територія дії чигиринського магістрату не завершувалася за стінами міста, а поширювалася на всі міські землі та поселення, засновані чигиринськими міщанами.

З початком визвольної війни Чигирин перетворюється в столицю української козацької держави – Гетьманщини. Чигирин, як і більшість тогочасних міст, був поділений на дві частини: Мале й Велике міста. Мале місто, тобто сама фортеця-замок, було розміщене на Замковій або Кам'яній горі, яку звали інакше Городовою. Міське населення під Замком значиться в документах як Велике Нижнє місто. Територія міста разом з затясминською стороною дорівнювала площі Луцька і була трохи менша від площі Володимира-Волинського або Кам'янця, які в свій час були поряд з Києвом та Львовом найбільшими містами України [13, 13]. В околицях міста добували селітру, виготовляли зброю та інше військове спорядження. Тут проходили ярмарки та щоденні торги. Місто перетворюється в один з торгових центрів України. Сюди приїжджали купці не лише з України, а й з Москви, Речі Посполитої, Османської Порти. Московський посол писав в листі до столиці: «А татарове, государь, приезжают к Чигирину и в Чигирине с жёнами торгуют по все дни» [14, т.10, 60]. Таким чином, в Чигирині оселяються купці не тільки з

України, а й з іноземних держав. Місто в силу обставин повинно було бути одним з найбільших ремісничих центрів України, але оскільки крім своїх столичних функцій воно відігравало роль одного з найбільших мілітарних центрів України, її арсеналу, то специфічною рисою ремісничого розвитку Чигирин стає зброярство. Тут кувалися шаблі, списи, бойові сокири, виготовлялися рушниці, пістолі, порох та інше військове спорядження, ремонтувалися та відливалися гармати. Відповідно, згідно з Магдебурзьким правом в місті повинні були діяти ремісничі цехи.

Одною з історичних проблем не вирішених сьогодні є проблема співвідношення гетьманської влади і Чигиринського магістрату. Хмельницький, зосереджуючи в своїх руках практично нічим не обмежену владу намагався закріпити у власність і земельні багатства, не задовольняючись Суботовим та Новоселицею. Під Замостям Богдан Хмельницький протегує при виборі короля Яну Казимиру і при цьому вимагає від поляків надання у власність гетьману староства в Україні, «яке собі вподобає, а до цього староства 20 миль землі» [15, 144]. За Зборівським договором Хмельницький застеріг за собою Чигирин: «Чигирин, так яко есть в своїм обрубі, при булаві Войска Запорозького маєт биті завше, которий і теперішньому гетьманові Войска своего Запорозького, благородному, его королівська милость, чинячи его вірним слугою своїм і Речі Посполитої приворочаєт» [14, т.3, 415-417]. Окрім того, від Яна Казимира 1649 р. гетьман отримав «местечки: Медведовку, Жаботин, Барки и Каменку с лесом, со всеми землями и полями, со всеми сенокосами и животными сборами, прудами, рыбными ловлями, звериными и бобровыми гонами, с поданными и их работами, уроками и повинностями, и всеми окольными местами. Он сам Хмельницький, жена и дети, пока их от колена будет, имеют держать и владеть так, как прежде владели тем прежние помещики» [16, 169]. Під Білою Церквою Хмельницький вимагає «для собственного содержания» міста Черкаси та Боровицю [17, 136]. Всі права на земельні володіння були підтверджені царем Олексієм Михайловичем [18, т.1-2, 65]. На прохання гетьмана царем йому у володіння було надано також пряму пустелю й землі за Чигирином на вічні часи [16, 169]. Таким чином, у власності Хмельницького зосередилась практично більшість земель, наданих місту в 1592 р., згідно Магдебурзького права, гетьман стає повновласним господарем Чигиринщини. Проте, гетьманська столиця була ще й полковим містом. Відповідно, тут поширювались і військово-адміністративні повноваження чигиринського полковника. В документах того часу, переважно пов'язаних з прийомом іноземних посольств фігурує ще й посада городского отамана. Городовий отаман керував міськими справами, розташовував на постій в місті іноземні делегації, очевидно, мав і якісь особливі повноваження, оскільки на цьому посту ми бачимо і генерального обозного Федора Коробку [19, т.VIII, ч.III, 245], і командира козацької розвідки Лавріна Капусту [19, т.IX, ч.II, 599]. Згідно досліджень Івана Крип'якевича, в містах

України періоду визвольної війни міщанська і козацька групи населення мали різне управління. Міщани підлягали владі війта з бурмистрами, козаки відповідно — полковникам та городовим отаманам. Іноді ці дві форми влади виступали разом [3, 199].

З весни 1658 р. Чигирин стає резиденцією Київських митрополитів, незадоволених свавіллям московських воєвод. Під захист гетьмана до його столиці перебрався Київський митрополит Діонісій Балабан [20, 12,234]. Після його смерті в 1663 р. митрополитом обрано Йосипа Нелюбовича-Тукальського. Визволений з польського ув'язнення в Мальборку в 1665 р. Петром Дорошенком, Тукальський переїздить до Чигирин, щоб стати правою рукою гетьмана [21, т.2, 140-141,126] в відстоюванні «незалежності господарства і патріархату» [22, 15,12].

Після смерті Б.Хмельницького різні політичні сили повели боротьбу за панування над «містом стольним козацьким» Чигирином. Громадянською війною скористалися сусіди, намагаючись зруйнувати молоду українську державу. Не зважаючи на небезпечні часи за клопотанням Івана Виговського 15 травня 1659 р. польський король Ян Казимир надав місту Медведівці «на ґрунті Чигиринським осадженій» магдебурзьке право (на жаль, оригінал грамоти не зберігся) [11, арк.1 зв-2]. Московські, польські, турецько-татарські армії, загопи політичних опонентів протягом 1657-1676 рр. здійснили 13 облог і штурмів міста [23, 141], проте Чигирин залишався міцною фортецею. Турецький мандрівник Евлія Челебі, який відвідав гетьманську столицю в часи гетьманування Петра Дорошенка писав про Чигирин: «Це міцна фортеця, яка має три ряди стін... Її цитадель стоїть на крутій скелі. Біля фортеці йдуть у три ряди непрохідні рови. Вона стоїть ліворуч від Дніпра і праворуч від Тясмина, і тут дві ріки зустрічаються одна з другою. Фортеця знаходиться на великому острові, ліворуч і праворуч від неї перекинуто (через річку) наплавні дерев'яні мости. У цитаделі стоять будинки солдатів-козаків, усі вкриті деревом, з городами і садами. Там, де знаходиться арсенал, чудові гармати, монастир з дзвіницею, схожою на башту... Той, хто побачить зняряддя війни та різні диявольські пристрої, рогатки, щіги, щипці для куль та самостріли, котрі знаходяться навколо цієї фортеці, буде вражений від подиву... Тут і сам хитромудрий диявол здивувався б, якби він побачив ці зняряддя для вбивства». В Нижньому місті Челебі нарахував 10 тис. будинків та 27 бань церков (в перекладі — 27 бань дзвіниць, але така кількість церков в Чигирині не могла існувати, отож, вважаємо, що турецький мандрівник порахував з висоти Замкової гори бані церков, яких в період гетьманування Б.Хмельницького було 5, в більшості — п'ятибанних) [24, 82-83]. Якщо припустити, що лише половина будинків в місті була житловими, а середня кількість жителів в столиці повинна була сягати 30 тис. чол. Таке кількісне зростання Чигирин було пов'язане в першу чергу з переселенням селян з околиць міста зважаючи на небезпечні часи під захист фортеці. Та й для розбудови самого міста та його укріплень потрібні були значні людські ресурси. В решті-решт, в

результаті Чигиринських походів 1677, 1678 рр. гетьманська столиця була щент зруйнована, а за вічним миром 1686 р. землі Чигиринщини повинні були залишатися пустелею [23, 141]. Відновлений на початку XVII ст., Чигирин вже не користувався попередніми пільгами, залишаючись лише містом старостинським. Лише з початку 80-х рр., після скасування Катериною II Запорозької Січі, за рахунок втікачів з Лівобережжя місто знову зростає. Вже за ревізією 1789 р. прибутки з староства збільшились в 2,5 рази порівняно з 1765 р. і становили 131 864 злотих. В самому місті було 138 будинків та 3 церкви [25, арк.101-101 зв.]. За численними клопотаннями чигиринців 16 квітня 1792 р. польський король Станіслав Август відновив Чигирину Магдебурзьке право [1, арк.1-13]. Проте, вже в травні 1792 р. російські війська окупували Чигиринщину. 27 березня 1793 р. був виданий маніфест Катерини II про включення Правобережжя до складу Російської імперії [26, т.2, 424-425]. Магдебурзьким правом чигиринці вже так і не скористались.

-
1. *Центральна наукова бібліотека ім. В.Вернадського НАН України. Інститут рукопису. – 61, 768 (Архів А.Кистяковського. Привилей короля Станіслава Августа Вольному городу Чигирину).*
 2. *Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т.1.*
 3. *Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.*
 4. *Антонович В. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798. – К., 1870.*
 5. *Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К., 1864.*
 6. *Марочкін В.П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. – К., 1988.*
 7. *Авторські польові матеріали. – Записано від Анастасії Харлампіївни Колісник (1923 р.н.) в с.Рацево Чигиринського району, листопад, 1997 року.*
 8. *Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989.*
 9. *Історія України в документах і матеріалах. – К., 1946. – Т.3.*
 10. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1880. – t.1.*
 11. *ЦДІА України у Києві. – Ф.2227. – оп.1. – спр.152. (Виписи з привілеїв, люстрацій.... до історії Чигирини).*
 12. *Петровський М.Н. Нариси з історії України. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. – К., 1940. – Вип. IV.*
 13. *Логвин Г.Н. Чигирин. Суботів. – К., 1954.*
 14. *Акты ЮЗР. – СПб., 1861. – Т.3.; СПб., 1878. – Т.10.*
 15. *Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993.*
 16. *Буцінський П.М. О Богдане Хмельницком сочинение. – Харьков, 1882.*

17. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994.
18. Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т.1-2.
19. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VIII. – Ч.II. – К., 1996. – Т.IX/I. – К., 1997.; Т.IX/II.
20. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992.
21. Величко С. Літопис. – К., 1992. – Т.2.
22. Целевич О. Причинки до зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670-2 р. // ЗНТШ. – Львів, 1898. – Кн.5. – Т.25.
23. Солодар О.І. Чигирин – столиця козацької держави // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – К.-Черкаси, 1997. – Кн.2.
24. Челеби Эвлия. Книга путешествия. – М., 1961.
25. ЦДІА України в м. Києві. – ф.486. – оп.3. – од./зб.335. (пам'ятна книжка Западного края на 1860 год. Составил Д.Т-нь).
26. Історія Української РСР. – К., 1979. – Т.2.

В.В.Ластовський (Черкаси)

ПІДПОРДКУВАННЯ МІСЦЕВОГО ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ЦЕРКОВНІЙ ІЄРАРХІЇ У XVIII СТ.

Протягом всього XVIII століття православні церкви та монастирі на території Середньої Наддніпрянщини (як Лівобережної, так і Правобережної) юридично підпорядковувались тільки двом церковним ієрархам: митрополиту (архієпископу) київському та єпископу Переяславському і Бориспільському. При цьому вплив цих ієрархів розповсюджувався в межах двох держав - Росії та Польщі. Саме ця обставина багато в чому зумовлювала характер їх стосунків з місцевим духовенством. В першій половині XVIII століття на Правобережжі склалася досить своєрідна ситуація, за якої місцеве духовенство фактично існувало незалежно від своїх ієрархів, хоча юридично воно було їм підпорядковане. Про це красномовно свідчать численні факти посвячення на церковні посади в суміжні населені пункти від різних митрополитів та єпископів: київських, переяславських та молдо-влахійських.

Одним із яскравих прикладів подібної вольності стала спроба створення єпископства Чигиринського та Українського у 1724 р. ігуменом-втікачем зі Скельського монастиря Єпифанієм Ревуцьким. Перебуваючи під арештом у Києво-Софійському монастирі, він зміг обманним шляхом дістати для себе паспорт і втекти через кордон на землі Речі Посполитої. Прибувши до м.Умані, Є.Ревуцький видав себе перед місцевим

православним духовенством за представника архієпископа Київського Варлаама Ванатовича і претендента на посаду єпископа Чигиринського та Українського [1].

Заручившись підтримкою священників, які обіцяли клопотатися про дозвіл з боку уніатів - єпископа Львівського Афанасія Шептицького, від підробив документи від імені архієпископа В.Ванатовича до митрополита Яського Георгія, в яких прохалося висвятити Є.Ревуцького на єпископську посаду. Оскільки ніхто не запідозрив фальшивки, то і хіротонування відбулося в м. Яссах 12 липня 1724 р. [2]. Повернувшись на Наддніпрянщину, нововисвячений єпископ вирішив заснувати свою кафедру в містечку Лисянка, де він деякий час після цього проживав і поставляв священників на приходи. Однак, тиск з боку греко-католицького духовенства змусив його покинути межі Речі Посполитої і повернутися до Києва, де він знову був арештований [3].

Як бачимо, Є.Ревуцький досить вільно поводив себе на Правобережжі, особливо не переймаючись відповідальністю перед київським архієпископом чи яським митрополитом. Те ж саме дозволяли собі і представники білого духовенства, які, отримавши документ про посвячення та посівши відповідне місце на приході, більше практично не мали ніяких стосунків з вищою ієрархією. Так, наприклад, до Миколаївської церкви містечка Жаботин спочатку був рукоположений від київського митрополита Р.Заборовського священник Іоанн, потім туди ж - його син від митрополита Яського Никифора (1741 р.), а в 1753 р. - священник Климент від митрополита Ренського Данила; цей же священник аж у 1761 р. отримав дозвіл від єпископа Переяславського і Бориспільського Гервасія займати приход [4]. До іншої церкви Жаботинського ключа - Михайлівської в селі Залевки - у вересні 1721 р. священник Моїсей Петрович був посвячений єпископом Переяславським Кирилом Шумлянським, але вже його син Косма Моїсеевич отримав приход від єпископа Гушського (1749 р.), священник Сімеон Данилов - від митрополита Букурештського Філарета і єпископа Букурештського Никодима (1757 р.) та від митрополита Київського Тимофія Щербацького, священник Федір Дем'янов - від єпископа Гушського Ієрофея, і в 1761 р. він же отримав призначення від єпископа Переяславського Гервасія [5].

Загалом же, по Жаботинському ключі Чигиринського староства з усіх церков, які належали до Чигиринської протопопії у 1720-60-х роках отримали призначення на приходи від київських ієрархів лише 2 священники, від єпископів Переяславських і Бориспільських - 19, а від молдо-влахійських єпископів і митрополитів - 21 [6]. Таким чином, наведені дані можуть свідчити лише про те, що ніхто із вищих православних архієреїв правобережну Наддніпрянщину протягом приблизно 40 років першої половини XVIII ст. практично не контролював, хоча юридично місцеве духовенство від них залежало. Викликано це могло бути лише тими політичними умовами, в яких опинилася ця територія. Всі церковні ієрархи, до яких могли належати місцеві приходи, перебували за

кордоном, і тому впливати на духовенство могли лише умовно. Щоправда, є свідчення про існування на Чигиринщині протопопії (яку очолював Петро Климович щонайменше з 1719 р. по 1726 р.) під протекцією Переяславської єпархії [7]. Однак, відсутність більш точної інформації (окрім освячення кількох новозбудованих церков) також наводить на думку лише про номінальну залежність протопопа від кафедри.

Тому з середини XVIII ст. фактично починається новий процес юридичного підпорядкування духовенства під владу єпископа Переяславського і Бориспільського на Правобережжі. 23 вересня 1761 р. ігумен Троїцького Мотронинського монастиря Мельхиседек Значко-Яворський, який очолював тільки-но створене Чигиринське Духовне Правління, доповідав у Консисторію, що до єпархії бажають приєднатися священники з містечка Жаботина Дем'ян і Климентій, з містечка Медведівка Димитрій та "інші священники, яких до 20 чоловік буде" [8]. В наступному 1762 р. до єпархії на Правобережжі належало вже біля 30-40 церков [9]. Наприкінці ж 60-х рр. їх кількість в цьому регіоні різко збільшується: 1767 р. - 290, 1769 р. - 650 [10]. Цілком очевидно, що пов'язано це в першу чергу із загальною політичною ситуацією, що склалася як в самій Речі Посполитій, так і в її відносинах з Росією. Однак в наступні десятиліття Переяславсько-Бориспільська єпархія втрачає тут свої позиції, і кількість православних приходів у її віданні катастрофічно знижується: на 1785 р. їх чисельність становила близько 100 [11]. І знову ж таки в цьому процесі основну роль відіграла внутрішня політика польського уряду, який дозволяв греко-католицькому та католицькому духовенству і місцевій шляхті відбирати православні церкви насильно до своєї конфесії. Так, наприклад, князем Іосифом Любомирським у 1778 р. було наказано своїм управителям в мастках на Уманщині повиганяти православних священників і передати церкви уніатам [12].

На Лівобережжі ж кількість приходів у складі Переяславсько-Бориспільської єпископії залежала лише від динаміки зростання населення та населених пунктів і від розмежування кордонів між єпархіями. Так, у 1775-1776 рр., при утворенні Славянсько-Херсонської єпархії, від переяславського єпископа було відчислено 80 церков, а натомість указом 13 жовтня 1777 р. Св. Синод передав від Київської митрополії 126 церков Миргородської, Сорочинської, Голтвянської та частково інших протопопій [13]. У 1785 р. лівобережна частина Переяславської єпархії була взагалі повністю віддана київському митрополиту, що складало на той момент 10 протопопій: Переяславська, Бориспільська, Золотоніська, Бариськівська, Басанська, Миргородська, Іркліївська, Голтвянська, Хорольська, Городищська (до 1782 р. - Сорочинська) [14]. На початку 1780-х років саме ця територія включала в себе 340 церков при 34109 дворах, а населення загалом 443949 чол. (з них жінок - 218149, а чоловіків - 225800) [15].

Таким чином, юридичне підпорядкування місцевого православного духовенства Середньої Наддніпрянщини у XVIII ст. мало два головних

фактори, які тісно між собою перепліталися: політичний та географічний. Географічний фактор впливав лише на вибір духовенством відповідного церковного ієрарха при посвяченні (аж до 1780-х рр.), або ж на офіційний перерозподіл церковних приходів між єпархіями (в межах Росії). Політичний же фактор виражався: в можливості протягом деякого періоду маневрувати духовенству між ієрархами, використовуючи протистояння Росії та Польщі, і фактично бути незалежними від них. З іншого боку - в постійному підтриманні на Правобережжі напружених міжконфесійних стосунків, що використовувалося (особливо в 1760-80-х роках) в інтересах російської та польської політики.

1. Рыболовский А.П. Варлаам Ванатович, архиепископ Киевский, Галицкий и Малья России. – К., 1908. – С. 38.
2. Там само. – С. 38-40.
3. Там само. – С. 40-41.
4. Описание благочестивых, заграничных церквей, которые до 1763 годѣ в старостве чигиринском были // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – №12. – С. 408-409.
5. Там само. – С. 411-415.
6. Там само. – С. 405-418.
7. Там само. – С. 409-412.
8. Архив Юго-Западной России. – Ч. I. – Т. II. – К., 1864. – С. 24-26.
9. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785 гг.). – Полтава, 1910. – С. 30.
10. Там само.; Покровский И.М. Русские епархии в XVI-XIX вв., их открытие, состав и пределы - Т. II. - Казань, 1913. - С. 679.
11. Покровский И.М. Русские епархии... - С. 732.
12. Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве. – Екатеринослав, 1908. – С. 440.
13. Титов Ф.И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII - XVIII вв. - Т. II. - К., 1905. - С. 61-62; Покровский И.М. Русские епархии... - С. 695-697.
14. Титов Ф.И. Русская православная церковь... - С. 64-65.
15. Пархоменко В. Очерк истории... - С. 33.

В.Ф.Босчко (Черкаси)

РОЛЬ БРАЦЛАВЩИНИ І ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ У ВИНИКНЕННІ, СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ КОЗАЦТВА

Розглядаючи генезис, еволюцію та організаційне формування українського козацтва, не можна обмежуватися лише з'ясуванням особливостей цих процесів на окремі, локальній території. Більш доцільним є вивчення внеску всіх регіонів правобережних порубіжних територій, що склалися впродовж віків на спільності історико-географічних, геополітичних особливостей, соціально-економічних умов, у процеси забезпечення еволюції козацтва від побутового, стихійного прикордонного явища до соціально-визначеної верстви суспільства. Козацтво, як своєрідне суспільне явище, виникло не одномоментно за короткий проміжок часу. Воно пройшло тривалий період розвитку і становлення. Разом з тим, козацтво було характерним для всього південно-східного регіону, який займав території, що знаходилися на межі осілої і кочової цивілізацій.

Кожна з цих територій, безсумнівно, зробила певний внесок у формування козацтва, його становлення і розвиток. Не виключенням були і території Брацлавщини, які після Люблінської унії (1569 р.) увійшли до складу спільної Польсько-Литовської держави – Речі Посполитої, під назвою Брацлавського і Подільського воєводств. Частина територій Східного Поділля тривалий час знаходилася під владою татарських князів - васалів Золотої Орди. У 1362 р. ця територія була захоплена феодалною Литвою, хоч на цих землях було запроваджено литовське правління, вони тривалий час були предметом посягань не лише татарських ханів, але і сусідньої феодалної Польщі, яка намагалася колонізувати ці землі, щоб розширити свої володіння.

Боротьба за східні території була предметом тривалих домагань та суперництва Польщі і Литви [1, 198]. Кінець невизначеності статусу цих земель було покладено після смерті Вітовта. Польщі вдалось оволодіти Кам'янцем, який власне контролював територію Західного Поділля і приєднати її до своїх земель. Захопити всі подільські землі в той час Польщі не вдалось, оскільки на них претендувала Литва, колонізаційні плани якої були узгоджені із ординськими ханами, за умови збереження данницької залежності приєднаних до Литви земель від Сараю. Східне Поділля відійшло до Литви і було передане у володіння великокняжого намісника, князя М.Чорторийського. Після

Люблінської унії на території Східного Поділля було створено Брацлавське воєводство. Воно включало Вінницький, Брацлавський та Хмільницький повіти, а також велику кількість різних поселень міст, містечок, сіл, хуторів, розміщених у басейні ріки Південний Буг та її притоків. Брацлавщина відносилася до так званих земель нового заселення і в цілому знаходилася під геополітичним впливом кількох суміжних територій, з якими вона безпосередньо межувала та мала постійні двосторонні контакти: це Середнє Подніпров'я, Полісся, Поділля та території Степу. Вищий рівень розвитку продуктивних сил та найбільша залюдненість була характерна для центральних та північно-західних регіонів Брацлавщини, інші території заселялися повільніше [2, т.2, ч.7, 10].

Польські феодала та шляхта розглядали Брацлавщину як свого роду буферну зону, захист від татарських нападів. Після Люблінської унії саме цей регіон одним з перших зіткнувся з колонізаційною хвилею польських феодалів. Тобто на Брацлавщині більшою мірою, ніж на території Середнього Подніпров'я був відчутним польський вплив. Східні регіони Брацлавщини межували з Київським воєводством, контакти з яким були досить плідними і корисними. Крім торгівельних контактів, важливими були і господарські відносини між цими територіями. Враховуючи постійну загрозу з боку південних сусідів, південні території, які безпосередньо межували зі Степом, були менш заселені, населення селилося під захистом міст-фортець та замків. Враховуючи небезпеку з боку Степу, важливим було організувати їх захист. Важлива роль у захисті територій від агресивних посягань кочівних орд та турецько-татарських завойовників належала пограничним містам, які охороняла військово-служива верства, що протягом кількох десятиліть отримувала земельні наділи в пристеповій смузі від р.Мурафи у Придністров'ї, до басейну р.Сули на Лівобережжі [3, т.7, 13].

Українське боярство складало опору Литовської держави на Брацлавському прикордонні, а володіння землею було платою за службу. Крім бояр існували також нижчі службові стани. Так, в люстраціях зафіксовано ординські, путні та замкові слуги: «... слуги ординские повинны при послах и гончих господарских ездити до Орды, а живут у месте, а земли отчинные, данный, а входи свои на то особливе мають и при старосте предся на службу господарскую конно и збройно ехати повинны, з подводою и стациею» [4, т.1, ч.4, 41]. Путні слуги використовувалися для кур'єрської роботи, нагляду за шляхтами, слуги замкові - «у во всех потребах где им розкажутъ» [4, т.1, ч.7, 148].

Кінні, або панцирні слуги несли патрульну службу поблизу замків. В охороні південного порубіжжя важливе значення мали замки в Барі, Брацлаві, Бершаді. Замок на Бершаді, побудований осадчим князем Збарзьких, Босим стає гніздом пограничників, що вели звідси

партизанську війну з татарами і турками. Замок було зруйновано турками у 1617 р., однак території, що знаходилися в басейні р.Бершадь колонізувались і надалі. В цих процесах важлива роль належала козацтву, яке на південних рубежах вело змагання з войовничо налаштованими сусідами.

Постійна небезпека, порубіжний статус територій не сприяли заселенню південних регіонів Брацлавщини [2, т.2, ч.7, 10]. Тут не бажали оселятись і магнати та шляхта. Навіть старости міст-фортець часто залишали в них своїх намісників, а самі жили в маєтках на Київщині, Волині, в Галичині. Важливе значення в захисті південних порубіжних територій від нападу кочівників мав Брацлавський замок. Він неодноразово витримував натиски ординських завойовників, які намагалися зруйнувати цей форпост оборони краю. У 1551 році замок було спалено і зруйновано татарами, однак його досить швидко відбудували «за кошти литовського скарбу» [5, т.6, 122].

Брацлавський замок забезпечував захист населення, яке тут оселялося. За даними люстрацій 1545 р. в Брацлаві було «...33 домів боярських, 160 домів їх людей і 129 домів міщан господарських» [5, т.5, 125]. Про людність, що проживала за містом, про панських підданих по селах в люстраційних документах згадок немає. Враховуючи особливу небезпеку цих територій, населення не наважувалось оселятись поза межами замку. Існують задокументовані дані, що після зруйнування Брацлавського замку вся людність сидить і чекає «замку на том же месцы» [4, т.2, ч.7, 21]. Тобто, населення не залишало обжиті, хоч і небезпечні місця, а намагалося захищати ці території, незважаючи на постійні напади кочівників.

Лише у Вінницькому повіті, більш захищеному від нападів, окрім замкового острогу, зустрічаються в цей час поселення поза замком, які нараховували іноді до кількох десятків господарств. За даними люстрацій «...всіх людей господарських і панських в місті і повіті було 1113, з них у місті лише 112 домів» [4, т.2, ч.7, 20]. Найпершим обов'язком населення, що проживало в містах і поза ними була участь у захисті території від нападів кочівників. Коли татари нападали на волость, то проти них повинні були йти з старостою чи з його урядниками всі, хто мав коня. Тутешні земляни і міщани «ручніці мають і стреляти добре уміють» [4, т.1, ч.7, 602].

Посол С.Баторія М.Броневський, який відвідав Брацлав наприкінці XVI ст., писав про брацлавських міщан, що вони: «...прегарні стрільці, досвідчені вояки, вишколені в частих битвах з татарами, прекрасні знавці степу» [6, 336]. Описуючи м. Брацлав, М.Броневський підкреслював, що: «...розташований він на кордонах Поділля, має фортецю і понад 500 жителів прекрасних стрільців, які набули досвід і навички під час частих сутичок з татарами... Брацлавці

постійно утримують загін війська для захисту від набігів перекопських, очаківських, білгородських татар і волохів» [6, 333].

Як правило, не лише військова верства, а й усе населення прикордонних міст добре володіло зброєю, мало бойові навички і могло брати участь у козакуванні. М.Грушевський підкреслював: «... на Кучманськім шляху, над Мурахвою відбувають сторожу шляхтичі з Барщини з своїми підданими і служебниками... на Брацлавських шляхах - на Саврані, Чечельнику, під Звенигородом, Кошеловцями» [3, т.7, 101]. Козацтву Брацлавщини належала важлива роль не лише у захисті південного Порубіжжя. Козаки, очолювані старостами, часто проводили військові операції на території ворога, влаштовували переслідування, засідки, відбивали полонених, повертали награвовані багатства. Про це свідчать скарги кримського хана і турецького султана, які вони надсилали Великому князю: «...з далеких замків — Черкас, Переяслава, Брацлава, Києва і багатьох інших, минулого року козаки, очолювані Претвичем, Сангушком і Пронським здобували приступом Очаківську фортецю» [7, т.8, 21].

З цієї скарги видно, що вже в той час українське козацтво в різних регіонах правобережних порубіжних територій виступало організованим військовим угрупованням, яке під керівництвом старост виконувало важливу військово-захисну функцію. Залучення козаків до військових формувань та участь у рейдах на територію ворога сприяло процесам їх організаційного формування та виокремлення в стану групу суспільства. Стосовно ролі старост порубіжних міст в процесах організаційного формування козацтва існують різні точки зору. Позитивно оцінювали цю діяльність старост Г.Граб'янка, Д.Бантиш-Каменський. Разом з тим М.Грушевський вважав, що старости, крім Д.Вишневецького, лише використовували козаччину час від часу, принагідно не дбали про її постійну організацію і зовсім «не приймали на себе ролі формальних проводирів козаччини» [3, т.7, 79]. Неодноразово використовував козаків у боротьбі з татарами Барський староста Б.Претвич.

М.Бельський так описував похід Б.Претвича на Очаків в 1541 р.: «...незадовго перед тим, татари впали були на Русь, починили великі шкоди коло Вінниці й по інших місцях, Бернат Претвич, гербу Вчеле, староста Барський, вартий всіх нас поляків, пустився за ними з невеликим числом козаків і черкасів, прийшов за ними аж під Очаків... з добичею вернув до дому і другого року то повторив» [8, т.2, 1085]. Така погранична війна з татарами велася постійно за участю козаків яких очолювали старости. Вже у 40-х роках XVI ст. на боротьбу з татарами організовували козаків вінницькі і брацлавські старости: С.Пронський, Ф.Сангушко, Б.Корецький. Вони: «...уживають козацьких сил до своєї боротьби з татарами, виступають на чолі козацьких ватаг. Всі визначні учасники пограничної боротьби робили

се: уживали козацьких сил і козакували разом з козаками. Свою участю чи підмогою козацьким походам вони розколювали динамічну енергію козацтва і приспішили його організаційний процес» [3, т.7, с.99]. Велика кількість вільних, незаселених земель у південних регіонах Брацлавщини сприяла тому, що більшість козаків займалась ухідництвом та добитництвом, шукала «козацького хліба» в степах.

Працюючи постійно на одних і тих же уходах, що тяглися до татарських улусів, козаки освоювали Степ, засновували пасіки, хутори: «...иная пасека, - зазначав ревізор Брацлавського замку в 1545 р., - стоит больше трех селищ: при некоторых пасеках земли на целую милю, а самое малое на полмили, там у него (пасечника) пашни, спусные ставки, множество пчел, всякий зверь, огороды и всякие другие выгоды» [4, т.3, ч.7, 415]. На Брацлавщині козацтво змушене було поєднувати військову і господарську діяльність і існувало, спочатку, як побутове явище. Причиною його виникнення була незахищеність територій, постійна загроза нападу і винищення. Важливим організуючим фактором козацтва були військові походи очолювані старостами. У 50-х роках XVI ст. до владних структур Речі Посполитої надходило безліч скарг на брацлавських козаків від турецького уряду. Місцеві міщани і земляни: «...міркують над способами, як би стримати козаків, щоб вони на зачіпалися з турками. Вінницькі земляни у своїх жалях на старост, згадують про свої давні доходи від козаків і козацьких пасік покасовані старостами» [5, т.20, 144].

Разом з тим, в люстраціях за 1552 рік козащини як певної суспільної категорії чи верстви на Брацлавщині ще не було. В люстраціях числилися лише земляни, міщани, піддані держави. Козацтво в цей час ще не складало окремої суспільної верстви і було способом життя населення, що проживало на цих небезпечних територіях. Сусідство зі Степом зумовлювало також те, що магнати і шляхта майже не оселялися у цих місцях. Вести господарство тут було небезпечно, а побори з ухидницьких промислів населення великих прибутків не складали. Тому оселялася в цих краях людиність, яка була витривала до труднощів та небезпеки: «...українське дозвілля, широка воля і свобода в відносинах - брак всього того утиску матеріального і морального, який давав себе чути в ліпше засиджених і захищених місцях... невичерпні багатства природи та свобода в користуванні з них - тягнули сюди й прив'язували людей до сеї землі, залитої кров'ю й посипаної попелом від татарських наїздів» [3, т.7, 50].

Незважаючи на постійні спустошливі напади кочівників, після яких залишалися знищені і спалені села, пустка та руїни, життя на цих територіях не припинялось. Через певний час відбудовувалися зруйновані та засновувалися нові поселення, освоювалися земельні угіддя, відновлювалися ухидницькі промисли. Причиною цього були

не лише невичерпні багатства цих країв, що вабили до себе сміливих і мужніх людей, а й те, що внаслідок посилення феодално-кріпосницького гніту, починаючи з другої половини XVI ст., на ці землі ринув потік втікачів з Галичини, Волині та західного Поділля. Багато втікачів було також з Полісся [3, т.7.,257]. Всі, хто не хотів і не міг терпіти гніту та знущань феодалів, оселялись на півдні Брацлавщини, де не було не лише панів і шляхти, але і влади централізованих державних структур: близьке сусідство степу виключало можливість їх стабільного функціонування. Тому людність, що оселялася на цих територіях, не була обтяжена будь-якими правовими зобов'язаннями перед владою панів і держави: вона відчувала себе практично вільною.

Відстоюючи зі зброєю в руках право на життя, освоюючи нові землі, ці мужні люди називали себе козаками. Втікачі оселялися на південних малозаселених землях Брацлавщини, що безпосередньо межували з Степом, який ніс постійну загрозу нападу і винищення. Саме ця людність, різна за походженням, соціальним станом та національною належністю, об'єднана спільним бажанням самому розпорядитися власною долею подалі від будь-якої влади, яка не хотіла терпіти насильства і знущань, гноблення і утисків, склала згодом ту основу, з якої викристалізувалося самобутнє соціальне явище козацтво, яке активно колонізувало не лише південні степи, а і пониззя Дніпра, запорозькі простори. Мотивація втеч у всіх була різна, як різними були і безпосередні причини, що спонукали до них. Однак, спільним для всіх було непереможне прагнення до волі. Було серед цього люду багато таких, які рятувались від феодалного гніту чи покарання за скоєні злочини, а також тих, хто був невдоволений своїм становищем і не пустив міцного коріння в своїх краях, хто шукав кращої долі чи заробітку.

Населення, що оселялося в цих небезпечних краях і зі зброєю в руках захищало землі від татарських нападів не бажало терпіти будь-якої влади і утисків не лише панської, але і старостинської. Тому при будь-яких намаганнях до утисків часто виникали бунти, що закінчувались збройними сутичками. Так в 1541 р. виник бунт міщан у Брацлаві та Вінниці [9, 15]. Міщани виступили проти самоуправства старости князя С.Пронського: «...врядника князя Пронского вон выгнали и замок в свою мощь взяли и самого князя Пронского у Веницы облегли» [4, т.5, ч.8, 15]. Бунтівники змусили старосту видати їм лист, що він не буде на них скаржитися Великому князю, якщо про цей бунт стане відомо. Бунт міщан було жорстоко придушено, однак, щоб запобігти дальшим збройним виступам, уряд змушений був дещо обмежити сваволю місцевої адміністрації.

Наприкінці XVI - на початку XVII ст. населення східних порубіжних територій значно зростає. Згідно з люстраціями 1545-

1552 рр. у Київському і Брацлавському воєводстві нараховувалось 4400 димів, то в 1625 їх кількість сягає до 92 тис., тобто, зростає більше ніж у двадцять разів [4, т.6, ч.1, 32]. Такий інтенсивний ріст населення спостерігався саме в південно-східних регіонах порубіжних територій і майже не мав місце у північно-західних [3, т.6, 279]. Це було свідченням того, що зростання населення відбувалося за рахунок втікачів від феодально-кріпосницького гніту, який дедалі більше наростав в західних регіонах. Зростання населення сприяло збільшенню козацтва, оскільки саме в козацтві шукали порятунку втікачі: «...людність ішла, шукаючи свободу від панщинного гніту, що не давав уже й дихати в північних та західних краях, запрягли селянина, як худобу в панське ярмо. У просторах Східної України - сієї «нічієї», «божої та господарської землі», він хотів бути паном своєї праці, не чуючи нічого про пана й якусь залежність від нього» [3, т.7, 258].

Значне зростання кількості втікачів на територію Брацлавщини та інших південно-східних регіонів сприяло їх освоєнню. Населення, яке оселялося на цих землях, докладало чимало зусиль, щоб пристосувати їх до господарської діяльності. Поступово на ці освоєні землі починає переселятись українська шляхта з Волині, а пізніше - польська шляхта із Західного Поділля. Особливо цей процес посилювався після Люблінської унії, яка відкрила шлях польській шляхті і в східні регіони України. Однак, не її заслуга була в господарському освоєнні цих територій, як намагались довести деякі польські історики, зокрема А.Яблоновський. Він вважав, що приплив польської шляхти після Люблінської унії зробив переворот в господарському освоєнні краю [5, т.22, 113]. М.Грушевський заперечує це, оскільки, на його думку, польські історики плутають причину і наслідки. Не приплив емігрантів став результатом освоєння цих земель, а саме еміграційний процес був зумовлений започаткованим їх господарським освоєнням. М.Грушевський аргументує це тим, що в перших рядах фундаторів східно-українських латифундій виступають волинські магнати, які мали доступ до цих земель і до 1569 р. Саме робоча еміграція, втікачі від феодально-кріпосницького гніту, підготували ґрунт для господарського освоєння цього краю. Наприкінці XVI - початку XVII ст. порубіжні території, де оселялась основна маса втікачів від феодально-кріпосницького гніту, захоплюють магнати і шляхта. При цьому поселенці, які освоювали землі і захищали їх від татарських нападів, потрапляють під владу нових панів.

Разом з тим, фільварково-панщинна система землеволодіння, яка існувала на Волині, Поліссі та Західному Поділлі на новоосвоєних територіях тривалий час не запроваджувалась, а спроби введення її викликали опір поселенців [3, т.5, 215]. Феодальні форми залежності населення Брацлавщини були дещо легші, ніж в інших регіонах,

особливо на землях старого заселення, де панщина була обов'язковою, розміри її постійно збільшувались. Частина селян займалася промислами: млинарством, корчмарством, бортництвом. Малоземельних і безземельних селян на Брацлавщині був незначний відсоток: тут на відміну від Волині та Галичини основна маса селянства була заможною і мала великі земельні наділи. Інколи у володінні заможних селян було кілька хуторів, сіножаті і ліси, велике господарство. Про особливості життєвого укладу селянства на Брацлавщині вказують, зокрема, брацлавські бояри люстраторам у 1545 році: «...мужик всегда тут был пишніший ніжлі пан» [10, 144].

Причиною відносної заможності та благополуччя населення Брацлавщини було те, що добробут його був гарантований в першу чергу невичерпними природними багатствами краю та заповзятливістю і працелюбністю колоністів. На Брацлавщині, як і на Середньому Подніпров'ї наприкінці XVI ст., панщини не було, селяни сиділи на слободах і сплачували землевласникам натуральну і грошову ренту. Крім того, селяни сплачували подимне (від житла), а також стацію - податок на утримання польського війська. Феодали ж були вільні від будь-яких податків. Постійні напади татар на ці території не сприяли запровадженню фільварків. За люстраційними документами 1622 року Житомирське староство було крайнім на південному сході, де запроваджувалася фільварково-панщинна система.

У вичікуванні сприятливих умов для розвитку землеробства, магнати і шляхта намагались уникати надмірних утисків попередніх поселенців і, навіть, давали їм «свободи» від сплати податків та виконання повинностей. Однак, такі свободи не давали гарантії повної незалежності поселенців від нових господарів, оскільки магнати і шляхта, які будували маєтки, млини, буди, намагались використати їх працю і покріпачити. Це викликало бунти та втечі населення далі на схід подалі від «панської власті та претенсій» [3, т.7, 263]. Частою причиною бунтів та втеч було намагання підвищити податки.

Втечі у південно-східні регіони сприяли значному збільшенню населення та його покозаченню, оскільки саме в козацтві поневолений люд бачив свій порятунок: «...в сім змаганні східно-української еміграції розминутися з панською властю, несподівано для себе показало вихід польське правительство. Можливість утікати від панського права зміною суспільного принципу, приступленням до нової свободної від панського права верстви - козацтва» [3, т.7, 264]. Покозаченню населення сприяли і наступні заходи, які здійснював уряд Речі Посполитої: залучення козаків до військової служби, звільнення від повинностей і податків, підпорядкування під юрисдикцію коронних гетьманів, що сприяло формуванню козацького імунітету та звільнення від будь-якої влади.

Звичайно, ці заходи польські можновладці проводили не заради інтересів козацтва, а щоб зменшити соціальну напругу в суспільстві, яка зростала внаслідок масового покозачення населення і збільшення кількості вільних «непослушних козаків», які не відбували повинностей і не визнавали влади панів і старост. На початку XVII ст. на Брацлавщині значно збільшується магнатське землеволодіння, внаслідок посилення колонізаційних та міграційних процесів. Оскільки місцева привілейована зем'янська верства на цих землях була не багаточисельна і економічно слабка, потік магнатів і шляхти на ці території після Люблінської унії був особливо відчутним.

Зважаючи на складні геополітичні та соціально-економічні умови на Брацлавщині, в цьому колонізаційному русі беруть участь волинські магнати і шляхта, яка проживала у пограничних околицях коронних земель та у волинських українських магнатів. З Поділля рухаються на Брацлавщину, випрошуючи у короля, скуповуючи, або виганяючи попередніх господарів, Сенявські, Замойські, Яблонівські. З Волині до Київщини - Харленські, Дзялинські. Крім магнатів переселялися також: «...ріжні достойники - гетьмани воєводи, старости, що господарюючи в тутешніх землях у ролі репрезентантів держави закладали згодом власні маєтності, спираючись на ті засоби і впливи, які надавала їм державна» [3, т.6, 279].

Цьому колонізаційному руху значну конкуренцію складають волинські магнати Острозькі, Збараські, Вишневецькі, які ще в першій половині XVI ст. мали можливість захоплювати земельні наділи на Брацлавщині. Землеволодіння Острозьких займали величезні території від Волині і до Київщини. На Брацлавщині землеволодіння у місцевих родів скуповують Збараські і Корецькі [4, т.3, ч.7, 20]. Значні землеволодіння одержували за службу коронні гетьмани. Так, Я.Оришковському за військової заслуги перед Річчю Посполитою в 1557 р. С.Баторій надав земельні угіддя в урочищі Копистрин на р.Мурафа, поблизу Кучманського шляху, між Баром і Брацлавом [11, оп.1, спр.172, арк.7].

Наприкінці XVI - початку XVII ст. волинська (українська) і галицько-подольська (польська) аристократія колонізує Брацлавщину і Київщину аж до північних поліських районів. Лише в районі Овруча залишилися частково боярські роди, які отримали земельні наділи за військовою службу. За переписом 1570 р. в боярських поселеннях, так званих Заушських селах, що знаходилися по обидва боки верхнього Уша і належали до Київського воєводства, нараховувалося 13 сіл, в яких було 96 боярських господарств [4, т.3, ч.7, 26]. На південь від цих боярських поселень за лінією поросько-дніпровських королівщин - староств, що займали правобережні подніпровські землі, знаходилися латифундії Тишковичів (Бердичівщина), Корецьких, Ружинських (у верхів'ях Роставиці), Збараських (на Росько-Бузькім вододілі),

Струсівських (на р.Гірський Тікич), Калиновських (Уманщина) [4, т.3, ч.7, 28].

На Брацлавщині, за реєстром 1545 р. нараховувалося 26 землянських родів [5, т.5, 126]. До кінця XVI ст. з них залишились лише одиниці. Решта або ж не змогла документально підтвердити право на власність, або ж їх землеволодіння перейшли до латифундій галицько-подільських магнатів. Замоїські захоплюють величезні земельні наділи над Мураховою, де було утворено одну з найбільших латифундій на заході Брацлавщини. На сході Брацлавщини такі латифундії належали Калиновським [4, т.3, ч.7, 29].

Магнати постійно намагалися збільшити свої володіння за рахунок власності дрібної шляхти, бояр, козаків, селян та інших верств населення. Через підкупи, за борги та різні провини, вони захоплювали орні землі, сіножаті, пасовиська, ліси та урочища, привласнювали також «бортні землі» та пущі. Все це досить часто супроводжувалося грабежами, насильством, нещадною експлуатацією населення, пограбуванням та винищенням природних багатств Брацлавщини. Свідченням цього є вивіз із території Брацлавщини різних товарів та продуктів на західноєвропейські ринки. Вивозили мед, м'ясо, велику рогату худобу, пшеницю, жито, просо. Важливим джерелом збагачення польських магнатів було вивезення та продаж поташу, який одержували при випалюванні лісових масивів Брацлавщини [12, т.2, 6].

Особливим видом експлуатації населення та винищення природних багатств українських земель була оренда. Великі землевласники віддавали частину своїх володінь або промислів, що знаходились у їх власності, в оренду дрібній і середній шляхті. Досить часто орендувалися цілі села. Орендатори посилювали експлуатацію селян, збільшували повинності, вводили нові податки. Намагаючись одержати більші прибутки, щоб окупити оренду, вони нещадно відносилися до природних багатств, земельних угідь, культурного надбання народу [5, т.2, 324].

Засиля польських магнатів гальмувало процеси урбанізації та розвиток великих міст. Магдебургське право отримували лише ті міста, жителі та адміністрація яких лояльно відносилося до польської влади та католицького віросповідання [4, т.1, ч.5, 78]. Малі міста та містечка взагалі вважалися частиною власності феодалів. Це в свою чергу стримувало розвиток торгівлі і промислів. Захоплення більшості земель Брацлавщини польськими магнатами привело до того, що значна частина населення втратила земельні наділи. Крім того, згідно з польським правом, селяни та дрібна шляхта були позбавлені будь-яких прав.

З кожним роком посилювалась експлуатація селян та намагання їх покріпачення. Посилення феодального гніту викликало

незадоволення різних верств суспільства. Не бажаючи терпіти сваволю феодалів, населення досить часто залишало насиджені місця і відправлялось у пошуки вільних територій на Подніпровські землі та пониззя Дніпра і Запорозжя. Це була вже друга хвиля втікачів від польського соціального та національного гніту, яка значно відрізнялася від попередньої, бо втікали не просто декласовані елементи та правопорушники, а людність, яка тривалий час була господарями на власних землях, працелюбна і незалежна, якій було що втрачати і яка ладна була зі зброєю в руках стати на захист власних інтересів. Польські феодали посягнули на те, на що посягати було не слід - волю, власність, незалежність і це стало свого роду детонатором, який спричинив вибух порохової бочки, якою була Брацлавщина. Свідченням цього було антифеодалне повстання міського населення Брацлава проти польсько-шляхетського гніту у 1594-1595 рр. Подібні соціально-економічні та геополітичні умови склалися в XV - XVII ст. і також на частині територій Західного Поділля (лівобережний басейн Дністра), яка безпосередньо межувала з Брацлавщиною.

На відміну від південно-східних порубіжних територій, які були значно віддалені від державних владних структур і практично існували як автономні утворення, в яких тривалий час була відсутня міцна централізована влада державних формувань Литви та Польщі, ця територія знаходилась під більш вираженим впливом Речі Посполитої. Це значною мірою визначало як демографічний склад населення, так і соціально-економічні умови цього регіону. Характеризуючи державний лад тодішньої Польщі, можна зробити висновок, що це по суті була дворянська демократія, одна з найпримітивніших суспільних форм. Польща була однією з найбільших феодальних держав, якої практично не торкнулися зміни, що відбувались у соціально-економічному та політичному житті більшості країн Західної Європи. На відміну від інших країн, у яких на основі розвитку продуктивних сил почали формуватися нові виробничі відносини, які в свою чергу спричинювали певні суспільні перетворення, в шляхетській Польщі ще тривалий час зберігалися реліктові форми середньовічного феодалізму.

Цей реліктовий, середньовічний феодалізм Польща принесла та стала активно впроваджувати в життя на землях, які вона захопила внаслідок Люблінської унії. Таким чином, феодально-кріпосницький лад Польщі почав активно поширюватись у першу чергу на Західне Поділля, де склалися сприятливі умови. Тут проживало багато польської шляхти, яка сприяла колонізаційним процесам. Слід відзначити, що шляхетство як окремий соціальний стан сформувалось у Польщі значно раніше, ніж у Литві. Причиною цього було те, що польські магнати, набираючи на службу заможних селян, звільняли їх від повинностей, практично перетворюючи їх у шляхту, яка поступово,

завдяки привілеям, відмежовувалася від посполитих. Разом з тим, на території Західного Поділля була окрема служива верства, яка виконувала різні обов'язки в замках: охороняла їх, несла патрульну службу. Тому старости були зацікавлені в тому, щоб вона не була витіснена повноправними польськими шляхтичами, які діставали привілеї на земельні наділи і відбирали їх у державців «безправних» [4, т.2, ч.7, 155].

Подільська шляхта багато в чому була подібна до галицької, однак обставини їх виникнення різні. Якщо галицька шляхта мала глибоке коріння і вийшла із шляхетських родин, то на Західному Поділлі вона почала формуватися з другої половини XIV ст. на основі військово-служивої верстви. Ця верства переселялася з Волині, Галичини чи інших регіонів уже за часів Вітовта. Галицько-польські магнати мали значний вплив на Поділлі і фактично підготували інкорпорацію Поділля до Польщі. Великі землеволодіння на Поділлі мали Ходецькі, Бучацькі, Язловецькі, Сенявські, Пясецькі, Потоцькі [4, т.3., ч.7, 29].

Польський уряд опікувався зміцненням польської шляхти, яка була його опорою і запорукою польського володіння на цій спірній території, тому намагався зробити все для підтримки магнатів і шляхти. Польська шляхта отримувала кращі землі в залюднених і освоєних регіонах, тоді як особи української національності оселялися там, куди важко було звабити польського шляхтича: «в землях слабозалюднених, слабозабезпечених, виставлених на татарські напади...» [3, т.6, 256]. Після освоєння цих небезпечних пустинь, коли вони залюднювались і ставали придатними для життя, польська шляхта витісняла попередніх власників, випрошуючи привілеї на їх землі і маєтності у польських магнатів. У люстрації Хмельницького замку за 1560 р. виокремлюється стара українська шляхта - служебні шляхтичі, що позасідали на пустинях хмельницьких і «панів та шляхтичів польських, що отримали привілеї в більш безпечних місцях» [4, т.2, ч.7, 155].

На Поділлі наприкінці XVI ст. майже не залишилось української шляхти. Частина її потрапила під польський вплив, частина втратила землі як «безправні державці», оскільки, не змогла документально підтвердити право на ці володіння і вони були передані іншим власникам, які зуміли отримати на них дарчі грамоти. Тому тут наприкінці XVI - на початку XVII ст. українська шляхта була досить нечисленна. Одна частина її спольщилась, інша, не в змозі документально підтвердити право на землеволодіння і переходила до нижчих суспільних станів. Частина української шляхти, яка не змогла довести права на землеволодіння за висловлюванням М.Грушевського: «...потонула серед польського загалу тої привілейованої шляхти... лише в великих гніздах служебної шляхти у

сусідстві замку Хмільницького і особливо Барського, українська шляхта держиться довго» [13, 200].

Інтереси служебної шляхти відстоювали місцеві владні адміністрації, які використовували її для охорони замків та інших службових обов'язків. У 70-х роках XVI ст. біля Хмільника на Побужжі з'являються поселення шляхти, яка несла службу у Хмільницькому замку і яку старости залучали до військових походів, охорони території [4, т.2, ч.7, 159]. Разом з тим, у структурі населення Західного Поділля переважало селянство, частина якого відбувала повинності на великокняжих землях, а частина - на землях польських магнатів. До введення волочної поміри умовно селян поділяли на похожих (вільних) та непохожих (прикріплених до наділу). Після введення волочної поміри та фільварково-панщинної системи практично все селянство було покріпачене і знаходилося під необмеженою владою феодалів-кріпосників [14, 48].

Частина селян, що втратила свої земельні наділи із запровадженням волочної поміри, а також тих, що були незадоволені феодалним гнітом, змушена була йти з насиджених місць, освоєючи вільні території. Тобто, паралельно з утвердженням шляхетського стану та кріпосницького ладу на Західному Поділлі формувался прошарок населення, який не вкладався в жодну соціальну нішу. Це була принципово нова соціальна група, яка і склала згодом основу козацтва. Про наявність козаків як «людей неоселих» на Поділлі, свідчать люстрації 60-х років XVI ст. [4, т.1, ч.7, 89].

Подністровські землі зазнавали постійних нападів татарських орд, тому козацтву належала важлива роль у захисті їх від посягань завойовників. Як вказував М.Грушевський: «...не викликає сумніву, що на всім просторі від Києва і Черкас, до Бара і Хмільника протягом всієї першої половини XVI віку погранична війна з татарами ... велася за участю козаків і елементам козацьким в дуже значних розмірах» [3, т.7, 98]. Це засвідчувало наявність на південному прикордонні окремої групи населення з певним видом занять і способом життя, що називало себе козаками. Всі процеси, що відбувались у соціально-економічній сфері на подільських землях після колонізації їх польськими феодалами, як-от: масове покріпачення селян, посилення соціального, національного гноблення та релігійних утисків, зміна життєвого укладу, соціальне розшарування - викликали масові протести населення, змушували його шукати вихід із становища, що склалося, братися за зброю, відстоюючи свої інтереси, або ж вирушати в пошуках кращої долі.

До козаків йшли представники різних верств тогочасного суспільства, які мали різні причини і стимули до козакування. Для цієї маси людей козакування ставало не лише порятунком у скрутних умовах, але і основним видом занять, заповнюючи, разом з тим,

своєрідну соціальну нішу. Ці специфічні соціально-економічні умови та геополітичні фактори, які були задіяні на Західному Поділлі, значною мірою визначали і особливості первинних стимулів до козакування. Якщо на землях нового заселення Брацлавщині, Подніпров'ї таким стимулом була переважно виробничо-військова діяльність, то на території Західного Поділля вирішальне значення належало реформуванню поземельних відносин та зміна правового статусу населення. Саме це стало причиною покозачення знедоленого люду. Людність, що поривала зв'язки з феодалами, владою та відправлялась на пошуки кращої долі і вільних територій, оселялася на малозаселених південно-східних територіях - Брацлавщини та Середнього Подніпров'я, поповнюючи козацькі поселення, що займали значну частину цих порубіжних територій. За свідченням люстрацій ряду подністровських староств число «послухних» і «непослухних» дворів у них відносилось як 1 до 5 [4, т.1, ч.7, 284].

Поява козацтва на південно-східних територіях сприяла освоєнню багатих природних багатств цих земель. Козаки освоювали незаймані земельні масиви, започатковуючи тим самим розвиток землеробства, скотарства, промислів. Серед населення, що колонізувало ці території, було багато ремісників - ковалів, бондарів, кушнірів, лимарів. Все це сприяло не лише освоєнню нових територій, але і зміні на них життєвого укладу та розвитку нових соціально-економічних відносин. Втечі селян викликали незадоволення феодалів, які зверталися до короля польського і Великого князя Литовського із скаргами та вимогами про заборону приймати селян-втікачів, де б то не було, і повертати їх попереднім господарям. Слід зазначити, що незадоволення селян та іншої людності зростаючим феодальним та національним гнітом виливалося не лише у втечі та стихійні бунти - підпали маєтків, вбивства шляхти, але і в організовані збройні виступи.

Колонізація малозаселених земель південно-східних територій вихідцями із західних регіонів, зокрема із Західного Поділля, до певного часу не змінювала правових основ землеволодіння: втікачі оселялись або ж на вільних землях, або ж ставали членами козацьких громад, які тут функціонували. Ситуація значно змінилася, коли в південно-східні регіони ринув потік польської шляхти. Магнати та польська шляхта одержували на цих землях великі земельні наділи, причому не лише на незаселених територіях і пустищах: досить часто на цих наділах знаходилися вільні козацькі поселення. Незважаючи на те, що польські магнати і шляхта намагалися знайти компроміс з козацьким населенням, надаючи йому тривалі строки відкупу, частина його не бажала знову потрапляти в феодальну залежність і переселялась далі в південні степи, колонізуючи таким чином райони пониззя Дніпра та Запорожжя, що сприяло започаткуванню вільного низового козацтва. Отже, якщо до Люблінської унії козацтво займало,

як правило, нейтральне ставлення до місцевих владних структур і до центральної влади, досить часто виступало в ролі захисників не лише власних, але і державних інтересів, беручи участь у військових походах проти татарських завойовників, то в другій половині XVI століття козацтво опинилося в опозиції до них.

Причиною цього була експансія польських феодалів на правобережні порубіжні території, результатом якої стало намагання покріпачення населення, посилення соціального і національного гніту. Це змушувало населення братися за зброю, відстоюючи власні інтереси, або шукати вихід у козакуванні.

В люстраціях Черкаського, Богуславського, Корсунського та Переяславського староств за 1616 рік вказується, що ці староства приймають втікачів: «...ні магістрів, ні старост, ні гетьманів не слухають» [5, т.20, 78]. Ці староства були центрами напівавтономного краю, заселеного в переважній більшості вільним населенням - козаками. Слід підкреслити, ще один важливий аспект, який став результатом колонізаційної хвилі населення західних регіонів: частина збіднілої, безпомісної шляхти, яка переселялася в південно-східні регіони з Поділля, Волині, Галичини, основним своїм заняттям вважала військове ремесло. Ця шляхта поповнювала ряди козацтва і сприяла не лише його кількісному зростанню, але і значним якісним змінам. Уже за часів С.Баторія шляхта складала верхівку козацького реєстру та основну масу козацької старшини. Залучення в ряди козацтва представників привілейованої верстви сприяло зростанню престижу козацтва та зміні його світоглядних орієнтирів.

Таким чином:

- Брацлавщині і Західному Поділлю належала важлива роль у виникненні, становленні та організаційному формуванні козацтва. Враховуючи порубіжний статус територій, постійну загрозу нападу та винищення, козацтво виникло на цих територіях як форма самозахисту населення від нападів кочівників. Для козацтва Брацлавщини і Поділля характерною була військово-промислова діяльність, оскільки це було основною запорукою виживання в умовах Порубіжжя. На початкових етапах виникнення козацтво існувало на побутовому рівні;

- спонукаючим до організаційного формування козацтва була необхідність захисту територій від завойовників. Владні структури Речі Посполитої починають залучати козацтво до військової служби з наданням привілеїв, що було важливою передумовою його суспільного конституювання. Важлива роль у виникненні та організаційному формуванні козацтва належала зміні поземельних відносин та правових норм у суспільстві;

- посилення феодално-кріпосницького гніту, змушувало козаків залишати насиджені місця і освоювати небезпечні але вільні південно-

східні території, що сприяло кількісному зростанню козацтва та вдосконаленню його організаційних засад.

1. Шабульдо Ф. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского в 20-90-х годах XIV в.: Дис...доктора исторических наук: 07.00.01 - К., 1983. - 398 с.*
2. Владимирский-Буданов М.Ф. *Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив ЮЗР. - Т.2. - Ч.7. - С.1-210.*
3. Грушевський М.С. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. - К.: Наукова думка, 1992. - Т.2. - 633 с.; К., 1994. - Т.5. - 687 с.; К., - 1995. - Т.7. - 627 с.*
4. *Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал губернаторстве: В 35 т., 8 ч. - К., 1861. - Т.1. - Ч.2- 530 с.; К., 1863. - Т.1. - Ч.3. - 433 с.; К., 1865. - Т.2.- Ч.2. - 424 с.; К., 1905. - Т.3. - Ч.7. - 596 с.*
5. *Zrodla dzieyowe. - Warszawa, 1887. - Т.4. - 928 s.; Т.5. - 226 s.; Warszawa, 1881. - Т.9. - 221 s.; Warszawa, 1894. - Т.20. 185 s.; Т.21. - 654 s.; Warszawa, 1897. - Т.22. - 736 s.*
6. *Описание Крыма Мартина Броневского // Записки Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1867. - С.333-356.*
7. *Жерела до історії України-Руси: Матеріали до історії козаччини. - Львів, 1908. - Т.8. - 407 с.*
8. *Kronika Polska Marcina Bielskiego. - Sanok, 1856. - Т.2. - S.701-1222; Т.3. -S.1223-1790.*
9. *Гуслистий К.Г. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі в другій половині XVI - в першій половині XVII ст. (60-і роки XVI - 30-і XVII ст.) // Нариси з історії України. К.: АН УРСР, 1941. - Вип. 3. - 188 с.*
10. *Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. - К.: Наукова думка, 1990. - 254 с.*
11. *ЦДІА України Ф. 1235. - Опис I, справа 142.*
12. *Voluntina legum. - Petersburg, 1859. - Т.2. - 482 s.; Т.3. - 472 s.*
13. *Грушевський М.С. Барское староство. - К: 1894. - 402 с.*
14. *Законодательные акты Великого княжества Литовского XV - XVI вв.: Сборник материалов. - Л., 1936. - 320 с.*

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ КОЗАЦТВА ЯК ОСНОВНОГО ЕТНОСОЦІАЛЬНОГО ЕЛЕМЕНТУ НА СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І

Проблема українського козацтва як етносоціального явища, чи не найважливіше питання з етнополітичної історії України. Протягом кількох століть дослідники звертали в основному увагу на козацтво, як на військово-політичну силу, залишаючи поза увагою його етнотворче значення, яке важко переоцінити, внаслідок виключної ролі в етносоціальних процесах саме українського козацтва. Як відомо, слово «козак» вперше було згадане у латинському рукописі кінця XIII ст. «Codex cumanicus», який перекладав це слово, як «сторож» або «вартовий». Після цього слово «козак» все частіше зустрічається в торкомовних джерелах, набуваючи все більше широкого значення, як вільної озброєної людини. Отже, постає справедливе питання, ким же були українські козаки: вартовими своєї землі чи розбишаками-авантюристами і яке їх значення у формуванні української нації та етнічної держави українців. І особливо важливим аспектом даної проблеми, на нашу думку, є з'ясування ролі у цих процесах одного з найважливіших етнотворчих регіонів України – Середнього Подніпров'я.

За твердженням дослідника козаччини А.Ю. Чабана, перші згадки про українське козацтво в офіційних державних документах, а також описах сучасників того періоду стосуються безпосередньо земель і населення Середнього Подніпров'я, а саме території навколо Черкас та Канева [1, 159]. Дійсно, саме на цих землях склались всі передумови появи козацтва як унікального суспільно-політичного явища в історії українського народу.

Етносоціальний розвиток України був досить довготривалим процесом і тому важливим є вивчення його окремих етапів. Так, козацтво відіграло в цьому процесі одну з найвизначніших ролей і саме завдяки тому, що козацтво в пізньому середньовіччі було єдиним станом, який, фактично, репрезентував український народ у світі і взяв на себе функції основного етносоціального елемента, здобувши важливі пріоритети етнотворення. Козацтво на історичній арені, як відомо, з'являється в кінці XV ст., але як суспільний стан, козацтво сформувалося лише на рубежі XVI–XVII ст. Тому досить важливим є питання дослідження саме етносоціальної природи козацтва, тобто джерел його формування, як етнотворчої сили.

Дослідження козацтва завжди привертало увагу дослідників і воно починається майже одразу з його виходом на широку історичну арену. Впродовж століть з'явилося дуже багато різноманітних гіпотез, теорій і думок з приводу цієї проблеми. На нашу думку, всі теорії умовно можна поділити на дві групи: етнічні та соціальні. Але з'ясування ролі козацтва, як основного етносоціального елемента, не можливе без урахування всього комплексу економічних, політичних, соціальних та релігійно-культурних чинників.

До етнічних теорій щодо джерел формування козацтва можна віднести теорію Симоновського, який виводив козаків від касогів. Великої популярності свого часу набула чорнокоблучка теорія, яку підтримав і розвинув М.Стрийковський (близько 1547-1582 рр.) в «Хроніці польської, литовської, жмудської і всієї Русі» [2, 97]. Серед інших етнічних теорій досить важливою була теорія татарського походження. Її в свій час не обминув навіть М.Костомаров. Почата Граб'янкою, продовжена автором «Історії Русів» теорія хозарського походження козаків знайшла продовження у російського історика Л.М.Гумільова, який відроджує бродницьку теорію, яка була започаткована польським істориком А.Яблоновським. До етнічних теорій можна віднести і концепцію українського професора М.Дашкевича, яка відома як болоховська теорія [2, 101]. Існують навіть міфічні теорії щодо джерел формування козацтва. Так Г.Конисський вважав, що назва «козак» походить від слова «коза», бо «козаки, мовляв на своїх конях такі прудкі були, як ті кози» [3, 19]. Російський історик Татіщев взагалі висунув гіпотезу, що в Єгипті було місто Черказ, мешканці якого перебралися на Кавказ і почали називатись тут касогами, а татари їх відіснили до Придніпров'я, де вони стають відомими під назвою козаків [4, 42]. Навіть відомий французський просвітник Вольтер вважав, що козаки – це частина тих татар, які асимілювались з місцевими мешканцями середньої Наддніпрянщини і дали початок новому суспільному стану – козакам [4, 43].

Найбільш вірною, на нашу думку, серед етнічних теорій щодо джерел формування козацтва є автохтонна теорія, яку підтримують відомі дослідники козащини як М.С.Грушевський, В.Б.Антонович, Д.І.Яворницький, В.О.Голобуцький, В.А.Смолій, В.О.Щербак, А.Ю.Чабан та багато інших. Дана теорія має також значну джерельну базу. Отже, козацтво склалося з місцевого населення Середнього Подніпров'я, де переважав український елемент, який весь час, за ствердженням Д.І.Яворницького, намагався відтворити свої давні звичаї в нових умовах на більш високому рівні [5, 15].

Не менше розмаїття щодо джерел формування українського козацтва, як основного етносоціального елементу на Середньому Подніпров'ї, існує і серед соціальних теорій стосовно даної проблеми. Помилкою багатьох дослідників було те, що вони намагались вивести козацтво лише з якоїсь певної соціальної верстви тогочасного українського суспільства. Так М.Бельський, сучасник формування козацтва, вважав, що козацтво – це тубільний стан. Г. де Боплан, а за ним і С.Величко вважали, що козаки пішли від дрібної шляхти, росіяни Карпов і Туманов виводили козацтво з княжої дружини [4, 45]. М.Костомаров писав, що козаки пішли від «гулящих людей» [6, 237]. В.Б. Антонович, відомий дослідник козацтва, виводив козаків від селян [4, 52]. Сучасний дослідник С.Лег'явко доводить, що провідну роль в оформленні козацтва відіграло боярство [7, 28-33].

На нашу думку, трактувати певну з соціальних теорій щодо джерел формування козацтва як єдину вірну було б не правильно. Так само не було б вірно вважати, що козацтво сформувалося з усіх верств тогочасного суспільства, як на цьому наголошує В.О.Щербак [8, 51]. Ця проблема пояснюється

тим, що козацтво, як етносоціальний елемент, сформувалось у період феодалізму, ставши для нього певною аномалією. Козацтво формувалось на досить великій етносоціальній базі, яка на протязі двох століть постійно оновлювалась і змінювалась, втягуючи у себе то селянство, то боярство, то шляхту, то міщанство. Це було пов'язано, в першу чергу, з соціально-економічним розвитком України, а також з геополітичним становищем Середнього Подніпров'я і суспільно-політичними рухами, які тривали в XVI – першій половині XVII ст.

Дехто з дослідників намагався вивести козацтво ще за часів Давньоруської держави. Це питання суперечливе і до сьогодення, тому що заперечувати певні традиції захисту порубіжного Середнього Подніпров'я, як в попередні часи, так і в період формування козацтва, не можна. Передусім потрібно згадати Тмутараканське князівство, де проживали люди, обов'язком яких був захист кордонів Русі від нападів кочових сусідів. Цих людей називали берладники або бродники, але з історичної арени вони зникають з монголо-татарським нашествям. Аналогічна спроба цивілізувати Середнє Подніпров'я належить вже литовським князям, які створюють в регіоні замки і спеціальний прошарок сільського населення – слуг, які були звільнені від будь-яких феодальних повинностей, окрім військової служби. Так поступово формується боярський прошарок з енергійних та відважних людей, який став опорою Литовської держави на південному пограниччі, тобто на землях Середнього Подніпров'я. Але поступово ці люди починають займатися і економічними промислами, так званім ухадництвом. Поступово до цього процесу залучаються і мешканці Полісся та Волині, для яких перевалочним пунктом слугувала саме середня Наддніпрянщина, де вони збиралися у ватаги на чолі яких стояв отаман.

Так на думку В.О.Щербака, до середини XVI ст. козаками на Україні називали людей, які займалися ухадництвом та боротьбою з татарами, але при цьому вони залишалися в межах своєї станової належності і не звільнялися від пов'язаних з нею обов'язків перед властями та окремими магнатами [9, 75]. В свою чергу, ухадники зіштовхнулись з «конкуренцією», яка надходила від сусіднього Кримського ханства, що одразу ж викликало збройне протистояння між ухадниками й татарами. Від останніх, мабуть, і поширюється на ухадників назва «козак». Так уже в 1492 році кримський хан Менглі-Гірей повідомляв великого князя литовського Олександра про напад загону козаків з Черкас на турецьку галеру, а в 1504 році кримський хан повідомляв московського князя Івана III, що поблизу дніпровської переправи «из черкаского городка козаки потопили, всё поимали, пеша остали» [10, 194]. Дійсно, щорічне перебування ухадників на промислах давало змогу добре вивчити степ, водні і сухопутні шляхи, безпечні місця та зручні засідки для несподіваного нападу на татарські загоны.

Отже, поява українського козацтва в кінці XV ст. була зумовлена колонізацією південних регіонів України і необхідністю захисту від татарських набігів на землі Середнього Подніпров'я. На початковому етапі зародження козацтва важливим джерелом стало фортечне боярство, яке перебувало на службі у магнатських маєтках, тобто ті люди, ремеслом яких була військова справа. Але поступово уходи стають на перетині державних економічних

інтересів. Так фактично починається перший етап формування козацтва, як етносоціального елементу. Справа в тому, що коли уходники повертались з промислів у міста і містечка Середнього Подніпров'я з великими запасами риби, хутра, меду, різної худоби, місцева адміністрація починає збирати з них певну частину здобичі. Таким чином, влада мала від уходництва подвійну вигоду — захист кордонів від татар і матеріальний прибуток. Поступово місцева адміністрація сама починає організовувати походи порти татар, очолюючи козацькі загони. Це були перші організатори козацтва, яких вже сучасна їм польська література називала першими гетьманами. Серед них були Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкевич, Бернард Претвич та інші. До боротьби з татарським лихом вони залучали і місцеве населення Середнього Подніпров'я, яке витісняє фортечних бояр і уходників на другий план, тому що порубіжна специфіка середньої Наддніпрянщини змушувала місцеве населення володіти зброєю і це надало йому змогу займатись козакуванням.

Таким чином, головним джерелом формування козацтва на першому етапі стали вихідці з укріплених міст і містечок Середнього Подніпров'я, до складу яких входили не лише міщани, а й торговці, селяни, а особливо категорія безземельних селян, тобто халупники, комірники, городники, які не були прив'язані безпосередньо до землі. Поряд з ними козакували бояри, слуги та ремісники, яких очолювали представники місцевої адміністрації, але основну масу все ж складало міщанство порубіжних міст. Щодо етнічного складу джерел першого етапу формування козацтва, то основу складав саме український елемент мешканців міст Середнього Подніпров'я, яке, як відомо, ще з часів Давньоруської держави становило ядро українського етносу.

Другий етап формування козацтва, як етносоціального елементу починається з середини XVI ст. і пов'язаний він із загальноєвропейським розвитком. Як відомо, в першій половині XVI ст. в більшості країн Західної Європи розпочався могутній суспільно-політичний рух відомий як Реформація. Цей рух, в свою чергу, став наслідком не менш важливого перетворення у зовнішньополітичному житті світу, пов'язаного з періодом Великих географічних відкриттів, які кардинальним чином змінили соціально-економічні та політичні відносини в Європі і світі.

В цей час в Європі все більшу роль починають відігравати капіталістичні відносини і започатковується промисловий переворот, який втягує європейську економіку у ринкові відносини. Отже, зміна соціально-економічних відносин і прогресування суспільно-політичних поглядів, поштовх яким дала Реформація, впливали на всі країни тогочасної Європи, в тому числі і на Україну. Крім того, в середині XV ст. з політичної карти світу зникає могутня Візантійська імперія, завойована турками-османами. Візантія в свій час була «житницею» Європи, але після падіння імперії ця функція переходить до найаграрнішої країни тогочасної Європи — Речі Посполитої, яка включала з 1569 року у себе і Україну.

Отже, землевласники Речі Посполитої, і в тому числі українські магнати, впливаючись у ринкові відносини, намагались все більше займатись товарним виробництвом продуктів сільського господарства, створюючи так звані

фільварки, тобто капіталістичні господарства, які базувались на виробництві саме аграрної продукції, насамперед, зерна. Це призвело вищі верстви суспільства Речі Посполитої до думки, що найбільшою цінністю є земля, яка дає реальні великі прибутки. Така ситуація змінює і соціальні відносини у суспільстві, тому що тепер шляхетський стан визначався не військовою службою, а приватною власністю на землю. Так дрібна служила шляхта, або ж бояри, переходить в розряд державних селян, і стає перед дилемою: яке місце в суспільстві зайняти. Досить привабливим варіантом для них стає саме козацтво – вільні люди, які залежали лише від власного військового мистецтва, що й було основним заняттям дрібної служилої шляхти в попередні часи.

Таким чином, на другому етапі формування козацтва етносоціальною базою оновлення козацьких сил, яка значно посилила українське козацтво в етнотворчому відношенні, стає саме українська дрібна служила шляхта (бояри), яка не змогла юридичним шляхом підтвердити свою приватну власність на землю і змушена була реалізувати себе в більш властивому їй середовищі – козакуванні.

Наступним етапом формування козацтва, як етносоціального елементу був період останньої чверті XVI ст., пов'язаний з тим, що магнати Речі Посполитої, перебуваючи в ланцюгах економічної кон'юнктури, природно починають шукати нові джерела збагачення, тобто нові землі, і знаходять їх у своїй державі на вільному тоді від магнатського землеволодіння Середньому Подніпров'ї. Тому наступне важливе джерело формування козацтва пов'язане з масовою колонізацією польської та української шляхти. Прибувши на землі середньої Наддніпрянщини, ця маса дрібної і середньої польської шляхти зіштовхнулася вже з досить великою, організованою і загартованою верствою українського козацтва, яка почувалась тут повноправним володарем. Це примусило шляхетський наплив співпрацювати з ними у справі оборони краю від нападів татар, втягуючи їх у свої лави. Влиття шляхти значно посилило суспільну вагу козацтва, яке отримало привілейовану в суспільстві еліту і надало йому тепер статус привілейованого військового прошарку, який все частіше очолює саме українська шляхта (згадати, наприклад, того ж гетьмана Криштофа Косинського), з якої поступово формується і козацька старшина. І хоча на початковому етапі шляхта була досить етнічно строкатою в козацькому війську, але поступово саме українська шляхта отримує провідне значення, про що свідчить велика кількість джерел з цього приводу. Такий розвиток козацтва, як «аномального» стану, сприяв виникненню якісно нового елементу – реєстрового козацтва, яке звільнялось від підпорядкування місцевим властям і ставало найманим королівським військом. На думку В.А.Смолія, господарське і суспільне конституювання козацтва супроводжувалось втягненням його у соціально-визвольний рух [11, 64]. В.О.Щербак впевнений, що юридичний статус козацтва з його соціальною функцією не був єдиним компонентом станової незалежності [8, 48]. Дійсно, як якісно новий стан, козацтво втручалось у всі сфери соціальної діяльності і стає в цей час основним етносоціальним елементом українського суспільства.

Розвиток ринкових відносин в Західній Європі сприяв посиленню феодалного тиску в Східній Європі, що примушувало українських селян і міщан, особливо Західної України та Поділля, шукати більш сприятливі умови життя, чим скористались магнати порубіжних територій, а власне Середнього Подніпров'я, які все активніше залучають на свої землі нових переселенців, надаючи їм певні пільги у користуванні землею. Так починається четвертий етап формування етносоціальної бази козацтва. Землевласники середньої Наддніпрянщини, використовуючи міграційні процеси першої половини XVII ст., створюють на своїх землях для переселенців так звані слободи, звільнюючи їх від будь-яких феодалних повинностей строком від 5 до 25 років. Коли ж цей термін закінчувався, селяни, не бажаючи повертатись під владу землевласника, починають вливатись до козацьких рядів. Така зміна соціального статусу асоціювалась у них, насамперед, з ідеєю вільного господарювання [9, 81]. Категорію цих людей можна знайти в джерелах під назвою «непослушних», але до їх складу відносились не лише селяни, а й міські ремісники, купці, шинкарі і навіть представники міської адміністрації.

Таким чином, роль козацького ідеалу в розвитку етносоціальної активності селянства, на думку В.А.Смоля — важливий фактор, а тому з кінця XVI ст. прагнення до здобуття козацького імунітету стало загальноукраїнським явищем [11, 66]. Цьому сприяло також створення чіткої військової організації козацтва, що в свою чергу сприяло оформленню козацького стану з власною адміністрацією, судочинством і фермерським землеволодінням, що складало важливі підвалини для утворення етнічної держави українців. Отже, на останньому етапі основним джерелом формування козацького стану, як етносоціального елементу були українські селяни і дещо менше міщани. Значною мірою це було пов'язано з етносоціальним процесом масового пошкодження населення, який зумовлювався також наростанням визвольної боротьби українського народу з кінця XVI — і протягом першої третини XVII ст.

Таким чином, козацтво, як етносоціальний елемент, формувалось на протязі декількох десятиліть з чотирьох етапів. Під час наступу на українські землі польської експансії, козацтво увібрало у себе найпрогресивніші сили українського народу, що згодом дозволило створити українську етнічну державу. Крім того, як основний етносоціальний елемент українського суспільства на Середньому Подніпров'ї, козацтво взяло на себе функцію захисту всього українського населення Речі Посполитої, його прав, традицій, культури та віросповідання. Отже, козацтво відіграло величезну роль в етнотворенні і у формуванні української нації. Ядром же етносоціальних процесів в цей час залишається Середнє Подніпров'я, де виникає, формується і розвивається українське козацтво, етносоціальна природа якого дозволила йому захищати свою землю від нападів ворогів і сприяла етнічному збереженню українського етносу, який не тільки не розчинився в умовах литовської, а згодом і польської експансії, а навпаки, продовжував міцніти все більшими темпами, саме на території середньої Наддніпрянщини, завдяки етнотворчій діяльності українського козацтва.

1. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я в 2-х кн. – Черкаси, 1999. – Кн.2.
2. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
3. Конисский Г. История Русов или Малой России. – К., 1846.
4. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
5. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків в 3-х т. – К., 1989. – Т.2.
6. Костомаров Н.И. История Украины в жизнеописаниях выдающихся её деятелей. – К., 1991.
7. Леп'якво С. Козацькі війни кінця XVI ст. – Чернігів, 1996.
8. Щербак В.О. Козацтво в класовій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.) // УДЖ – 1991. - № 11.
9. Щербак В.О. Джерела формування українського козацтва // УДЖ – 1994. - №2-3.
10. Сборник Русского исторического общества. – Спб., 1884. – Т.41.
11. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УДЖ – 1991. - № 5.

О.Г.Шамрай (Кам'янка)

РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

Польський хроніст Мартин Бельський (1495– 1575) повідомляє: "...Року 1489 козацькі загони попереду литовського війська переслідували на Поділлі татарські орди, які вдерлися на їхні краї. Через кілька років кримський хан скаржився, що козаки напали на татарський корабель біля Тягині, а 1499 року литовський князь Олександр видав Києву уставну грамоту, щоб із степових промислів козаків стягувати "на замок" данину рибою тощо. Це достовірні вістки про початки козаччини, хоч про "козаків", "козакування" польські хроніки згадують, описуючи історичні події в Україні попередніх сторіч" [1].

Поряд із Запорозьким Військом, польсько-шляхетським урядом було сформовано реєстрове козацьке військо. Серед литовських і польських феодалів ідея про взяття частини козаків на державну службу виникла ще на початку XVI ст. І вже тоді, крім військової мети, передбачалося "приборкання" козацтва. Однак, спроби великого литовського князя і польського короля Сигізмунда I в 1523 і 1525 роках здійснити подібні проекти не мали реальних результатів через постійну відсутність грошей в коронному скарбі. В 1533 році черкаський староста Остафій Дашкевич знову піднімав на сеймі питання про залучення козаків на державну службу. Він пропонував створити корпус піших козаків у дві тисячі чоловік, які б на чайках організували захист перевозів на Дніпрі, а також кількасотенний загін кінноти для виконання служби зв'язку і забезпечення постачання харчами й боеприпасами. На дніпровських островах Остафій Дашкевич радив побудувати укріплені замки. Отже, систему організації сторожових сил черкаський староста певною мірою запозичував від самих козаків, які вже в той час вели оборонну сторожову діяльність. У 1541 році, після укладення угоди з кримським ханом про "вічний мир", великокнязівський литовський уряд наказав прикордонним старостам скласти загальний реєстр на козаків, щоб контролювати їхній відхід на "уходи" і промисли, а також мати

змогу розшукувати тих, хто вчинив напад на татар. Однак, урядовим старостам було не під силу взяти під контроль численне, динамічне козацьке населення. XVI століття залишило багаті усні та письмові джерела, археологічні матеріали. Козаччина взяла на себе важкий тягар захисту українського народу від постійних спустошливих татарських нападів, які завдавали великих людських та матеріальних втрат. Історія козацького війська цієї доби відображена в різних офіційних державних документах, у свідченнях сучасників, опублікованих багатьма мовами в археологічних виданнях XIX і XX століть. Ця надзвичайно важлива для історії України тема досить ґрунтовно досліджена в наукових працях В. Антоновича, Д. Яворницького, М. Грушевського, І. Крип'якевича та ін. Уже в перших документах зазначено роки і місця подій, імена ватажків, інколи і кількість козаків. Спочатку козацькі загони налічували кількасот чоловік, але швидко зросли до кількох тисяч. Під час повстань у другій половині XVI століття сягали вже понад десять тисяч. В перші роки Хмельниччини — кілька сотень тисяч. Наприклад, в ті часи європейська армія налічувала близько 40-50 тисяч воїнів [2].

В. Смолій стверджує: "...на козацьке військо звернули увагу наші поневолювачі — спочатку литовський, а потім і польський уряди, магнати, шляхта, які ще в XIV столітті захопили основну частину України й володіли тут великими маєтками. Знаючи спустошень татаро — турецьких орд, вони задумали найняти на військово — державну службу невелику кількість козаків, щоб таким чином, з одного боку, захистити південні кордони від наскоків степових кочівників, і з другого, послабити й задушити вогнище свободи і волелюбства Запорозьку Січ, звідки дух свободи поширювався по всіх куточках України. Тих козаків, котрих польський уряд наймав на службу, записували до спеціальних списків, або реєстрів і винагороджували платнею грошима і сукном. Звідси й назва "реєстрові козаки". Решта козаків оголошувалась урядом поза законом і мала повернутись у кріпосницьку залежність, підкорятись місцевому урядові, старостам. На Запорозжя прибували люди різних станів з усієї України і з-поза її меж. Щоправда, організувати реєстрове військо, що налічувало б "тисячу або дві козаків", хотів литовський уряд ще в першій половині XVI століття" [4].

Після Люблінської унії 1569 року польські правлячі кола поновлюють плани створення реєстрового козацького війська. Прийняті на державну службу козаки вписувалися до особливого реєстру (списку), через що і отримали назву реєстровців. В 1572 році за наказом короля Сигізмунда — Августа, коронний гетьман Язловецький взяв на державну службу 300 чоловік з числа найзаможніших козаків. Їм надавались певні пільги. Вони одержували платню грошима і сукном, за ними визнавалося право самоврядування, їх вилучали з юрисдикції королівських старост, вони мали свого суддю та "старшого". Першим таким "старшим" Язловецький призначив шляхтича Бадовського, покладаючи на нього функції не тільки військового командира реєстрового загону, а й керівника усього українського козацтва — "городового" й "низового" ("запорозького"). Реєстровці повинні були приборкувати козацьку "сваволю", яка так грізно зростала, а також захищати кордони від татар. Проте, загін у 300 чоловік не міг контролювати масу козацтва на волості і в пониззі Дніпра, за порогами. Подальша доля цього загону невідома. Через шість років король Стефан Баторій знову повторив цей набір козаків на державну службу.

збільшивши кількість загону до 500 чоловік. Паралельно з реєстром королем було видано ряд дуже суворих універсалів, спрямованих на "приборкання" козацтва. Реєстр впроваджувався Стефаном Баторієм під великим тиском кримського хана, який був занепокоєний і роздратований зростанням активності козацтва. Стефан Баторій, що зайняв польський престол завдяки підтримці султана, не міг ігнорувати домагань султанського васала — кримського хана. Останній сподівався, що руками урядового козацького загону король примусить всю масу козацтва відмовитися від наступальної боротьби. Стефан Баторій сам ненавидів козацтво і мріяв його взагалі все знищити. Через свого посла Мартина Броневського польський король заявив кримському ханові: "Ми маємо наміри не охороняти їх, а винищувати".

Таким чином, запроваджуючи реєстр, польський уряд здійснював свою політику "приборкання козацтва". Але реєстр не тільки не розв'язав, а загострив козацьку проблему для Речі Посполитої. Хоча уряд прагнув залишити тільки мізерну частину українського козацтва, обмеживши її лише військовими рамками, однак був змушений зберегти реєстровому військові елементи автономії, офіційно визнати військову й політичну своєрідність козацької організації. Українське козацтво створило своєрідний політично — адміністративний, судовий, військовий устрій, який став моделлю в організації реєстру і який у його межах змушена була визнати Річ Посполита. Хоча уряд Речі Посполитої й прагнув ліквідувати суверенність українського козацтва, перевести його з категорії численної соціально-економічної верстви з державними тенденціями в суто військові, проте був змушений зберегти реєстровому війську елементи автономної, а також легалізувати й офіційно визнати козацьку військову й політичну організацію.

Комплектуючи реєстр, Стефан Баторій теж орієнтувався на заможний прошарок козацтва. Верхівці реєстрового козацтва — старшині — надавалися значні землеволодіння, що, безумовно, загострювало суперечності між заможним козацтвом і козацькою гололою. Козацьке реєстрове військо було підлеглим королеві через коронного гетьмана, який очолював польські окупаційні війська на Україні. Незалежність від місцевої польської адміністрації, підпорядкування своїй старшині, право розпоряджатися майном, звільнення від податків, поборів і повинностей — такі були основні права реєстровців. Жили реєстровці з сільського господарства, ремесла, промислів. Платня королівського уряду була додатковими життєвими ресурсами. Крім платні, Стефан Баторій видав привілей реєстровим козакам на володінням містечком Трехтемировим з монастирем і з землями — від Трехтемирова до міста Чигирин. Трахтемирів став першою козацькою столицею. Козаки влаштували там арсенал, зимові квартири, шпиталь для поранених, хворих і старих козаків. Козаки одержали право на судовий трибунал у Батурині. Військовими головними клейнодами були хоругва, бунчук і печатка з гербом. Виділено було козакам ще гармати, труби і литаври. В той час це означало визнання їх окремою автономною силою. Так Баторієва реформа козацького війська запроваджувала нові порядки, які ґрунтувалися на українському звичаєвому праві, вивела козаків з-під влади старост і поміщиків, підпорядкувала владі гетьмана, тобто зробила їх привілейованим прошарком суспільства. Тому козацтво впродовж своєї історії постійно наголошувало своїм кривдникам про "давні вольності, права і привілеї козацькі", які червоною

ниткою проходять через козацьке літописання XVII — XVIII ст. Керівниками реєстровців були переважно представники князівських і шляхетських родів. Українська шляхта того часу в другому й третьому поколіннях ополячувалась, окатоличувалась.

У реєстровому війську переважали козаки українського походження, але зустрічалися іноземці, зокрема, білоруси й вихідці з російських земель. Козацьке реєстрове військо в основному являло собою піхоту. Крім того, при полку були пушкарі, ремісники та візники. Спостерігалася тенденція однотипності одягу і зброї, встановлювалося військове більш-менш регулярне навчання, проводилася військова муштра. Платня реєстровим козакам виплачувалася дуже нерегулярно і розміри її не були постійними. Скарги на це були обов'язковим пунктом у списку вимог реєстровців королівського уряду. Реєстрова старшина складалася відповідно до Запорозького Війська з обозних, суддів, писарів, осавулів, полковників і сотників. Ознаками влади полковника був пірнач, хоругва і значок (невелика хоругва, якою користувалися щодня). Обрані реєстровцями "старшой" і реєстрова старшина затверджувались королем або призначалися ним із української шляхти, а в кінці 30-х років — лише з польської шляхти. Козаки, записані до реєстру, зобов'язані були постійно виконувати військову службу, захищаючи південні кордони України, організовуючи сторожову службу на Подніпров'ї. Вважалося, що реєстровці будуть тримати постійну залогу за дніпровими порогами на Запорізькій Січі, а також розміщуватися й на "волості".

Отже, створюючи реєстр, Стефан Баторій намагався ліквідувати політичні права, державні автономні домагання всієї маси козацтва за рахунок створення привілейованої невеличкої групи реєстровців. Ставилася також мета розколоти козацтво, протиставивши йому реєстровців, перетворених у польські регулярні частини, підлеглі польсько-шляхетському командуванню. Однак, не здійснилися ці наміри польських магнатів і шляхти, як і їхні намагання розколоти козацтво на групи. Тут не спрацював старий спосіб правління, що застосовувався й застосовується всіма імператорами, диктаторами, іноземними поневолювачами і окупантами — "поділяй і володаруй" [5].

О.Субтельний стверджував, що реєстрове козацтво, за винятком частини реєстрової вищої старшини, яка йшла на угоду з польською шляхтою, зраджуючи свій народ, виявилось не дуже надійною опорою для панів. Воно співчувало українським народним масам і часто виступало спільно із Запорозьким Військом проти соціального й національного гніту. Рядове реєстрове козацтво з демократичною старшиною, зазнаючи на собі свавілля магнатів і прагнучи зберегти свої права й самоврядування, підтримувало виступи народних мас, а під час антифеодальних козацьких і селянських війн переходило на бік повсталого народу. Як видно з пізнішого реєстру (від 1581 року), більша частина козаків була родом з Київщини і Волині. Серед них були також білоруси і росіяни з Полоцька, серби, молдавани, татари та ін. Певна частина реєстру складалась, безперечно, з колишніх старостинських та інших службників. Серед простих реєстровців були також і шляхтичі. Реєстрове військо, що призначалося для служби насамперед, у південних районах Придніпров'я, стало офіційно називатись урядом "низовим" або "Запорозьким військом". Назва "запорозьке військо" закріпилась за реєстром головним чином з того часу

(кінець XVI століття), коли воно, за наказом уряду, стало відбувати вартову службу за дніпровськими порогами, утримуючи тут "залог". Це призвело до непорозумінь у багатьох авторів. Часто реєстровим козацьким військом, без найменшої на те підстави, називали вільне запорозьке військо у власному значенні цього слова, а реєстровою "залогою" — Січ, і навпаки.

Закінчивши військові приготування, Стефан Баторій у 1579 році оголосив Росії війну. Російська держава на той час була відчутно ослаблена Лівонською війною і реакційною політикою Івана Грозного. Скориставшись з цього, поляки в перший же рік війни захопили Полоцьк, а 1580 р. — Велиж, Усвят і Великі Луки. У військових подіях 1579—1580 рр. брала участь тільки невелика кількість реєстровців. Основну частину їх Стефан Баторій не взяв із собою в Росію, а залишив біля Черкас і на Поділлі. В російські землі на чолі своїх найманих військ вдерлися також магнати Михайло Вишневецький, Костянтин Острозький, Януш Збарзький, Лаврин Ратомський та інші [6].

М.Грушевський стверджує, що "в 1581 році, реєстровці повернулися на Україну і тоді ж було зроблено новий перепис. Він давав можливість краще ознайомитися з організацією реєстрового війська, яке складалося з двох частин: перша становила офіцерську роту з 30 чоловік на чолі з "поручиком козаків низових запорозьких" Яном Оришовським, друга, числом 500 козаків, була поділена на десятки, кожним з яких керував "отаман", що входив у число цієї десятки". Щодо національної приналежності реєстру, то офіцерський склад — польські й українські шляхтичі — з характерними прізвищами: Садковський, Строжевський, Копицький тощо, а до іншої частини входили вихідці з різних соціальних прошарків і різних етнічних груп. Німецькі дослідники Сусанна Любер і Петер Ростанковські за допомогою ономастичного методу (вивчення власних імен) довели етнічне походження 356 козаків із загального числа 530, що вказані в реєстрі 1581 року. Так, з української території, поміж Дніпром на сході і Прип'яттю на півночі, вели своє походження 45% реєстрових козаків. З території сучасної Білорусії походило 40% козаків. Менш 10% прийшло з Москви, близько 5% — з центральної Польщі. Незначна кількість мала прізвища, що свідчили про їх кримський, молдавський, литовський і сербський родоводи" [3].

Після припинення війни, на думку Д.Яворницького, заворушення охоплювали міста, і в 1589 році повстало населення Білої Церкви, яке зазнавало утисків з боку магната Острозького. Хоч і був Острозький дуже багатий і сильний, йому пощастило придушити повстання лише завдяки підтримці шляхти, зібраній зі всього Київського воєводства. Намагаючись придушити опір селянства, козацтва і міщанства, пани на сеймі 1590 року домоглися спеціальної постанови — "Порядку щодо низовців в Україні". Ця постанова була спрямована насамперед проти запорожців. Коронний гетьман і його заступник мали найближчим часом вирушити з коронним військом за пороги, вигнати звідти козаків і поставити там залог з реєстровців. Від цього часу реєстрові полковники і сотники мали призначатися тільки з шляхтичів. Крім тих, що були в реєстрі, ніхто не мав права бути записаним туди без згоди на це старшого. Коронний гетьман надіявся найширшими повноваженнями. На допомогу йому сейм призначав двох комісарів (дозорів), кожний з яких мав наглядати за

реєстровими і "свавільними" козаками в своїй окрузі і про все негайно доповідати гетьману, старості або володарям маєтків.

З метою придушення "українського свавільства" було вирішено під присягою зобов'язати всіх урядників, аж до сільських отаманів і в'їттів, наглядати за тим, щоб ніхто не тікав на Запорозжжя і навіть до степу, не приходив звіти, не маючи на те письмового дозволу від свого сотника. Усіх же тих, хто приходив із Запорозжжя для купівлі провіанту й інших припасів або для продажу чогось, належало негайно заарештовувати і страчувати. Більше того, смертній карі підлягали навіть ті урядники, які у чомусь потурали козакам. Сейм ухвалив ще й іншу важливу постанову, спрямовану проти козацтва. Він надавав королю право роздавати українські землі, щоб вони "не були безлюдними".

У зв'язку з тим, що передбачуваний наступ проти селян і козаків викличе з їхнього боку, безперечно, опір, король "з дозволу і поради панів-рад коронних" видав універсал про реорганізацію реєстрового війська. Реорганізацією реєстру уряд сподівався послабити силу опору запорозжців. Однак, ніякими заходами вже було неможливо стримати обурення вільного козацтва, яке боронило права широких верств українського народу. Польсько-шляхетський уряд робив спроби регулювати й контролювати соціальний склад реєстровців, обмежуючи його поповнення за рахунок тільки козацтва, прагнучи виключити з реєстру селян і представників міського населення [7].

Протягом першої чверті XVII ст. на Україну відряджалися спеціальні озброєні сеймові комісії, які вели переговори з козацьким гетьманом та іншим керівництвом Війська Запорізького про чисельність реєстрового козацького війська. Однак, рішення комісій, як і сеймові постанови з приводу них, не мали реального значення. Їх порушували польські військові реґементарі. Особливої уваги не надавала їм запорозька керівна старшина, яка часом йшла на угоду, не бажаючи доводити до збройного конфлікту під час несприятливих політичних ситуацій. У 1617 р. сейм затвердив реєстр на 1000 чоловік. В 1625 р. за Куруківською угодою реєстр повинен був мати 6000 чоловік. За угодою між Запорозьким Військом і коронним гетьманом, що завершила війну 1630 р., кількісний склад реєстрового козацтва визначили у 8000 реєстрових козаків. У ході визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького польський король, підписуючи Зборівську угоду 1649 р., вимушений був погодитися на 40-тисячний козацький реєстр.

-
1. Архів ЮЗР. - Ч.3. - Т.1. - Док. №3. - С. 4-5.
 2. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. - К., 1991. - с. 104-108.
 3. Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1993. - Т.VII. - С. 153.
 4. Смолій В. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. - 1991. - № 5. - С. 161-172.
 5. Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки. - К., 1904 - С. 72-73.
 6. Субтельний О. Україна: історія. - К., 1993. - С. 140-146.
 7. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. - К., 1990. - Т.2. - С. 187-191.

І.А.Фареній (Черкаси)

**ЕТИКА МАТЕРІАЛЬНОГО ЖИТТЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ІДЕОЛОГІЯ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА
(XVI – перша половина XVII ст.)**

Етика економічної діяльності, релігійна оцінка соціально-економічних явищ і процесів, традиції господарювання та матеріальних відносин - важливі складові економічної думки суспільства. Особливо це стосується доби середньовіччя, коли вони були пануючими її формами і значною мірою визначали характер економічного життя народу, творили його специфічні особливості.

Соціально-економічні уявлення запорізького козацтва, як і інших суспільних верств тієї епохи, не становили окремої галузі знань, а були компонентами в системі його релігійних вірувань, політичної культури, соціальної самосвідомості. Природньо, що відношення до економічної діяльності, умов матеріального життя значною мірою визначалося християнським віровченням. Це обумовило морально-етичний підхід козацтва до оцінки і пояснення явищ економічного порядку, правил вирішення матеріальних проблем.

В середовищі низового товариства виробилась досить чітка система моральних принципів господарсько-матеріально-побутового співжиття. Серед них — своєрідний козацький аскетизм, який полягав у скромності, простоті в матеріальному житті, стриманому, або й байдужому ставленні до роскоші. Французький історик П'єр Шевальє характеризує козаків як таких, що "щедрі і мало дбають про нагромадження майна..." [1, 46]. Г.Л.Боплан пише, що "З них досить, коли мають щось з'їсти і випити", вони "не побиваються за великим багатством", "звичайно натягають на себе досить жалюгідне вбрання" [2, 26-27]. Є підстави стверджувати, що убогий зовнішній вигляд був неодмінним правилом козацького життя, яке мало відповідне ідеологічне обґрунтування. "У них нема нічого простацького, крім одягу", - пише Боплан. А раз так, то за простотою в одязі повинен був стояти певний добре усвідомлений ідеал матеріального буття, а не просто складнощі фінансово-економічного порядку. Підтвердженням цього можуть також служити матеріали дисертації вченого Лейпцизького університету німця-протестанта із Сілезії Йогана-Йоахіма Мюллера, захищеної у 1684 році. У них, зокрема, вказується: "Як свідчить недавнє достовірне повідомлення, любачевський каштелян дав козацькому вождю Могилі клейноди, подарунки і багаті шати. Тоді військо, побачивши такий пишний одяг вождя, звернулося до нього з такими словами: "О вождю! Скинь цю пишноту і вдягнися, як твої

попередники, якщо ти не хочеш щоб від тебе відвернулася доля!" [3, 117]. Отже, козацька старшина, як видно із слів козаків, в матеріальному відношенні поводитися стримано і це було пов'язано з певними традиціями і повір'ями.

Про скромність козаків та їх старшин говорить посол австрійського імператора до Запорозької Січі Еріх Лясота: "Утримання цього війська (запорозьких козаків – І.Ф.) коштує значно дешевше, ніж найманих солдатів інших народностей, бо їхні начальники вдовольняються загальними паями, не вимагають великої платні (яка звичайно становить немалу суму)" [4,153]. Д. Яворницький на основі аналізу актового матеріалу зробив висновок, що матеріальне становище козацької старшини на Січі нічим не відрізнялося від рядових козаків [5,176]. Таким чином, всі категорії низового козацтва були однотайні в дотриманні простоти і стриманості в матеріальному житті, що свідчить про принциповість і усталеність позицій усього козацького товариства щодо характеру свого матеріального облаштування – свідомий аскетизм запорожців.

-Зазвичай, очевидно, запорозькі козаки виглядали так як в одній із народних дум тих часів:

*Козак нетяга до города до Черкас прибуває,
Що на козаку, бідному нетязі, три сіромазі:
Опончина рогозоя,
Поясина хмелевая,
Одна негожа, а третя й на хлів незгожа.
А ще на козаку бідному нетязі,
Сап'янці видні, п'яти й пальці,
Шапка-бирка – зверху дірка ...*

Характерною нормою у козацтва також виступала і бескорисність у наданні матеріальної допомоги. Незнайомій людині, без всяких розпитувань, вони готові були завжди надавати притулок, ділитися усіма засобами до існування [5, 234].

Важливу роль у вирішенні матеріальних проблем відводило козацтво принципу колективізму. Розв'язання цілого комплексу господарських та фінансових проблем козацькою громадою здійснювалося спільними зусиллями (усім кошем, або ж курінем). Нерухоме майно запорожців, підконтрольна їм територія з усіма угіддями вважалася володінням усієї Січі. Військова здобич ділилася між козаками порівну [5,165-166,196, 242].

У той же час, повноправне місце займала й приватно-індивідуальна власність, яка вважалася недоторканою. До найтяжчих злочинів відносилися крадіжки чого-небудь козаком у свого товариша, а також майна мирного населення як українських, так і польських та татарських земель, приїзджих купців і мандрівників, напад на них з метою грабунку, несплата боргів тощо. За подібні проступки винуватців чекали жорстокі покарання: биття кнотом або кийками, пошкодження членів, шибениця, посадження на залізний гак [5,189-194].

Є підстави вважати, що злочини на економічному ґрунті були досить рідким явищем. Католицький священник Христофор Китович, який перебував на Січі, говорив: "Хоча в Січі жили люди всякого роду — біженці і відступники від всіх вір — однак там панувала така чесність і така безпека, що приїзджі з товарами, чи за товарами, або з якими іншими справами люди, не боялись і волосини втратити з голови своєї. Можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, що вони будуть вкрадені" [5, 235]. Отже, запорожці свято дотримувались принципу недоторканості чужої власності.

Однак, виконання зазначених норм мало яскраво виразний національно-політичний характер. Повага до майнових прав і економічних інтересів членів низового товариства та мирного населення ні в якому разі не стосувалася польських чи татарських феодалів, євреїв, знищення і пограбування яких вважалося ледве не священним обов'язком козака [5, 233, 243-276].

Формування і суворе дотримання вказаних принципів матеріальних відносин безпосередньо пов'язано з ідейними засадами православної віри, яка й культивувала такі риси як бескорисність, чесність і взаємодопомогу в економічних взаємовідносинах, засуджувала здирництво, користолюбство і розкіш. Вироблені християнським віровченням принципи утвердилися в середовищі запорожців в силу специфіки економічних умов, в яких вони перебували. Характер здобування матеріальних благ об'єктивно вимагав колективних зусиль, взаємодопомоги і поваги до інтересів кожного із козацької громади, і в той же час, передбачав силову боротьбу з порушниками цих норм та суспільними силами, які заважали їх існуванню.

Однак, специфіка економічних умов життя запорожців породжувала ще одну важливу складову ставлення до матеріальних благ і виробничої діяльності. Головним засобом до матеріального існування виступала воєнна справа. Військова здобич, а також грошові пожалування за службу від польсько-литовського уряду складали основну частину козацьких доходів. П.М.Сас переконаний, що "одним із найпоширеніших стереотипів соціальної свідомості козацтва було поняття "козацького хліба". Сам процес здобування цього "хліба" виступав засадничим елементом козацького способу життя". Значна частина козацтва просто не вміла себе утримувати без воєнного ремесла, бо "домів не мають, копати не вміють, жебрати соромляться" (із листа козаків до королівських комісарів 1622 року) [6,143-144].

Тому в ієрархії цінностей матеріального життя безпосередня економічна діяльність займала далеко не першорядне місце. На передній план виступали "рицарські подвиги", з якими було пов'язане здобування матеріальних благ. Продуктивна праця за цих умов не могла стати самодостатньою цінністю. Крім цього, воєнний спосіб життя і пов'язана з ним небезпека, непевність у своєму майбутньому формували суто споживацьке ставлення до економічної діяльності. В перервах між

воєнними походами козаку хотілося відволіктися від усіх проблем і істинний сенс життя полягав для нього у відчутті радості, веселості, насолоди від оточуючого світу, відсутності турбот. Тому козацтво любило повністю віддавати себе лінощам, безвідповідальності, гультьяйству і пияцтву. Боплан пише, що "повернувшись з походу, лише п'ють та гуляють зі своїми товаришами" і "Нема серед них жодного ... хто б не хотів перевершити свого товариша у вмінні пити й гуляти" [2, 25,72]. П'єр Шевальє також говорить про козаків, що "цей народ любить напиватися більше, ніж будь-який інший народ Півночі..." [1, 41].

Відомий цілий ряд приказок запорожців стосовно вживання ними алкоголю, зокрема: "Чоловік не скотина, більше відра не вип'є"; "Розступись, душа козацька, обіллю"; "Вонзим копія в душі свої" тощо, які можуть бути свідченням поширення культу гультьяйства в козацькому середовищі [Див.: 5, 238-240]. Сама ж Запорозька Січ у свідомості козаків, як свідчать козацькі думи, виступала місцем безтурботного, розгульного життя й матеріального достатку:

*Ой, Січ-мати, ой, Січ-мати,
А в тій Січі добре жити:
Ой, тільки спати, спати та лежати,
Та горілочку кружати ...*
[Див.: 5, 239].

Цікаву думку, з приводу козацького пияцтва, яка має безпосереднє відношення до їх ставлення щодо економічного життя, висловив посол Венеціанської республіки в Україні в часи Визвольної війни Альберт Віміна. Він вважав, що козаки лише тому не живуть у повному достатку і комфорті, бо свої прибутки пропивають [Див.: 7, 79]. Такий характер життя не міг не формувати суто споживацьке ставлення до матеріальних благ, висував на перший план ідею необхідності відчуття насолоди, задоволення від їх споживання, а не участі у створенні. Ця тенденція була значно посилена поповненням з кінця XVI ст. низового козацтва представниками негербованої української шляхти. На думку ряду дослідників, зокрема, С.Леп'явка [8, 35], В.Брехуненка [9, 83-85], П.Саса [6, 119-120, 129] соціальна ідеологія українського козацтва, у тому числі й запорозького, формувалася під безпосереднім впливом "придніпровського боярства". Воно "внесло в козацтво новий суспільний зміст" [8, 35] — "рицарське самоусвідомлення козаків", яке "спрямовувалося в русло соціально найбільш престижної на той час політичної орієнтації — зрівняння в правах і свободах з ... представниками шляхетського стану" [6, 129]. Поширення в середовищі козацтва шляхетської соціально-економічної ідеології, вносило характерні для феодального класу норми ставлення до власних умов матеріального існування, безпосередньої торгово-виробничої діяльності, відносило сам зміст економічних процесів поза увагу, концентруючи її в той же час на задоволеннях, що йдуть від споживання їх наслідків.

Однак, цю тенденцію не слід вважати визначальною в соціально-економічній думці запорожців. З кінця XVI ст. лави козацтва швидкими темпами поповнювалися також масами українського селянства. За словами М.С.Грушевського, це був елемент в козацтві "зовсім відмінний — господарський, хліборобський, вповні позитивний, який в козащині шукав не безкарної сваволі, не добичництва, не широкого розмаху воєнної відваги, вічно-бурхливого воєнного життя, а гарантій своїх особистих і маєткових прав, права на землю, права на працю й її результати" [12, 270]. Селянство привнесло в козацьке середовище власні економічні інтереси, що не могло не призвести до відповідної корекції характеру його соціальної самосвідомості, уявлення про своє відношення до господарської діяльності, місця в системі економічних відносин. З точки зору С.Леп'явка "оселянення" козацтва обумовило появу серед його "старожитних прав" — права вільного землеробства [8, 40]. На думку А.Смолки в 20-30-х рр. XVII ст. учасники козацько-селянських повстань свідомо висунули завдання зміни соціально-економічної системи Речі Посполитої в межах України, на більш прогресивну, яка б передбачала ліквідацію кріпатства, визнання за козаками права приватної власності, вільного господарювання, заняття різного роду промислами [11, 51-52]. Вільна праця на власній землі — цей селянський за своєю соціальною природою, ідеал соціально-економічного буття отримує запорізьке козацтво у першій половині XVII ст.

Визначаючи загальну тенденцію розвитку економічної думки запорізького козацтва, слід сказати наступне. В соціально-економічній свідомості запорожців вродовж XVI-XVII ст. відбувалися досить складні динамічні і часом дуже суперечливі процеси. Останні можуть свідчити про те, що в своїх суспільно-економічних орієнтаціях козацтво практично ніколи не відзначалось єдністю. Лише з великими застереженнями можна говорити про спільну для всього козацтва соціально-економічну ідеологію. Умови січового життя розвинули в його середовищі систему морально-етичних норм матеріального життя, що ґрунтувалися на принципах православного віровчення. Однак, визначена православ'ям етика економічних відносин не могла мати самодостатній характер. Воєнний характер життя і пов'язаний з ним спосіб здобуття матеріальних благ, об'єктивно, відводили економічній діяльності в системі соціальних цінностей другорядне місце, формуючи споживацький ідеал матеріального існування. Остання тенденція розходилася з християнським баченням ролі продуктивної праці в суспільному житті і одночасно заклала основу для поширення в козацькому середовищі соціально-економічних прагнень характерних для феодального класу. Поповнення козацтва представниками православної шляхти значно стимулювало цей процес, що призвело до оформлення у нього програм оволодіння шляхетськими становими привілеями, у тому числі й економічними. Одночасно, серед низового козацтва йшов процес утвердження й принципово іншої соціально-економічної ідеології, яка відображала прагнення селянства.

Ці дві означені лінії в економічній думці запорозького козацтва у першій половині XVII ст. стали визначальними і являли собою систему ідей, що виражали прагнення до соціальної перспективи. Реальне становище запорізьких козаків ніколи не вважалося самодостатнім. В процесі боротьби за свої соціально-економічні права концептуальна різниця між двома ідеологічними лініями могла бути не помітною, оскільки зовні їх об'єднувала загальна ідея соціальної свободи, вільного вибору занять та права власності на землю. Однак, вона могла бути наповнена принципово різним соціально-становим змістом і в цьому проявилась її універсальність. Згодом, в ході та після Визвольної війни чітко проявилась боротьба двох соціально-економічних таборів, за якими виявилися вже усталені, сформовані і цілком самостійні ідеологічні концепції економіко-господарського ладу.

-
1. Шевальє П'єр. *Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар*. Переклад з французького видання 1663 року. – К., 1960.
 2. Боплан, Гійом Левассер де. *Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з фр.* – Львів, 1990.
 3. Мюллер Йоган-Йоахим. *Історична дисертація про козаків // Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. – Кн. 1.* – К., 1996.
 4. Лясота Еріх. *Діаріуш // Там же.*
 5. Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків: У 3-х тт. – Т. 1.* – К., 1990.
 6. Сас П. М. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)* – К., 1998.
 7. Січинський В. *Чужинці про Україну.* – К., 1992.
 8. Леп'явко С. *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.* – Чернігів, 1996.
 9. Брехуненко В. *Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст.* – Київ-Запоріжжя, 1998.
 10. Грушевський М. *Історія України-Руси: В 11-х кн., 12-ти тт. – Т. VII.* – К., 1995.
 11. Смолка А. О. *Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст.* – К., 1996.

УКРАЇНЬСЬКА КНИЖКОВА КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ У ВИСВІТЛЕННІ ВІТЧИЗНЯНИХ КНИГОЗНАВЦІВ

В перші десятиліття XVII століття українське козацтво виростає в могутню військово-політичну силу й починає грати значну роль в розвитку культури. З часу заснування у 1615 році Київського Богоявленського братства, до якого цілим кошом записалося запорозьке козацтво, на чолі з гетьманом П.Сагайдачним, Київ стає головним осередком, в якому творилася українська культура.

Величезну роль в боротьбі за православну віру, на чолі якої з 1620 року стоїть козацтво, відіграла друкарська справа. Друкарство стало наймогутнішою зброєю в боротьбі проти унії, а здійснити цю видатну справу у Києві стало можливим лише за дієвої підтримки козацтва. Видатну роль у цьому поряд з Київським Богоявленським братством відіграла Києво-Печерська лавра на чолі з архімандритом Єлисеєм Плетенецьким. Його керівництво Лаврою тривало з 1599 до 1624 року. Він зумів розгледіти в козацтві визначну політичну силу, і, спираючись на підтримку козаків, повернути конфісковані у Лаври польським королем маєтки, накопичити значні багатства і використати ці кошти на справу просвіти народу України.

Є.Плетенецький придбав "ціною срібла" занедбану друкарню Балабанів у Стрятині. Існувала ця друкарня з 1604 по 1606 рік і мала неабияке значення для розвитку книжної культури України. Заснував її єпископ Гедеон Балабан з метою "книги для церкви потрібны и на свет издати". Разом з ним працював його племінник Федір Балабан, славетний Памва Беринда та інші друкарі. Було видано "Служебник" (1604 р.) і "Требник" (1606 р.), обидва з високим рівнем редакційної підготовки і друкарської техніки. Однак обидва Балабани невдовзі помирають, і з 1607 року друкарня не працює, припадаючи пилом.

Всі автори, які займалися вивченням історії української книжності, — М. Максимович [1], Ф. Тітов [2], Є. Болховітінов [3], І. Огієнко [4], С. Маслов [5], М. Михайловський [6], П. Попов [7], М. Возняк [8] визнають величезне значення друкарні Києво-Печерської лаври для української культури, значну участь козацтва у її заснуванні, її походження від друкарні Балабанів у Стрятині. Однак, стосовно її придбання існують деякі суперечності. Так, Ф. Тітов доводить, що Плетенецький міг купити Стрятинську друкарню ще у 1606 році [2, 72-77]. І. Огієнко рішуче відкидає таку думку, доводячи, що "у такого діяльного адміністратора, яким був Плетенецький, куплена друкарня не вакувала б даремно аж до 1616 року" [4, 258]. Так само вважає і М. Максимович: "Достоверно то, что основанием Печерской типографии послужила типография Стрятинская" [1, 692], і друкування почалося "не ранее 1616 года" [1, 692]. За часів

М.Максимовича та Є.Болховітінова (20-80-ті роки ХІХ ст.) в книгознавстві побутувала легенда, нібито друкарня Києво-Печерської лаври бере початок від подарованого князем Костянтином Острозьким друкарського обладнання у 1551 році. І Максимович, і Болховітінов [3, 313] доводять безпідставність такого твердження, однак вже саме виникнення такої легенди свідчить про бажання українських книгознавців підкреслити спорідненість двох центрів української книжкової культури — Києва й Львова. В сучасному українському книгознавстві факт походження типографії Києво-Печерської лаври від типографії Балабанів вважається остаточно доведеним П. Поповим [7, 85]. Слід відзначити вивчення книги, як частини культурного процесу своєрідного жанру письменства ХVІ-ХVІІІ століть — книжних передмов, післямов та посьват. В цих творах, писаних власне друкарнями, змальовується історія виникнення тої чи іншої друкарні, обставини видання певної книги, участь різних осіб у її створенні, а також робляться спроби оцінити роль книги в культурі й освіті. Тому можна без перебільшень сказати, що українська книгознавча думка бере свій початок ще з кінця ХVІ століття. Ось, наприклад, як розповідається про історію створення Києво-Печерської друкарні в передмові до одного з перших її видань — "Анфологіона" (1619): "Яко и не можти рукописными буквами многорачительному и люботрудному человеческому, паче же и в лепоту, ленивому уму, нищеты ради, тех достизати и навъкати, приложи божественное промысление, ежи вся к спасенію человеческому строящее... печатарским дилом изображати и написоватися книгами и подаватися писменем, многим убо везде Типографія или Друкарни ставльшим, и книги различных ученій издавшим, и христіанскій род ползевавшим, в многих различных родах, и самим тем нашем Россійстем", і далі: "Тою ж ревностію подвижен з мимоседшіе памяти, благочестивый и христоролюбивый блаженн на памяти благородный муж господин Феодор Юріевич Балабан на Хорохорине, сію сооруже и в дило произведе, и печаторстом молитвословых книг, сиреч Требников, церковному исполненію полезно без зазора и потребно сприобщи. Сему же тлиннаа на вичная изменшу и блаженных места достигну, и ту праздну оставльшу, Преподобнейший в отцях кир Єлисей Плетенецькій, волею Божією Архімандрит Монастиря Печерскаго Кіевскаго, к иним еже о Церкви тцаніем, общего иноческаго житія исправленіем, яке о утвержденіи єдиня святягя соборныа апостолскія Восточного Православія Церкви, преданій отеческих и догмат трудом, хотяй приложити и то єдино, еже бы вично и непорушно отеческое сблюсти Благочестіе и церковное правило, ценою сребра от дому того стяжа сію; и принес в обитель святую Печерскую ". Не можна не відзначити у зв'язку з цим великої історіографічної ваги праці Ф. Титова "Всезбірку передмов" [9], завдяки якій багато поколінь українських науковців оперують цінним фактичним матеріалом.

Отже, у 1616 році постала Києво-Печерська друкарня. Було вирішено першою книгою випустити "Анфологіон" (Мінею святкову).

Однак (це підкреслює П. Попов), більш начальною потребою було забезпечення Київської братської школи, якою також опікувалося козацтво, підручниками для навчання. "Часослов" став першим київським друкованим виданням у 1616 році. Це досить проста за оформленням книга, без гравюр, однак з багатьма заставками та ініціалами із зображеннями птахів, тварин, дітей. Другою вийшла книга "Візерунок цнот" (1618) – віршований панегірик на честь Є. Плетенецького, і, нарешті, в 1619 році монументальний, на 1064 сторінки, "Анфологіон". Переклад з грецької та тлумачення виконані І. Борецьким, З. Копистенським, та П. Бериндою – членами Печерського друкарського гуртка. Книга підкреслювала, що Україна має свої традиції, свою віру, своїх святих і засуджує католицьку церкву. Крім того, книга має 20 гравюр та прикрас, виконаних у специфічному художньому стилі. Це видання було результатом духовно-культурного підйому України під егідою козацтва.

Фактом культурної ваги, найвищим проявом козацького духу в друкарській діяльності Лаври стало видання "Вършь на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича-Сагайдачного, гетмана его кор милости Запорозкого" (1622 р., 10 квітня). На звороті заглавної сторінки зображено герб Війська Запорозького. В середині надруковано портрет гетьмана П.Сагайдачного верхи, з булавою в руці. Ще одна гравюра зображує взяття військом П.Сагайдачного Кафи у 1616 році. Зміст книги присвячено військовим подвигам та громадянським чеснотам гетьмана. Це є своєрідна промова в жанрі панегірика, виголошена студентами київської братської школи в день поховання гетьмана. Автором книги є талановитий полеміст і поет Касіян Сакович, на той час ректор братської школи. Ця книга була найзначнішим виданням козацької доби, з огляду тодішньої української культури книги.

Як видатний твір полемічної літератури, слід згадати київське видання "Книга о вере" (1620-1621), автором якої П. Попов вважає З.Копистенського. Книга була поширена в Україні і спрямована проти релігійної експансії католицизму. Значним надбанням української книжкової культури козацької доби стали "Лексикон" П. Беринди (1627), "Беседы Іоана Златоуста на 14 посланій ап. Павла " (1623), "Беседы Іоана Златоуста на деяния апостолов" (1624), "Толкование на Апокалипсис" Андрея Кесарійського (1625). Всі видання Лаври того часу вирізнялися науковістю, народним колоритом оформлення, якісним друкарським виконанням, близькою до народної мовою. Це стало можливим завдяки вищезгаданому гуртку друкарів, який складався з найкращих тогочасних українських інтелектуалів. До цього варто додати значний вплив козацтва на культурні процеси в Україні. Саме тому стає зрозумілою характеристика І. Огієнка: "Доба Плетенецького – це особня ціла доба печерського друкарства, якого виразною рисою все був національний, український характер, що відбивалося й на мові видань, і на їх прикрасах [4, 263].

За часів козацької держави друкарня Києво-Печерської лаври випустила видань більше, ніж Львівська і Острозька друкарні за всі роки свого існування. Лише за перші 8 років своєї діяльності, за життя Плетенецького, Лавра видала 11 книг, з яких 9 мають досить великий обсяг [7, 364]. Така активна й плідна діяльність мала причиною духовно-культурний підйом, одним з головних факторів якого було козацтво.

1. Максимович М. Книжная старина южнорусская // Собрание сочинений М.А. Максимовича. - К., 1880. - Т.3. - С. 661-716.
2. Титов Ф. Типография Киево-Печерской Лавры. - К., 1918. - Т.1.
3. Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. - К., 1995. - С. 311-316.
4. Огієнко І. Історія українського друкарства. - К., 1994. - С. 254-320.
5. Маслов С. Друкарство на Україні в XVI-XVIII ст. // Бібліографічні вісті. - 1924. - №1-3. - с. 31-67.
6. Михайленко М. Про кіївські стародруки XVII і початку XVIII ст. (1616-1721 рр.) // Бібліологічні вісті. - 1924. - С. 83-93.
7. Попов П. Книгопечатание в Киеве XVII в. // 400 лет русского книгопечатания. Русское книгопечатание до 1917 г. - М., 1965. - С. 85-99.
8. Возняк М. Історія української літератури: У 2-х кн. - Кн. 1. - Львів, 1992. - с. 364-370.
9. Тітов Х. Матеріяли для історії книжкової справи на Україні в XVI-XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків // Укр. АН. Збірник істор.- філол. відділу. - №17. - К., 1924.

Ю. П. Присяжнюк (Черкаси)

ВІДОБРАЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ЧИННИКА В МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ХЛІБОРОБІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – СЕРЕДИНА XIX СТ.)

Українські селяни-панщинники чекали скасування кріпосного права, а відтак зустріли добу докорінних перетворень у всіх сферах життя, прагнучи перш за все "землі й волі". У цьому бажанні акумулювалася не лише нагальна потреба тогочасної епохи, так би мовити лейтмотив довгоочікуваних реформ, а й "крик душі" хлібороба-українця [1, 71], сконцентровані в просторі та часі мрії багатьох поколінь землеробської людності України.

Витоки психологічного підґрунтя таких культурно-світоглядних цінностей як земля, праця на землі, особиста свобода сягають в Україні глибини століть. У XV – XVII ст., коли в Західній Європі інтенсифікувався незворотній процес генезису фермерського типу господарювання, в

Східній Європі тривав так званий "кріпосницький ренесанс" – повторне закріпачення селян [2, 220-225]. На українських землях, зважаючи на кріпосницьку політику Речі Посполитої в другій половині XVI – першій половині XVII ст. та подібні заходи Російської імперії впродовж XVIII ст. (зокрема, за правління Катерини II), рефеодалізація відбулася, по суті, в два етапи. Для українських хліборобів такий зигзаг історії мав особливі соціо-психологічні наслідки: "внутрішня сторона" самобутнього суспільного ідеалу (менталітет) скоріше не руйнувалася, а консервувалася, дещо трансформуючись в нових історичних умовах.

Визнаючи безперечним той факт, що на специфіку менталітету українського селянства, який ми застаетьмо напередодні "великих реформ" 60-х рр. XIX ст., позначився весь попередній хід історії, виокремимо в цьому контексті козащину, своєрідною кульмінацією якої стала Національно-визвольна революція, ініційована Б.Хмельницьким. Саме Хмельниччина докорінно змінила характер існуючих в Україні на середину XVII ст. політичних та економічних відносин, радикально вплинула на соціальну структуру та духовний склад тогочасного українського суспільства. Під час масового покозачення українського поспільства паралельно відбувався ще один, не менш важливий з точки зору збереження самовідтворюючої функції нації процес. Абсолютна більшість автохтонного населення цілком природно й звично для себе ставала господарем земельних вакансій. "Перетворюючись у людей особисто вільних", ніким і нічим надмірно не переобтяжених, гноблене раніше українство відтепер здебільшого володіло як новозайнятими, так і оброблюваними раніше ділянками. Розміри останніх залежали від різних обставин, проте, оскільки загалом земель було вдосталь, то після врегулювання стосунків з сусідами посполитий переважно мав орієнтуватися на власні можливості. Виникав логічний зв'язок між землею, точніше її якістю та розмірами, і спроможністю родини її обробити. Усвідомлення оптимальності співвідношення ґрунту – тягло прийшло досить швидко. Гармонія "тягла з землею і землі з тяглом" [3, 43] інтенсивно акумулювалася в психологічні установки та автоматизми, позначалася на моральних орієнтаціях.

Почуття господаря-власника, підкріплене стереотипами та звичками про необхідність, правильність, справедливість такого стану речей, відтепер виховувалося, зберігалось й передавалося від покоління до покоління. Перебуваюча в ужитку ділянка розглядалася як власна. Ментальність віддзеркалювала її як приватне ("своє") володіння в силу перш за все того, що попервах не існувало іншого власника (зверхника) (на відміну, наприклад, від аналогічного процесу на півночі тогочасної Московщини), а руйнівний вплив держави та ринкових чинників на таке бачення тривалий час зберігався мінімальний. Відчуття господаря забезпечувалося також традицією, звичасвим правом ("давністю користування батьків і дідів" [3, 47]), сформованими в попередню історичну епоху загальноприйнятими нормами, доказувати чи

спростовувати цінність яких у той час просто не було потреби. Ментальність українця-"займанщика" "передбачала" й механізми набуття такого способу ставлення до ґрунтів – це "інтенсивна праця" [3, 43]. Орієнтація на працю, як на джерело права власності, зберігатиметься в "картині світу" хлібороба впродовж століть. Архівні джерела чітко фіксують наявність цього феномену в світогляді українського селянина початку ХХ ст. [4, 6; 5, 14]. Наявність вільної землі, здебільшого "неприв'язаність до батьківського житла та господарства", відсутність поруч "найвищого авторитету" (часто-густо не тільки батьків, а й інших "соціальних моралізаторів" – поміщиків, чиновників), створювали необхідні умови для розвитку егалітарних рис менталітету. При цьому майже не залишалось шансів для генерування патріархально-общинних ментальних імперативів. Помітнішими були інші тенденції, спричинені соціально-економічним чинником – "як осіли люди, тоді заможніші пописалися в козаки, а підліші залишилися в мужиках".

На рубежі XVII-XVIII ст. (коли село за селом почне переходити "в маєність" козацької старшини та російських дворян) розуміння ділянки землі, що перебувала в "безстроковому користуванні", як своєї, втрачатиметься досить повільно. Це зумовлювалося передовсім тією обставиною, що особиста свобода українського посполитого (з другої половини XVII ст. під "посполитими" малися на увазі виключно селяни), його право на землю ще продовжуватимуть залишатися недоторканими. Разом з тим, прогресуюча втрата прав на частину продукції своєї праці (повинності, чинші, грошові платежі тощо) поступово підриватимуть почуття земельного господаря-власника.

Дедалі більше давалася взнаки, позначалася на характері еволюції тогочасної ментально-світоглядної системи українських селян ще одна визначальна умова. В Українській козацькій державі хліборобська людність була позбавлена належної державної опіки, в тому числі в ключових для неї питаннях життєдіяльності. Це повною мірою стосувалося питання земельної власності – часто-густо воно вирішувалося "на ґрунті приватних відносин".

У другій половині XVII ст. українська політична еліта намагалася збільшити свої земельні володіння. З подивом та сумом посполиті мали спостерігати як вчорашні "спільники по загальнонародній справі" дарували, обмінювали, заповідали, заставляли ще недавно вільні й доступні для всіх бажаючих ґрунти. Широкого розповсюдження відтепер набувала купівля земель, в якій селянам сама доля відводила роль "вимушених продавців". Збуваючи свої ділянки, посполиті нерідко перетворювалися в т. зв. "підсусідків" – тих, хто "сиділи на чужій землі" або жили у чужих хатах як орендарі чи робітники, отримуючи частку продукту своєї праці. І все ж у багатьох аспектах етносоціальної ідентичності українська хліборобська людність залишалася монолітною. Зокрема, як і раніше, всі категорії селян зберігали право розпоряджатися власним майном, вважали нормою за власним розсудом переходити від одного господаря до іншого.

Звідси, як сама козаччина, так специфічний шлях її ліквідації зумовлювали подальше існування в психології українців-землеробів самотнього індивідуалізму.

Переломним у трансформації почуття власника землі в психології українських хліборобів став період рубежу — першої половини XVIII ст. Процес інтенсифікації роздачі земель разом з "підлим народом" (термін "підлий", як протилежне до "благородний", "шляхетний", увійшов у практику саме за царювання Петра I) російським дворянам, заселення вільних ґрунтів іноземними переселенцями (сербам, грекам, молдаванам, болгарам) справляв гнітючий вплив на психологію хліборобів-автохтонів. Вони мали призвичаюватися до нових соціально-економічних, правових та політичних умов існування, а відтак і виробляли відповідні світоглядні стереотипи.

Щодо Правобережної України, то тимчасове відродження наприкінці XVII ст. козацтва з його традиціями "займанщини" радикально на ментально-світоглядних імперативах землеробського загалу не позначилося. 27 артикул IX розділу Литовського статуту, норми якого діяли в цьому регіоні майже до середини XIX ст., однозначно забороняв селянам мати землю в приватній власності. Крім того, фактично безперервне існування кріпосного права консервувало сформований у краї соціально-психологічний тип сільського простолюдина. Остаточне становлення комплексу етнопсихологічних стереотипів думок та поведінки українського селянства Лівобережної України, характерного для нього в передреформенні десятиліття XIX ст., припадає на другу половину XVIII ст. Саме в цей час відбувається своєрідна універсалізація соціально-психологічного портрету українського кріпака. Селянин-панщинник Полтавщини, Чернігівщини, Слобідської України, "за зразком простолюду Задніпровської України", поступово перетворювався в "мужика", "народець", "тутешній люд", "примітивну істоту".

Попри всі історичні колізії, що відбувалися "після Хмельницького до самих часів Катерини", всупереч тому, що впродовж "пропащого часу" "вольним ... думкам (в Україні — Ю.П.) поставлений був тин царською та чиновницькою сваволею" [6, 574], землеробська людність України продовжувала зберігати етнопсихологічну самотність. Можна цілком аргументовано стверджувати, що окреслена специфіка менталітету торкалася не лише козацько-землеробського елементу, трансформованого в XVIII ст. у розряд державних селян, вона повною мірою стосувалася й покріпаченого селянства. Відмінною рисою такої універсалізації українського землеробського загалу був самотній індивідуалізм. За соціально-психологічною типологізацією, менталітет виокремлював українців-землеробів з-поміж решти хліборобів України — росіян, поляків, німців, чехів, євреїв. Про це, зокрема, свідчила відносність впливу на процес редуції господарств "малоросів" (від великих "батьківських" до малих одноосібних) політико-адміністративних заходів. Останні здійснювалися Річчю Посполитою (на Правобережжі, до 1793 р.),

Туреччиною (між Південним Бугом і Дністром, до 1791 р.), Австрією (у Галичині, з 1772 р.), Угорщиною (на Закарпатті), Молдовою (у Північній Буковині), а передовсім Російською імперією, яка на рубежі XVIII-XIX ст. володіла майже 80% етнічних земель України. Вони передбачали як заборону, так і заохочення поділу сімей. Проте, майже щораз засвідчували одне: при першій зручній нагоді українські хлібороби охоче відмовлялися від "складних форм родинного життя", селилися малими сім'ями, реалізуючи у такий спосіб своє, історично раніше набуте "індивідуально-господарське начало".

Станово-кріпосницький характер селянської політики Російської держави в Україні виявився не лише довготривалим, а й напрочуд згубним. На відміну від землеробського населення більшості європейських країн, українські хлібороби аж до другої половини XIX ст. були позбавлені можливості вільно вести своє господарство, збагачуватися. За влучним виразом сучасника, "поміщики не давали селянам обрости і постійно прагнули стригти їх як вівцю" [3, 71]. Це був ще один вагомий чинник, який негативно позначався на розвитку їхньої господарської ініціативи, стримував формування в менталітеті ділових задатків, підприємницьких начал. Відтак продовжували виховуватися, акумулюватися в глибинах пам'яті й передаватися, по суті, на генетичному рівні, як самобутні форми сприйняття та оцінки навколишнього світу, так і багато в чому унікальний спосіб самооцінки. Характерною рисою такого стереотипного світорозуміння було морально-психологічне кліше: отримувати задоволення від успіхів у маломасштабному, дріб'язковому, повсякденно-побутовому. Внаслідок цього, перебуваючи порівняно з дворянином, духівником, представником інтелігенції "ближче до природи", український хлібороб не мав бажання якнайкраще, повною мірою використати її потенціал. (Тому, напевне, і "славився" (за образним виразом П.Чубинського) "лінивим" [7, 346]).

Аналіз аграрного законодавства російського самодержавства першої половини XIX ст. та наслідків його дії засвідчує: незважаючи на певну лібералізацію селянської політики царизму, радикального впливу на "обуржуазнення" існуючих стереотипів ментально-світоглядної системи "малоросійського племені" до "великої реформи" 1861 року вона не мала. Це цілком стосується результатів запровадження і указу "про вільних хліборобів" від 20 лютого 1803 р., і положення "про зобов'язаних селян" (дідичам дозволялося надавати хліборобам ділянки землі в користування за встановлені повинності) від 2 квітня 1842 р. Реально цими напівзаходами на Лівобережній та Південній Україні скористалося (до 1861 р.) лише декілька тисяч селян. Такими ж неефективними були й "дещо сміливіші" дії уряду. В 1844 році на Правобережній Україні почалося складання "інвентарів" — описів поміщицьких маєтків з чіткою фіксацією розмірів земельних наділів тутешніх селян та виконуваних ними повинностей. Як відзначали сучасники, інвентарні правила часто складалися "грубо й топорно", а місцеві поміщики (здебільшого поляки),

беручи безпосередню участь у компанії, придушували будь-яке прагнення "народу до вільнодумства й самоуправства".

Про ілюзорність впливу інвентарної реформи на розвиток "підприємницького духу" у ментальності селянського загалу свідчать процеси, що тривали у селах в 1847-1861 рр. (період дії інвентарних правил). Порушуючи усталені традиції та чинне законодавство, дідичі "по сваволі" скорочували селянські наділи (в деяких місцевостях до 15-20%), насильно дробили тягі, силоміць переселяли "тутешніх" на гірші або раніше не оброблювані ґрунти [8, 219-220]. Безперечно, що за таких умов у кращому випадку могли лише консервуватися традиційні риси етносоціального менталітету українських хліборобів. Щодо вияву ознак того ж таки "самобутнього хutorянства", то з середини 70-х рр. XVIII ст. помітною стає редукція дворів хліборобської людності до односімейного господарства на Правобережній Україні. На території Лівобережжя та Слобожанщини український етнічний індивідуалізм проявив себе в процесі зменшення розміру селянських господарств дещо пізніше — у 80-90-ті роки XVIII ст. [9, 41].

І все ж упродовж другої половини XVIII — першої половини XIX ст. в українському землеробському соціумі, а відтак і в ментальності його суб'єктів, трансформаційні процеси тривали. Загалом вони носили еволюційний характер. При аналізі перебігу тогочасних історичних подій може скластися враження, що сама доля сприяла формуванню в "картині світу" пересічного українського землероба рис, які згодом, у XIX — на початку XX ст., так відрізнятимуть його від пересічного сільського "великороса". І дійсно, наприкінці XVIII ст. соціально-психологічна вдача українців мала нагоду реалізувати себе. Зокрема, під час скасування в 1797 році іррегулярної військової служби, козаки переводилися в розряд державних селян і, природно, селилися малими сім'ями [9, 41].

У наступні десятиліття до посилення історично сформованих характерологічних рис спонукала система набору в солдати. Нерідко по селах можна було спостерігати як селянські сім'ї, щоб уникнути рекрутчини (оскільки частіше забирали до війська чоловіків з нерозділених сімей, ніж єдиного виробника з малої сім'ї) дробилися "за власним бажанням". Зрештою, визнаючи, що і в другій половині XVIII — на початку XIX ст. архетипні для менталітету українців-землеробів риси продовжували детермінуватися тогочасним соціально-політичним та правовим середовищем, слід зазначити, що більш визначальною і домінуючою у цей період була дія зворотнього зв'язку.

Породжена досвідом попередніх поколінь система підсвідомих регулятивів (мова йде про універсальні для всіх розрядів землеробів характерологічні риси) виступала для українського хліборобського загалу механізмом своєрідної корекції індивідуальної та громадської поведінки. Несприятливі політико-правові умови виявилися неспроможними змінити натуру прагнучого до "вільного завоювання світу", "вільної індивідуальності", "вільної особистості" "малороса". Вони, скоріше

,консервували вже існуючий його етносоціальний психологічний тип, "наповнюючи" його, між іншим, егоїстичними, "вужько особистими ознаками" [5, 14зв.] (байдужість до всього, що виходило за рамки власної сім'ї та господарства, дріб'язкове амбіціонерство тощо).

У середині XIX ст. довготривалий процес еволюції ментальності українських селян постає як "конкретний" історичний менталітет. Торкаючись його специфіки, так би мовити в готовому вигляді, етнографи звикли говорити про традиційні, типові "особливості етнічної свідомості та психології українця" [10, 73]. Зокрема, відомий дослідник М.Чубатий писав, що "українець — це крайній індивідуаліст, який вважає найвищою цінністю свободу, приватну власність і господарство, нехай і на крихітному клаптику землі. Це його єдина надія, єдина мрія, єдиний ідеал". Подібні думки зустрічаємо в працях П.Чубинського ("у селян дуже розвинена ідея міцної особистості, яка пронизує їхнє господарство та сімейний лад"), Б.Цимбалістого ("дитина, як тільки виросте, бажає чим швидше відлучитися від батьківського дому"), історика В.Марочка ("притаманне українським селянам самотутнє хutorянство") [11, 7]. З такими твердженнями важко не погодитися, адже впродовж XIX ст. нерозділені сім'ї в селянському середовищі дійсно були "рідкісним винятком". І що особливо важливо — це побутувало як на відносно рідконаселеному Півдні України, так і в густонаселених етнографічних районах Правобережжя та Лівобережжя.

Отже, зумовлений історичною традицією, політичним безправ'ям та соціальною безвихіддю ментальний універсум селян-панщинників (а значною мірою й решти українського хліборобського населення) зберігав у першій половині — середині XIX ст. ті усталені соціально-економічні вартості, які з роками об'єктивно переставали бути актуальними, значущими і дедалі більше перетворювалися в історичні анахронізми. Актуальними й життєво важливими вони залишалися хіба що для самих хліборобів.

Зрештою, формувався своєрідний історико-суспільний прецедент, коли "буржуазні" реформи 60-х рр. XIX ст. проводилися в умовах майже цілковитої ментально-світоглядної неготовності абсолютної більшості населення України — селянства до тих інновацій ("правил гри"), які чекали його в пореформений період. Тому, напевно, й не дивно, що підприємницьке начало, яке торувало собі шлях у менталітеті спочатку соціально й психологічно наймобільнішої частини мешканців українського села, тривалий час буде сприйматися односельчанами здебільшого як явище неприродне, як щось неприйнятне, нескромне, аморальне та вороже.

-
1. *Фонд рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України, ф.8-2, спр.3.*
 2. *Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV –*

- XVIII ст.: У 3-х т. – К., 1997. - Т.2. – 585 с.
3. Богословский М. М. Поморье в XVII веке // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М., 1911. - Т.1. – 620 с.
 4. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО), ф.70, оп.1, стр.799.
 5. Державний архів Харківської області, ф.3, оп.204, стр.148.
 6. Драгоманов М. Вибране ... / Упоряд. Р.С.Міщук. – К., 1991. – 688 с.
 7. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. – СПб., 1877. – Т.7. - 370 с.
 8. РДІА у Санкт-Петербурзі, ф.1291, оп.2, стр.312.
 9. Перковський А.Л. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII – першій половині XIX ст. // Демографічні дослідження. – К., 1979. – Вип.4.
 10. ДАЖО, ф.226, оп.1, стр.92.
 11. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995. – 224 с.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ

Чабан А.Ю., Обрусна С.Ю. Історична правда та художній домисел про Визвольну війну середини XVII ст. у творчості М.Старицького.....	3
Гоцуляк В.В. Деякі аспекти сучасної історіографії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.....	10
Масненко В. В. Відображення історичного процесу в праці М.Грушевського «Хмельниччина роки 1650-1657» (IX т. "Історії України-Руси").....	24
Михайлюк Ю.М. Чорні клобуки: трактування етноніму та територіальна локалізація (історіографічний і джерелознавчі аспекти).....	32
Корповенко С.В. Податкова політика Б.Хмельницького щодо українського селянства в оцінці дорадянської вітчизняної історіографії.....	42
Бойко Н.І. М.Максимович про українське козацтво	47
Синявська Л.І. Марко Федорович Грушевський - дослідник Чигиринського краю.....	51
Ейдель Є. М. Українська козацька держава: до проблеми методу пізнання....	55

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ XVI – XVIII СТ.

Гуржій О.І. Становлення поштової справи в Українській козацькій державі в другій половині XVII-XVIII ст.....	59
Чухліб Т.В. Організація дипломатичної служби Української козацької держави в середині XVII ст.....	67
Струкевич О.К. Еволюція механізмів прийняття політичних рішень та заміщення урядів в Україні-Гетьманщині.....	73
Мельниченко В. М. Роль Черкас у консолідації українського народу в XIV – першій половині XVII ст.	81
Солодар О.І. Міське самоврядування в Чигирині (1592-1792 рр.)	86
Ластовський В.В. Підпорядкування місцевого православного духовенства Середньої Наддніпрянщини церковній ієрархії у XVIII ст.....	93

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ КОЗАЦТВА

- Босчко В.Ф.** Роль Брацлавщини і Західного Поділля у виникненні, становленні та розвитку козацтва..... 97
- Івангородський К.В.** Джерела формування козацтва, як основного етносоціального елементу на Середньому Подніпров'ї..... 113
- Шамрай О.Г.** Реєстрове козацьке військо... .. 119

ДУХОВНИЙ СВІТ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

- Фареній І.А.** Етика матеріального життя та соціально-економічна ідеологія запорозького козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)... 125
- Шалашна Н.М.** Українська книжкова культура козацької доби у висвітленні вітчизняних книгознавців..... 131
- Присяжнюк Ю.П.** Відображення земельного чинника в ментальності українських хліборобів (Друга половина XVII – середина XIX ст.).... 134

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА:

ВИТОКИ ТА ШЛЯХИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

**МАТЕРІАЛИ ВОСЬМИХ ВСЕУКРАЇНСЬКИХ
ІСТОРИЧНИХ ЧИТАНЬ**

(Збірник наукових статей)

Відповідальні за випуск

К.В.Івангородський, В.М.Мельниченко

Комп'ютерна верстка і макет - *К.В.Івангородського*

Свідоцтво ДК № 294. Здано до набору 11.10.2001.

Підписано до друку 12.04.2002. Формат 60x84/16. Гарнітура Baltica.

Папір офсет. Ум. друк. арк. 8,4. Тираж 500 пр. Зам. № 301.

Віддруковано у видавничому відділі Черкаського державного
університету імені Б.Хмельницького.

Адреса: 18000, М.Черкаси, бул. Шевченка, 81, кім. 117,

Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 37-22-33,

e-mail: cic@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>

